MARS *et* HISTORIA

1966 - 30 jaar - 1996

MARS *et* HISTORIA

Uitgave van de Nederlandse Vereniging
ter beoefening van de Militaire Historie

Zesde Lustrumnummer

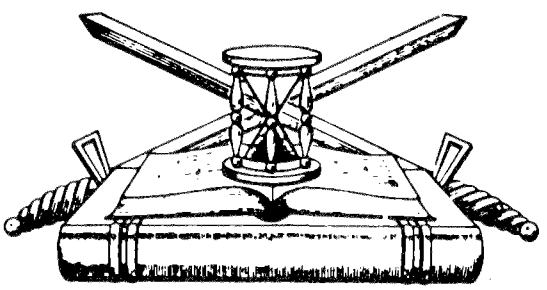

Redactie:

H.F. Fabri
Drs M. van der Hoeven
J. van den Berg

30e Jaargang nummer 3 - juli/september 1996

Mars et Historia. Zesde lustrumnummer van de Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie / H.F. Fabri, M. van der Hoeven en J. van den Berg [red.]. - Berkel en Rodenrijs: Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie. - Ill.
Met lit. opg.
ISSN 0928-5156
ISBN 90-803271-1-5
Trefw.: Nederland; militaire geschiedenis; opleidingen.

Tekstverwerking : P.J.M. Kamps, W.J. Zaagman.

Druk : Drukkerij W. van der Louw - Berkel en Rodenrijs.

De verschijning is mede mogelijk gemaakt door de heer H.J. Schouwenburg te Voorburg, de heer H.L. Visser te Wassenaar, de Directie Voorlichting van het Ministerie van Defensie, de Stichting De Nationale Landstorm Commissie en de Stichting VSB Fonds.

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de artikelen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie.

© 1996 bij de Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie.

B

Paleis Soestdijk, augustus 1996

De Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie/Mars et Historia viert haar zesde lustrum in een periode van toenemende belangstelling in ons land voor de militaire geschiedenis.

Ook uit dit lustrumnummer blijkt weer de grote verscheidenheid van onderwerpen, waarover door de vereniging gepubliceerd wordt. Interessant is de aansluiting in veel artikelen bij het onderwerp van de lustrumtentoonstelling, de opleiding van de militair.

Ik feliciteer bestuur en leden van Mars et Historia van harte met haar 30-jarig bestaan en wens de vereniging een goede toekomst met bijdragen aan de verdere groei van de militaire historie.

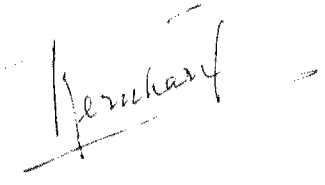

Prins der Nederlanden

Inleiding

Bij het 30-jarig bestaan van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie verschijnt wederom een lustrumnummer van het verenigingstijdschrift Mars et Historia. Dit omvangrijke nummer bevat artikelen over een breed scala van onderwerpen en geeft daarmee goed de doelstelling van de vereniging en de belangstelling van haar leden aan. Anders dan bij voorgaande lustra heeft nu een deel van de artikelen betrekking op het onderwerp van de in Museum Flehite te Amersfoort georganiseerde lustrumtentoonstelling, 'Soldaat in de schoolbank'. Het militair onderwijs in Nederland van 1814 tot 1950. Vandaar dat de afbeelding van een adelborst van de Koninklijke Academie voor de Zee- en Landmacht, gevestigd te Breda, de omslag van het lustrumnummer siert en ook wordt gebruikt voor de tentoonstelling. Het samengaan van de officiersopleiding van zee- en landmacht van 1850 tot 1857, een vroeg voorbeeld van interservice samenwerking, werd uiteindelijk toch als ongeschikt beoordeeld.
In de afgelopen periode zijn de bestaande contacten met het Instituut voor Maritieme Historie, de Sectie Militaire Geschiedenis KL en de Sectie Luchtmachthistorie geïntensiveerd. De vele bijdragen van de wetenschappelijke medewerkers van Instituut en Secties over militair onderwijs zie ik als een zeer te waarderen uiting daarvan.

Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden, dit jaar 20 jaar onze Beschermheer, heeft ook dit lustrumnummer van Mars et Historia een voorwoord willen meegeven. Dat onze vereniging dit op hoge prijs stelt, moge duidelijk zijn!

De belangstelling voor de militaire geschiedenis in Nederland neemt de laatste jaren duidelijk toe. Meer nog dan met het regelmatig verschijnende tijdschrift heeft de vereniging met dit lustrumnummer, met een grote variatie aan militair-historische artikelen, de gelegenheid om naar buiten te treden en van haar bestaan en doelstelling, de bestudering van de krijgsgeschiedenis en de verspreiding van uit die studie verkregen kennis, te laten blijken. Maar vooral ook om ertoe bij te dragen, dat die belangstelling zal blijven groeien. Gaarne dank ik dan ook de auteurs en de leden van de redactiecommissie voor hun bijdrage aan dit jubileumnummer.
Gelet op de aansluiting van veel artikelen op het thema van de tentoonstelling, het militair onderwijs in Nederland, is het hier ook de plaats om directie en staf van Museum Flehite te danken voor de voorbereiding en inrichting van deze tentoonstelling. Overigens zijn nog vele anderen betrokken geweest bij de voorbereiding van de activiteiten voor dit zesde lustrum. Ook hen dank ik zeer.

Lezers van dit lustrumnummer, al of niet lid van onze jubilerende vereniging, wens ik veel leesplezier!

drs J. Nuis, voorzitter

DRS M. A. VAN ALPHEN
INSTITUUT VOOR MARITIEME HISTORIE

Voorlopers van het Koninklijk Instituut voor de Marine. De opleiding van adelborsten tot 1829[1]

Officieren van de Nederlandse marine werden tot 1829 hoofdzakelijk opgeleid aan boord van operationele oorlogsschepen. De aspirant-zeeofficier of adelborst deed praktijkervaring op bij verschillende commandanten en vaak ook in verscheidene functies[2]. Deze scholing aan boord was niet aan duidelijke regels gebonden. Zo stond de opleidingsduur niet vast en werden tot omstreeks 1750 geen eisen gesteld aan de theoretische kennis van de officieren in spe. Naast deze op praktijkervaring gestoelde vlootopleiding ontstonden vanaf het einde van de achttiende eeuw nieuwe scholingsmogelijkheden voor adelborsten. Op de in 1785 opgerichte Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam werd zowel kader voor de koopvaardij, de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), als marine opgeleid. In 1803 kreeg de zeemacht een eigen opleidingsinstituut. Aanvankelijk was dit gevestigd aan boord van een te Hellevoetsluis afgemeerd oorlogsschip. Na enige verhuizingen werd deze adelborstenopleiding in 1829 ondergebracht te Medemblik en verplicht gesteld voor alle toekomstige zeeofficieren. Deze verplichting had ingrijpende gevolgen voor de beide andere opleidingen. Voortaan kon men via de Kweekschool voor de Zeevaart geen adelborst meer worden en de vlootopleiding werd opgeheven.
De introductie van één uniforme marineopleiding voor alle aspirant-zeeofficieren was een mijlpaal in de geschiedenis van het adelborstenonderwijs in Nederland. Het lesprogramma van het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) te Medemblik was evenwel gebaseerd op de daaraan voorafgaande vloot- en walopleidingen[3]. Deze voorlopers van het KIM zijn nog nooit in samenhang met elkaar bestudeerd. In deze bijdrage zal het onderwijs aan adelborsten vóór de oprichting van het KIM worden beschreven. Achtereenvolgens worden de vlootopleiding, de Kweekschool voor de Zeevaart en de verschillende opleidingsinstituten van de marine aan de wal bestudeerd. Speciale aandacht zal worden besteed aan de adelborsten van de walopleidingen. Waar kwamen zij vandaan, wat was hun carrièreverloop en van welke walopleiding heeft de marine het meeste profijt gehad?

DE VLOOTOPLEIDING

Varen als adelborst

Vanaf het einde van de zestiende eeuw bestond de Nederlandse zeemacht gedurende bijna tweehonderd jaar uit een vijftal zelfstandig opererende admiraliteiten. Deze in Holland (Amsterdam, Rotterdam, Hoorn/Enkhuizen), Zeeland (Middelburg) en Friesland (Dokkum, later Harlingen) gevestigde admiraliteiten bezaten eigen schepen, werven, magazijnen en personeel. Elk van deze vijf marines werd geleid door een klein aantal admiraliteitsheren, zogeheten raden. Dezen waren onder meer verantwoordelijk voor de aanstelling van de commanderende kapiteins, hun vervangers of luitenants, de adelborsten en een paar hogere onderofficieren, zoals de schipper en de schrijver. Het aanmonsteren van overige onderofficieren en het scheepsvolk werd aan de kapitein overgelaten.
Een zeeofficier begon zijn loopbaan doorgaans als a(e)del(borst)[4]. Hoewel het meestal jonge knapen waren, kende de oorlogsvaart tevens adelborsten van gevorderde leeftijd. Ook waren er zeeofficieren die genoegen namen met een plaatsing als adelborst, totdat er voor hen een functie vrijkwam als luitenant of kapitein[5]. Het aantal adelborsten aan boord van een oorlogs-

schip was meestal te tellen op de vingers van één hand en gerelateerd aan de grootte van het schip, al bestonden er op dit punt geen vaste regels. In de tweede helft van de achttiende eeuw hadden de grootste oorlogsschepen, bemand met een paar honderd koppen, soms meer dan tien adelborsten aan boord.
Wie als adelborst wilde aanmonsteren, diende daartoe een verzoek in bij de desbetreffende admiraliteitsheren. Inwilliging van een dergelijk verzoek was afhankelijk van een aantal factoren, zoals plaatsingsmogelijkheid en leeftijd van de adelborst in spe. Er gold een minimum leeftijd van vijftien jaar, maar daarvan werd regelmatig afgeweken[6]. Belangrijker dan deze criteria was evenwel het hebben van de juiste connecties. Een adelborst die zich gesteund wist door een vlagofficier[7] of hoge walfunctionaris van de marine dan wel de commanderende kapitein zelf, werd zelden afgewezen. Eenmaal buitengaats kon de commandant overigens naar eigen inzicht bemanningsleden promoveren naar functies die onderweg door sterfte, desertie of degradatie vrijkwamen. Aanmonsteren als matroos en afmonsteren als adelborst was mogelijk. Na afloop van de reis moest de admiraliteit zo'n promotie sanctioneren.
De verdiensten van een adelborst waren met tien tot twaalf gulden per maand niet hoog. Een bevaren matroos ontving een hogere gage maar werd niet zoals een adelborst ondergebracht in het achterschip waar de officieren en hogere onderofficieren huisden. Bovendien kreeg de adelborst beter voedsel voorgezet dan het gewone scheepsvolk dat 'voor de mast' verbleef.
De promotie van adelborst tot officier was niet aan een tijdslimiet gebonden[8]. Meestal maakte de adelborst een paar reizen na elkaar en werd na zo'n drie à vier jaar benoemd tot luitenant. De daaropvolgende promotie tot commandeur en vervolgens kapitein, was evenmin aan een tijdslimiet gebonden. Sommige luitenants waren binnen een paar jaar kapitein, terwijl anderen bleven steken in de rang van luitenant of commandeur. Ook hierbij speelden connecties een belangrijke rol. De zogenoemde kapiteinszeuntjes hadden, indien het om de opvolging van hun vader ging, vaak een streepje voor. Een luitenant die zijn gesneuvelde commandant adequaat had vervangen, maakte een goede kans op een hogere rang. Pas halverwege de achttiende eeuw werd theoretische nautische kennis belangrijk als criterium voor de promotie van een adelborst of luitenant.

Onderwijs aan boord
De opleiding aan boord van oorlogsschepen was gebaseerd op het motto 'al doende leert men'. Vertoevend in de directe omgeving van de commandant leerden de adelborsten belangrijke aspecten van het leidinggeven en de scheepsdienst van nabij kennen. De stuurman onderwees hen in het navigeren. Hij beschikte over een beperkt instrumentarium van peillood, kompas en jacobsstaf, de voorloper van het octant en sextant. Cartografisch materiaal, zoals pas- en leeskaarten en zeemansgidsen met getekende kustprofielen, behoorde eveneens tot zijn uitrusting en vormde een onmisbaar hulpmiddel zolang alleen de breedte en niet de lengte op zee berekend kon worden.
Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg de navigatie binnen de opleiding meer gewicht. Beter en verderreikend scheepsgeschut leidde tot een verandering in de oorlogvoering ter zee. De mêlée van schepen die elkaar enterden en kapiteins die hun eigen gang gingen, maakte plaats voor het collectief optreden in vlootverband. Door op het juiste moment bepaalde zeilmanoeuvres uit te voeren werd getracht de vijandelijke vloot te ontregelen en de strijd vanuit een voordelige positie met branders en kanonvuur te beslechten. Dit linie- of manoeuvreergevecht stelde hogere eisen aan de stuurmanskunst dan het entergevecht. Het belang van de stuurman als leermeester van de aspirant-zeeofficier werd daardoor vergroot. Stuurlieden waren meestal echter door de wol geverfde zeelui met een lange staat van dienst en geen geschoolde lesgevers. Ze waren bovendien niet verplicht om hun kennis over te dragen. Stuurlieden in dienst van de admiraliteit van Amsterdam kregen vanaf 1720 een hogere gage als ze geschikt én bereid waren om dagelijks op bepaalde tijdstippen les te

geven aan adelborsten[9]. In 1728 probeerde de admiraliteit op de Maze de adelborstenopleiding aan boord van haar schepen met een soortgelijke maatregel te verbeteren[10]. Als honorarium voor het dagelijkse onderwijs ontvingen de Rotterdamse stuurlui zes gulden bovenop hun maandgage. Bij de Britse marine ging men toen overigens al een stapje verder. Daar voer op de grotere oorlogsschepen in de achttiende eeuw een 'schoolmaster' (later naval instructor genoemd) die speciaal belast was met het geven van onderwijs aan adelborsten. Zeevaartkunde en religie lieten zich aan boord van een Brits oorlogsschip kennelijk eenvoudig combineren want menig adelborsteninstructeur deed tevens dienst als 'chaplain'[11].

Onderwijs aan de wal

Indien de (aspirant-)zeeofficieren hun verworven nautische vaardigheden wilden aanvullen met theoretische kennis, dan waren zij aangewezen op zelfstudie en onderwijs aan de wal. In elke Nederlandse zeehaven van enige importantie huisden grijsgevaren stuurlui, in de theoretische navigatie gespecialiseerde schoolmeesters en andere particulieren die tegen betaling hun nautische kennis overdroegen aan belangstellenden. Een vroeg voorbeeld van zo'n onderwijzer is de uit Amersfoort afkomstige Robbert Robbertsz. die later zonder aanwijsbare reden aan zijn naam le Canu toevoegde[12]. Hij begon omstreeks 1586 in Amsterdam les te geven in de stuurmanskunst. Zijn zeevaartschooltje op de Houtmarkt en later Nieuwezijds Achterburgwal werd bezocht door een gemêleerd gezelschap. Onder zijn leerlingen bevonden zich zowel jongelingen van zeer goede huize die nimmer buitengaats waren geweest, als ervaren knapen die tussen hun zeereizen door wat meer over de theoretische aspecten van de stuurmanskunst te weten wilden komen. Voor de minder ontwikkelden verpakte Robbertsz le Canu zijn kennis in dichtvorm. Hij schreef teksten, bijvoorbeeld over de tijdsbepaling 's nachts op zee, die gezongen konden worden als een bepaalde psalm. Zo konden zelfs analfabeten zijn lesstof onthouden. Robbert Robbertsz. die zelf geen nautische achtergrond bezat, moet een goede leermeester zijn geweest. Verscheidene van zijn leerlingen maakten naam als zeeheld of ontdekkingsreiziger, zoals Gerrit van Heemskerck, Cornelis de Houtman en Gerrit de Veer. Wie na het volgen van lessen op een particulier zeevaartschooltje zich nog verder wilde verdiepen in de theoretische aspecten van de navigatie kon in Amsterdam terecht op het in 1632 gestichte Athenaeum Illustre. Daar werden colleges gegeven in de wis- en zeevaartkunde, later uitgebreid met sterrenkunde.

Tot halverwege de achttiende eeuw was het verwerven van theoretische nautische kennis gebaseerd op vrijwilligheid. Toen werd op instigatie van vice-admiraal Cornelis Schrijver door de Amsterdamse admiraliteit een strenger beleid ontwikkeld. In 1749 stelde deze admiraliteit het volgen van dagonderwijs aan de wal bij het kort daarvoor opgerichte Zeemans College verplicht voor haar jonge (aspirant-)officieren. De instelling van dit Zeemans College was een gezamenlijk initiatief van de admiraliteit, de VOC en het stadsbestuur van Amsterdam. Aan het College was de bekende wis- en zeevaartkundige Cornelis Douwes verbonden. Wilden de adelborsten en luitenants bevorderd worden, dan moesten zij het door Douwes gegeven onderwijs succesvol met een examen hebben afgesloten[13]. De opleidingskosten kwamen voor rekening van de Amsterdamse admiraliteit. Het Amsterdamse voorbeeld vond in 1751 navolging te Rotterdam met de aanstelling door de admiraliteit op de Maze van de mathematicus Laurens Praalder[14]. Bij de overige drie admiraliteiten werden in 1761 (Zeeland) en vanaf 1780 (Friesland en Noorderkwartier) eveneens examenvoorschriften ingevoerd[15]. Tegen het einde van de achttiende eeuw bestond de adelborstenopleiding bij alle admiraliteiten uit een combinatie van praktijk en theorie.

'Oefenscholen' voor adelborsten

Tijdens de Bataafse en Franse tijd (1795-1813) veranderde de vlootopleiding van karakter. Direct na de Bataafse omwenteling in 1795 werd de marineorganisatie gecentraliseerd; de vijf

admiraliteiten en hun zeemanscolleges werden opgeheven. Voor nautisch onderwijs aan de wal was de adelborst weer aangewezen op particuliere scholen. Bovendien kwam het opdoen van praktijkervaring onder zware druk te staan. Uit vrees schepen te verliezen aan de Britse vijand bleef de Nederlandse oorlogsvloot noodgedwongen binnengaats. Om adelborsten toch enigszins vertrouwd te maken met het zeeleven werd op 15 juni 1798 een tweetal brikken "gedespicieerd om te dienen tot een oeffenschool voor de cadets"[16], zoals aspirant-zeeofficieren omstreeks 1800 werden genoemd. Hiertoe werden de tien jaar oude *Vlieg* en de net van stapel gelopen *Arend* aangewezen. Beide instructievaartuigen of zogenoemde oefenscholen waren bewapend met zes kanons en bemand met een commandant, twee luitenants, een schipper, een stuurman, een chirurgijn, een kok, zes matrozen en 27 cadetten[17]. Om het grote aantal cadetten te instrueren werd naast de stuurman een tweede stuurman als assistent aangesteld[18]. De adelborsten waren lieden van diverse pluimage. Sommigen dienden al jaren bij de marine, anderen hadden nog geen enkele ervaring. Hun leeftijd liep uiteen van amper twaalf tot bijna dertig jaar[19].
De tochten van de instructievaartuigen bleven beperkt tot de kustwateren en de Zuiderzee. Op deze manier deden de adelborsten toch enige ervaring op. Beide brikken deden, al dan niet met onderbrekingen, slechts tot 1 november 1799 dienst als oefenschool. Zo kwam na nog geen anderhalf jaar een einde aan dit opmerkelijke initiatief. Immers, niet eerder waren adelborsten geconcentreerd op één vaartuig waar ze in groepsverband praktijkervaring opdeden. De instelling van de oefenscholen was echter weinig doordacht en nauwelijks uitgewerkt. Het ontbreken van onderwijsfaciliteiten, de te grote heterogeniteit van de adelborsten en de te benepen accommodatie duidden hierop[20].

DE KWEEKSCHOOL VOOR DE ZEEVAART TE AMSTERDAM (1785-1829)

Oprichting

Enige jaren voor de oprichting van de bovengenoemde oefenscholen hadden jongelieden met een opleiding aan de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam hun intrede gedaan op de vloot. De Kweekschool was 24 oktober 1785 op particulier initiatief opgericht. Initiator was de VOC-boekhouder, koopman, reder en filantroop mr. Guillelmus Titsingh[21]. De doelstelling was het aankweken van jonge zeelieden als remedie tegen de schaarste aan Nederlandse zeevarenden. De instelling werd bekostigd door 'Het Vaderlandsch Fonds ter Aanmoediging van 's Lands Zeedienst'[22].
De Kweekschool voor de Zeevaart werd ondergebracht in het leegstaande voormalige stadswerkhuis aan de Buitenkant, vlakbij het laatste woonhuis van Michiel Adriaenz. de Ruyter. Het was een scheepvaartopleiding in internaatsverband, hetgeen in Nederland tot dan zeer ongebruikelijk was[23]. Uit overwegingen van filantropische aard was de opleiding gratis[24]. Aan de ouders werd alleen een bijdrage gevraagd in de vorm van een maandelijks kostgeld van twaalf gulden[25]. Kwekelingen wier ouders hieraan niet konden voldoen, werden echter niet geweigerd[26]. De toelatingseisen van de Kweekschool hadden aanvankelijk uitsluitend betrekking op nationaliteit, leeftijd, gezondheid en lichaamslengte[27]. Jongens die niet goed konden lezen, werden vanaf 1790 evenwel niet meer toegelaten. De leerlingen, maximaal honderdvijftig maar meestal rond de honderd in getal en in leeftijd oplopend van tien tot zestien jaar, sliepen in hangmatten in een grote slaapzaal. Zij waren net als aan boord ingedeeld in 'bakken' en werden vanaf de eerste dag onderworpen aan een strenge orde en tucht. Blijkens de memoires van diverse ex-kwekelingen speelden stokslagen een grote rol tijdens de opleiding op 'Het Gesticht'[28]. Zo deelde de bootsman iedere ochtend een klap uit aan de leerling die na de reveille als laatste de slaapzaal verliet. Het publiekelijk te schande zetten van leerlingen was een andere beproefde strafmethode. Wie van school wegliep, kreeg na terugkomst een

bord omgehangen met daarop 'deserteur' geschreven, en een 'kooypisser' moest enige dagen in het zwart gekleed gaan met een slaapmuts op. Tegenover deze straffen stonden beloningen voor leerlingen die zich juist in positieve zin onderscheidden en goede studieresultaten behaalden.

Het onderwijs

De Kweekschool was geen specifieke adelborstenopleiding maar een nautische kaderopleiding waarbij het onderwijs zich niet richtte op één scheepvaarttak of zich beperkte tot één bepaalde functie aan boord. De opleiding bestond uit onderwijs aan de wal in combinatie met een tweetal 'stages' aan boord van operationele schepen.

Op de Kweekschool werd onderscheid gemaakt tussen vakonderwijs, bestaande uit lessen in de stuurmanskunst, artillerie en zeilmakerij, en algemeen vormend zogenoemd schoolonderwijs. Tot deze laatste categorie behoorden vakken als lezen, schrijven, rekenen, godsdienst (met verplichte kerkgang) en vanaf 1793 ook Frans en Engels. In 1814 werd dit elementair onderwijs uitgebreid met aardrijkskunde en geschiedenis. Daarnaast kregen kwekelingen op een oefenschip onderricht in het enteren en het zetten, reven, bergen en brassen van de zeilen. Dit instructievaartuig, een volledig getuigd fregat, was op het schoolplein geplaatst[29]. Tweemaal per week was er exercitie met het handgeweer. Onder toezicht zwemmen in het IJ werd vanaf 1814 een vast onderdeel van het zomerprogramma. Ondanks deze en latere veranderingen in het lesaanbod bleef het vakonderwijs altijd de boventoon voeren, waarbij de zesdaagse studieweek werd gedomineerd door de lessen stuurmanskunst.

De lessen stuurmanskunst waren verdeeld over vier opeenvolgende cursussen of klassen. In de laagste klas werd in ieder geval behandeld "den aard en het gebruik der tiendeelige breuken, waarop alle de berekeningen in de stuurmanskonst gevestigd zijn"[30]. Alleen deze klas was in twee niveau-groepen gesplitst, zodat leerlingen

> "in het op nieuws hooren uitleggen, en het herhaalen van het geen zy reeds weeten, hunnen tyd niet zouden verspillen"[31].

In de tweede klas stonden onder andere op het programma de leer van de evenredigheid der getallen, het gebruik van logarithmen, het berekenen van hoog en laag water, driehoeksmetingen en het bepalen van de breedte(graad) op zee. Tot de verplichte lesstof voor de derde klas behoorden onder meer het berekenen van gekoppelde koersen en het bestek afzetten op een platte en ronde kaart. In de vierde klas, waarin de leerlingen het niveau van de modale stuurman geacht werden te ontstijgen, lag het accent op de plaatsbepaling ter zee (het berekenen van de lengte en de breedte). De lessen in de stuurmanskunst op de Kweekschool stonden goed aangeschreven. Over de gewezen kwekeling William Tieman werd bijvoorbeeld in 1801 door zijn marinecommandant gerapporteerd:

> "maakt veel werk van de cadets zelfs te instrueren in de stuurmanskunst waarin hij compleet kundig is"[32].

De vorderingen op het terrein van de stuurmanskunst werden gedurende de gehele opleiding nauwlettend gevolgd, zodat de schoolleiding kon beoordelen wie voldoende theoretische kennis bezat om aanvullende praktijkervaring op te doen.

Tot 1826 was er geen sprake van een geregelde jaarcursus met vaste vakanties en overgangsexamens. Op de Kweekschool werd het hele jaar door lesgegeven en de kennis van de leerlingen werd regelmatig individueel getoetst. De vastgestelde vorderingen bepaalden of een leerling naar een hogere klas kon bij de leraar stuurmanskunde. Tevens werd vastgesteld wie, als beloning voor goed gedrag, ijver en geleverde studieprestaties, lessen mocht gaan volgen bij de constapel (in de artillerie of "busschietery"), of bij de "Engelse-, Franse- of tekenmeester". Aan vreemde talen, onderricht in tekenen of de wat moeilijker onderdelen van de stuurmanskunst kwamen slechte of luie leerlingen niet toe. Voor hen resteerde de zeilmakerij. Jongens die helemaal nergens voor deugden, werden van school verwijderd, en dat gebeurde

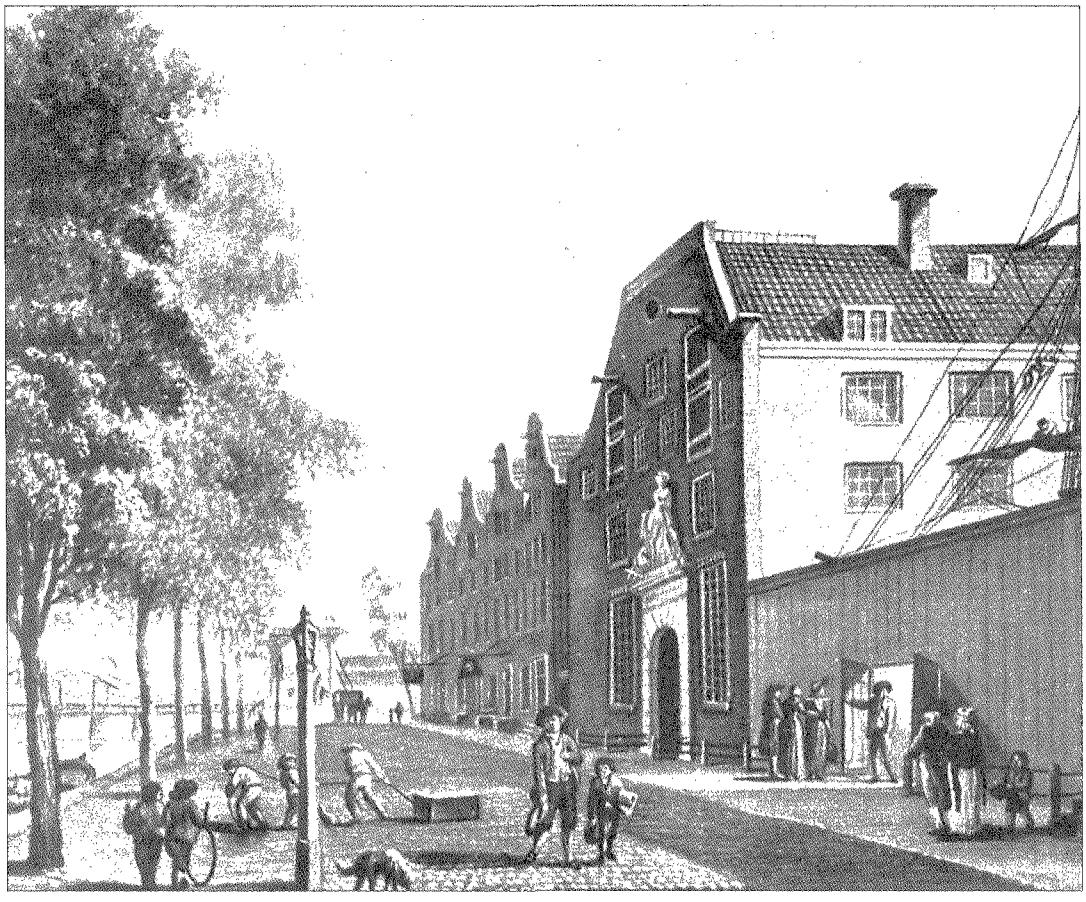

De Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam omstreeks 1790. Rechts van de school is het oefenscheepje zichtbaar. Kwekelingen voeren in de mast exercities uit. Links op de achtergrond staat de Oosterkerk afgebeeld. Het schilderij wordt toegeschreven aan J.H. Prins (1757-1806) en bevindt zich in het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam. (foto: Instituut voor Maritieme Historie, Den Haag)

vrijwel elk jaar een of meer keer[33].
Het aan de wal gegeven onderwijs werd meestal tweemaal onderbroken voor een zeereis, te vergelijken met een stage. De meeste kwekelingen scheepten zich na twee à drie jaar in aan boord van een oorlogsschip, Oostindiëvaarder of koopvaarder. Van de school ontvingen zij een uitrusting, bestaande uit een scheepskist gevuld met onder andere naaigerei, kooigoed, kleding en een bijbel. De leerlingen voeren tegen een normale gage en mochten tot 1840 hun handgage houden. De geleverde scheepsuitrusting werd verrekend met de rest van hun verdiensten.
De lengte van de oefenreizen was niet aan regels gebonden en daarom zeer divers. Sommige leerlingen gingen als kajuitwachter heen en weer naar Suriname of het Middellandse-Zeegebied en keerden na een paar maanden terug in Amsterdam. Anderen zetten als stuurmansleerling koers naar Azië of verlieten Nederland als derde zeilmaker of, vanaf 1791, als adelborst aan boord van een oorlogsschip en verschenen pas jaren later weer op school. Na

afloop van de reis moest de kwekeling zich op school melden met een door hem bijgehouden journaal en een door zijn gezagvoerder ondertekend attest. Op de eerste reis volgde een periode van aanvullend walonderwijs. Daarna ging men opnieuw onder zeil. Ditmaal was de reis naar eigen keuze. Meestal vertrok men nu in een iets hogere rang, bijvoorbeeld als tweede of derde stuurman. Na afmonstering van de tweede reis ontving de kwekeling zijn ontslag en was daarmee leerling af. De hele opleiding - theorie en praktijk samen - nam doorgaans tussen de vier en acht jaar in beslag.

De Kweekschool als leverancier van (aspirant-)zeeofficieren

De meeste leerlingen van de Kweekschool vonden hun weg naar de handelsvaart en de VOC. De besten onder hen werden schipper. Voor kwekelingen die naar de marine gingen, lag in de regel een onderofficiersfunctie (meestal die van stuurman) in het verschiet. De eerste schreden aan boord deden zij in de hoedanigheid van constapelsmaat, zeilmakersleerling, botteliersmaat en vooral van stuurmansleerling. Slechts een beperkt aantal kwekelingen bracht het tot adelborst en zeeofficier. Van de in totaal 1664 jongens die in de periode 1785-1829 onderwijs hebben gevolgd op de Kweekschool, hebben er, voor zover bekend 141 (8.4%) gevaren als adelborst[34]. Het percentage kwekelingen die adelborst werden, nam in de loop van de tijd toe van vijf procent in de periode 1785-1813, tot vijftien procent tijdens de periode 1814-1829.

Het carrièrepatroon van deze (aspirant-)zeeofficieren kon zeer verschillen. Er waren kwekelingen die reeds één of beide oefenreizen als adelborst hadden gemaakt. Na ontslag van de Kweekschool vervolgden zij hun loopbaan bij de marine in dezelfde rang. De juristenzoon Dirk Coolhaas monsterde in 1791 als eerste op zijn oefenreis aan als adelborst en bracht het na zijn opleiding tot eerste luitenant. Tot en met 1829 hebben ten minste 128 kwekelingen in het kielzog van Coolhaas gevaren en als adelborst bij de marine gediend.

Een veel kleinere groep bestond uit uitmuntende kwekelingen die tijdens de eerste of tweede oefenreis als stuurman promoveerden tot luitenant, zonder adelborst te zijn geweest. In de jaren 1795-1796 was maar liefst een dozijn kwekelingen op deze wijze zeeofficier geworden. Zij dienden om het tekort aan kader als gevolg van de zuivering van het officierscorps na de Bataafse omwenteling aan te vullen. Na 1796 gebeurde het nog slechts sporadisch dat een kwekeling tijdens zijn opleiding tot zeeofficier werd aangesteld. In de periode 1785-1814 zijn in totaal 22 leerlingen getraceerd die nooit als adelborst hadden gevaren en toch marineofficier werden.

Ten slotte waren er kwekelingen die adelborst of zeeofficier werden pas nadat zij de Kweekschool hadden verlaten. De eerste van de minimaal twaalf ex-kwekelingen die deze weg bewandelden, was Petrus Faber. In 1788 was hij als leerling met een oorlogsschip naar de Oost vertrokken en drie jaar later in dienst van de VOC als sous-luitenant gerepatrieerd. Op 5 maart 1793, ongeveer een half jaar na zijn ontslag van de Kweekschool, ontving hij zijn aanstelling als luitenant bij de marine.

Met ingang van 1 januari 1812 werd op last van Napoleon de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam gesloten. De kwekelingen die nog op school verbleven, werden merendeels bij de zeemacht ondergebracht. Eén leerling werd op eigen verzoek in 1812 overgeplaatst naar de cadettenschool te Toulon. Na de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden werd de Kweekschool heropend. Tussen de eerste commissaris-generaal, later minister, van Marine, J.C. van der Hoop (1742-1825) en de commissarissen van de Kweekschool werden spoedig daarna afspraken gemaakt over het voordragen van kwekelingen als adelborst. Aan kandidaten werden zwaardere eisen gesteld dan voorheen. Alleen in de stuurmanskunst vergevorderde kwekelingen van goede komaf, die hun kostbare scheepsuitrusting zelf konden betalen en niet jonger dan veertien of ouder dan zestien jaar waren, kwamen in aanmerking[35].

Een bezoek in 1814 van de Nederlandse koning Willem I en kort daarop van de Russische

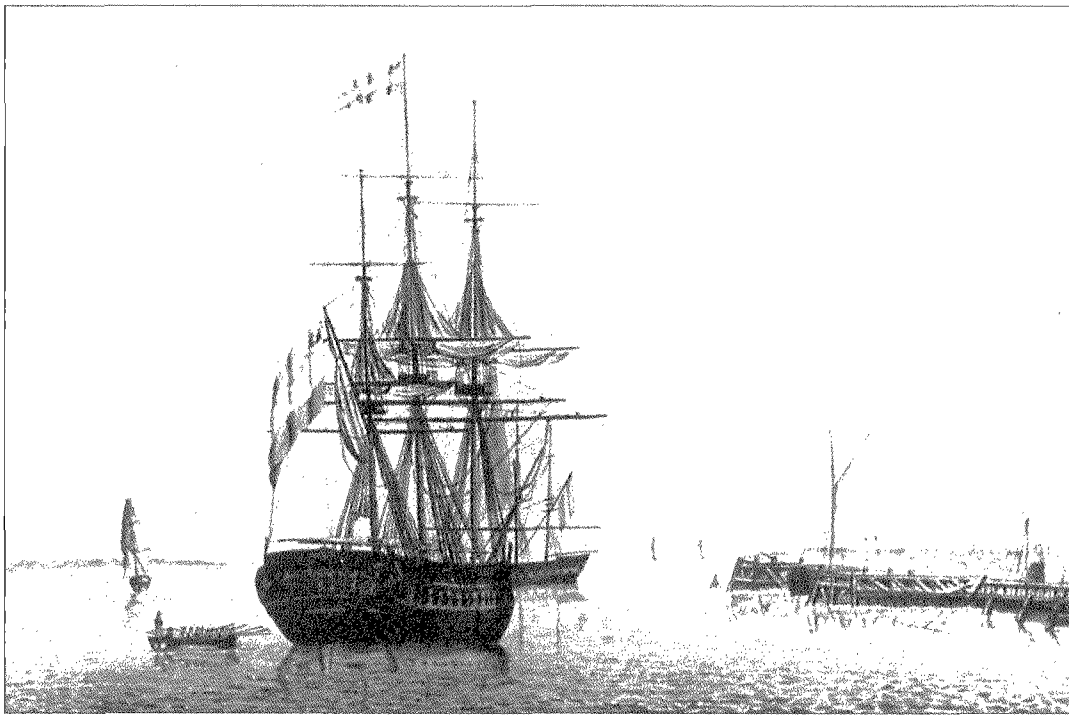

's Lands fregat *Euridice* op de rede van Hellevoetsluis. Aan boord van dit wachtschip was van 1803 tot 1805 een speciaal voor adelborsten bestemd opleidingsinstituut gevestigd. De tekening die zich in het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam bevindt, werd in 1804 gemaakt door de oridinaris luitenant ter zee der tweede klasse A.P. Guérin (1784-1806). Deze had zowel onderwijs gevolgd op de Amsterdamse Kweekschool als op het kadetteninstituut te Hellevoetsluis. (foto: Instituut voor Maritieme Historie, Den Haag)

tsaar Alexander I, en de inschrijving van leerlingen uit vooraanstaande, soms adellijke families[36], deden prestige en aanzien van de Kweekschool stijgen. De komst van deze jongens van goede huize kostte de ervaren schoolmeester Lanius zijn baan. Zijn kennis van het Nederlands en uitspraak van de Franse taal bleken beduidend minder dan die van een aantal van zijn twaalf- en dertienjarige leerlingen. In de klas werd Lanius openlijk door hen bespot, verloor zijn gezag en moest uiteindelijk het veld ruimen voor een meer ontwikkeld man.

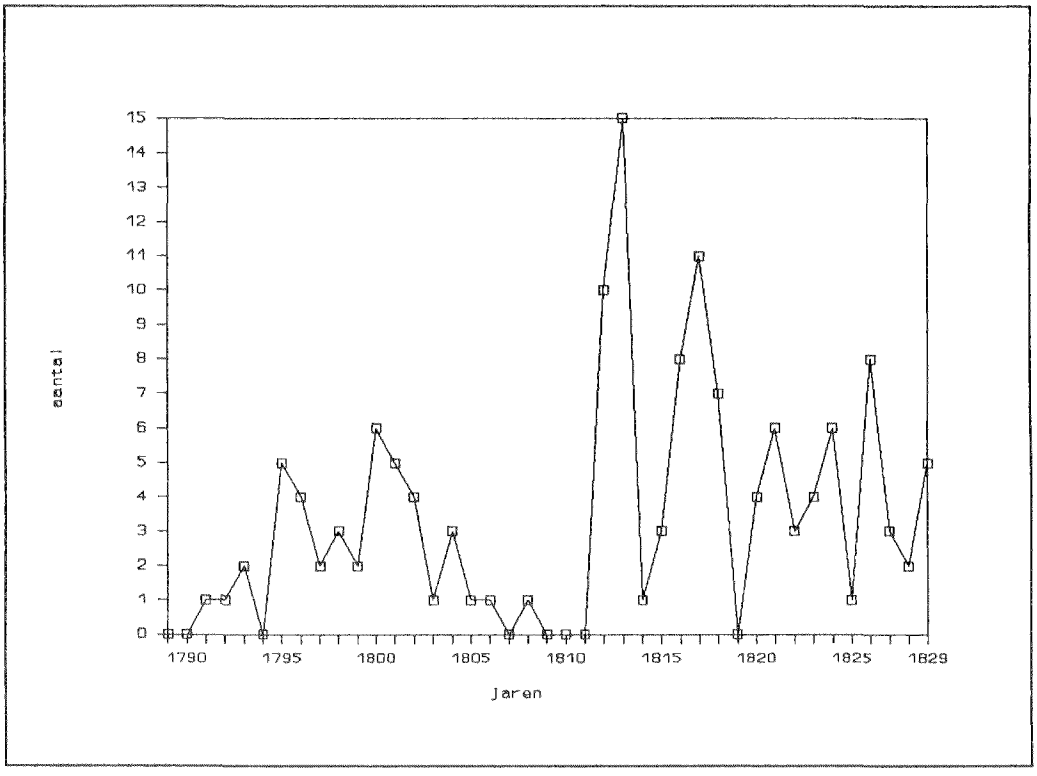

Grafiek 1. Aantal (ex-)kwekelingen dat in de periode 1785-1829 adelborst werd.
Bron: GAA, AKZ, comportementboeken (1785-1829) en ARA, Stamboeken marineofficieren (1795-1813) en (voor en na 1850).

Toelichting: Van de in totaal 141 (ex-)kwekelingen (129 kwekelingen en twaalf ex-kwekelingen) die in de periode 1785-1829 bij de marine hebben gediend als aspirant zeeofficier, kon van twee ex-kwekelingen niet worden vastgesteld in welk jaar zij adelborst werden.

In de eerste jaren na de heroprichting profileerde de Kweekschool zich als een belangrijke kweekvijver voor toekomstige marineofficieren. Zowel in 1816 als 1817 werden maar liefst acht kwekelingen als adelborst geplaatst. Tijdens het laatstgenoemde jaar wisten ook nog eens drie gewezen kwekelingen een aanstelling als adelborst te verwerven. Deze toeloop verontrustte Van der Hoop, die de Kweekschool eigenlijk als een koopvaardijopleiding beschouwde. Enige jaren nadat de Koninklijke Marine (KM) in 1816 een eigen opleidingsinstituut voor adelborsten te Delft had opgezet, bepaalde hij dat de Kweekschool voortaan niet meer dan drie adelborsten per jaar mocht leveren[37]. Als doekje voor het bloeden mochten daarnaast zeven kwekelingen als stuurmansleerling bij de marine geplaatst worden. De verstandhouding met het bestuur van de Kweekschool werd er vanaf 1821 niet beter op toen Van der Hoop de voorgedragen kwekelingen persoonlijk ging keuren. Als de minister het milieu van de kandidaten niet hoogstaand genoeg vond, weigerde hij zijn medewerking. Na zijn dood in 1825 voorzag de Kweekschool de marine nog enige jaren op beperkte schaal van adelborsten. In 1829 werd de eigen adelborstenopleiding van de KM verplicht gesteld voor

alle toekomstige zeeofficieren. Instroming via de Kweekschool was niet meer mogelijk. Daarmee werd een periode van bijna veertig jaar afgesloten waarin de Kweekschool een niet onbelangrijke bijdrage had geleverd aan het op peil houden van het officierskorps van de Nederlandse zeemacht.

Sociale en geografische herkomst van de adelborsten

Vice-admiraal Gerhardus Fabius (1806-1888) is ongetwijfeld één van de bekendste kwekelingen die carrière maakten bij de KM. Bij feestelijke gebeurtenissen, zoals de opening van een nieuw schoolgebouw, werd de gepensioneerde admiraal steevast uitgenodigd en door de leiding van de Kweekschool trots ten voorbeeld gesteld aan de leerlingen. Geheel ten onrechte overigens. Zijn vader had hem in 1820 naar de Kweekschool gezonden maar de dertienjarige Fabius bleek niet bestand tegen het ruwe internaatsleven. Na negen maanden vluchtte hij naar zijn ouderlijk huis in Muiden. Fabius ging varen bij de koopvaardij en stapte in 1824 over naar de zeemacht waar hij als adelborst de vlootopleiding volgde.

Zo'n glanzende carrière als Gerhardus Fabius maakte, was maar voor weinig (ex-)kwekelingen weggelegd. Toch had Fabius geen andere achtergrond dan zijn kornuiten van de Kweekschool die het minder ver brachten. Fabius was de zoon van een predikant en geboren te Lisse. Van de kwekelingen die adelborst werden, kwam bijna een kwart (23%) net als Fabius uit Zuid-Holland. Alleen Noord-Holland was met bijna een derde (31%) een nog belangrijker leverancier van aspirant-zeeofficieren (zie tabel 1). Deze zeegewesten waren van oudsher de leverancier van scheepsvolk. In de zeventiende en achttiende eeuw waren eveneens veel adelborsten afkomstig uit het zeevarende Holland.

Van de 141 kwekelingen die adelborst werden, is het beroep van de vader in tachtig gevallen bekend. Blijkens de comportementboeken werden naast Fabius nog minstens negen andere predikantenzonen adelborst. Slechts twee beroepen waren sterker vertegenwoordigd: officier bij de landmacht en officier bij de zeemacht. Respectievelijk twaalf en veertien jongens hadden een beroepsmilitair als vader[38]. Van nog eens achttien kwekelingen was de opa, oom, broer of neef werkzaam (geweest) bij de zeemacht als marineofficier. Kwekelingen wier vader werkzaam was bij de handelsvaart en de VOC, werden zelden adelborst. Van een paar adelborsten was de vader schuitevoerder of kaagschipper. De overige kwekelingen waren zonen van een advocaat, notaris, dokter, schoolmeester, kantoorbediende, kassier, boekhouder of lagere ambtenaar zoals bijvoorbeeld commies of bode. Ambachtslieden, handelaren en arbeiders waren nauwelijks vertegenwoordigd. Enkele vaders uit de hogere klasse waren gouverneur, rechter, drost, consul, resident of inspecteur der posterijen. De gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Herman Willem Daendels en de dichter Antoni Christiaan Wijnand Staring waren waarschijnlijk de bekendste vaders van kwekelingen die als adelborst in dienst traden bij de zeemacht. Overigens is het opmerkelijk dat kwekelingen die zeeofficier werden zonder eerst adelborst te zijn geweest, vaak van lagere komaf waren.

DE ADELBORSTENOPLEIDING TE HELLEVOETSLUIS (1803-1805)

Een afzonderlijk cadetteninstituut

De particuliere Kweekschool voor de Zeevaart was niet populair onder zeeofficieren. Zij vonden de opleiding te weinig militair en gaven de voorkeur aan de eigen vlootopleiding. Omdat deze vlootopleiding tijdens de Bataafse en Franse tijd, zoals eerder vermeld, onder druk kwam te staan, werd een alternatief ontwikkeld in de vorm van de instructievaartuigen *Arend* en *Vlieg*. Ook deze oefenscholen voldeden niet aan de verwachtingen. Daarop werd in 1803 een geheel nieuwe adelborstenopleiding gestart aan boord van het fregat *Euridice*[39] onder de naam 'Cadetten-Instituut voor de marine der Bataafse Republiek'. De *Euridice* werd gestatio-

neerd te Hellevoetsluis, vroeger de oorlogshaven van de Rotterdamse admiraliteit. De zeemacht beschikte nu voor het eerst over een eigen opleidingsinstituut voor adelborsten. Daarmee was de Nederlandse marine opvallend laat. In de zeventiende eeuw kende de Franse zeemacht al in havensteden gevestigde opleidingsscholen met instructievaartuigen. In andere landen zoals Engeland, Denemarken en Rusland werden in de eerste helft van de achttiende eeuw marine-academies opgezet.
Het plan voor een afzonderlijke adelborstenopleiding voor de Nederlandse marine was opgesteld door de kapitein ter zee der tweede klasse C.J. Wolterbeek in opdracht van de in 1801 ingestelde Raad van Marine. Het cadetteninstituut te Hellevoetsluis ging op 26 april 1803 van start met nog geen dertig adelborsten. Daarna kwamen er gemiddeld per maand twee à drie bij.
Het fregat *Euridice* deed naast opleidingsinstituut voor adelborsten ook dienst als wachtschip. De adelborsten werden niet tot de officiële bemanning gerekend en stonden in de bovenrol van het schip vermeld. Als commandant van het schip en het instituut werd de architect van de school Wolterbeek aangesteld. Extra-ordinair kapitein ter zee J.F.L. Schröder (1774-1845) bekleedde de functie van directeur der studiën. Om te voorkomen dat de 'twee kapiteins op één schip' elkaar voor de voeten gingen lopen, waren duidelijke instructies opgesteld. Wolterbeek mocht zich niet met de huishoudelijke aangelegenheden van het instituut bemoeien en geen cadetten als matroos inzetten bij de dagelijkse werkzaamheden. Contact tussen scheepsvolk en cadetten werd tegengegaan, maar was niet steeds te vermijden. Dat leverde een adelborst weleens een 'beoorlamming' op. Iemand beoorlammen, dat wil zeggen op een slinkse wijze van geld of goederen afhelpen, was een populaire bezigheid aan boord van de *Euridice*. Jongens van nog geen dertien jaar oud die zenuwachtig hun opwachting kwamen maken als cadet, waren een gemakkelijke prooi voor het scheepsvolk[40]. Anderzijds hadden de cadetten ook voordeel van de contacten met matrozen. Van dezen waren er altijd een paar bereid om tegen een geringe vergoeding lastige of vervelende klusjes voor de adelborsten op te knappen, bijvoorbeeld het iedere morgen sjorren en stouwen van de kooien in de verschansing en ze 's avonds weer ophangen in de kerk van het schip.
De leeftijd bij aanname op de *Euridice* was niet aan strikte regels gebonden. De adelborsten waren tussen de tien en twintig jaar oud. Het merendeel der cadetten voer al als adelborst bij de zeemacht. Vaak werden zij op verzoek van hun ouders op het cadetteninstituut geplaatst. Hun gage werd ingehouden als bijdrage in de opleidingskosten.
Op het instituut golden strenge voorschriften. Passagieren was uitsluitend op zondag toegestaan, de rest van de tijd verbleef men aan boord. De vrije tijd werd aan boord meestal doorgebracht op het dek of in de kuil. Wie zich misdroeg, moest zich verantwoorden bij de commandant en kon worden opgesloten in een donker verblijf op de koebrug dat bij de jongens bekend stond als 'blikhol' of 'black hol' (een verbastering van black hole)[41]. Van begin december tot eind januari waren de cadetten met groot verlof.

Het onderwijs aan boord van de Euridice
De lessen werden verzorgd door acht instructeurs of leermeesters en een tiental assistenten. De nautisch-militaire vakken werden gegeven door (onder)officieren van de marine, de algemeen vormende vakken door burgerdocenten[42]. Zowel commandant Wolterbeek als directeur der studiën Schröder gaven zelf ook les. Wolterbeek boog zich over de nautische vakken. Schröder doceerde wis- en natuurkunde, aardrijkskunde en geschiedenis[43]. Hij hield zich tevens bezig met de aanschaf van boeken en ander lesmateriaal voor het instituut. Naast de door Wolterbeek en Schröder gegeven vakken ontvingen de adelborsten les in artillerie, meet- en rekenkunde, navigatie, tekenen, drie talen (Nederlands, Engels en Frans) en muziek. Sport stond niet op het programma, maar in de zomer lag de *Euridice* voor anker op de rede te Hellevoetsluis en werd er door de adelborsten gezwommen en met de sloep

geroeid.
Schröder ondervond al tijdens de eerste maand de nadelen van de onevenwichtige groep leerlingen. Het niveauverschil tussen de tienjarigen en de oudere cadetten was te groot. Schröders voorstel om alleen nog jongens van minimaal vijftien jaar toe te laten vond geen weerklank. Knapen beneden de twaalf jaar werden evenwel spoedig niet meer aangenomen en de leerlingen werden door de instructeurs verdeeld in klassen. De toelating van nieuwe cadetten was echter nog niet aan een tijdschema gebonden waardoor de samenstelling van de klassen voortdurend wijzigde.
Het plan was met het *Euridice* oefenreizen te maken. Omdat de in 1802 gesloten vrede van Amiens slechts van korte duur was en de oorlog met Engeland weer oplaaide, moest het schoolschip noodgewongen binnengaats blijven. Alleen bij dreigende ijsgang werd het fregat naar buiten gedirigeerd en van de haven van Hellevoetsluis verhaald naar de rede. Een klein aantal cadetten werd gedetacheerd op bij Texel liggende oorlogsschepen om de actieve dienst te ervaren.
De opleidingsduur op het cadetteninstituut stond niet vast. Adelborsten die het door de 'examinator-generaal van 's Lands zeeofficieren' opgestelde examen haalden, werden bevorderd tot luitenant ter zee[44]. Wie hogerop wilde, moest blijven studeren voor vervolgexamens en er voor zorgen dat zijn superieuren hem positief beoordeelden.

Sociale en geografische herkomst van de adelborsten
De gemiddelde leeftijd van de aspirant-zeeofficieren bij aanvang van hun opleiding op de *Euridice* was 14,5 jaar, een jaar ouder dan leerlingen van de Kweekschool voor de Zeevaart die adelborst werden. Het percentage adellijke adelborsten was voor beide opleidingen vier procent. Over de beroepen van de vaders van de op de marine-instituten opgeleide adelborsten is weinig bekend. Dank zij de genealogische onderzoekingen van M.J.C. Klaassen zijn alleen marineconnecties te traceren. Van de in totaal 82 knapen die te Hellevoetsluis met hun opleiding begonnen, waren er vijf (6%) wier (groot-)vader, oom, broer of neef als officier bij de marine diende of had gediend. Net als op de Kweekschool waren de meeste adelborsten afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland. Negen procent van de adelborstenpopulatie op de *Euridice* was geboren in het buitenland (zie tabel 1).

DE ADELBORSTENOPLEIDING TE FEIJENOORD (1806-1809)

Van het schip naar de wal
Bij geheim decreet van 23 juli 1805 werd de *Euridice* bestemd voor troepenvervoer naar Oost-Indië. Drie weken later werden alle adelborsten met verlof gezonden. Met tegenzin verhuisde Schröder cum suis naar het vervallen voormalig Pesthuis op het aan de linker Maasoever gelegen eiland Feijenoord[45]. De herinnering aan de *Euridice* bleef tastbaar in de vorm van een groot getuigd model van het vroegere cadetteninstitituut dat te Feijenoord voor instructiedoeleinden werd gebruikt. Aan het instituut werden de brikken *Zeemeeuw* en *Haay* toegevoegd voor het maken van oefenreizen. Desalniettemin werd de overgang van het schip naar de wal door menig adelborst betreurd[46].

Het onderwijs
De opleiding te Feijenoord werd meer gestructureerd dan te Hellevoetsluis. Er kwamen een toelatingsexamen, vaste data voor aanname en overgangsexamens. De kandidaten van twaalf tot veertien jaar oud werden geëxamineerd in "de eerste gronden der Hollandsche en Fransche taal, het lezen en schrijven en de gewone rekenkunde"[47]. Op het instituut konden maximaal zestig cadetten geplaatst worden. Zij werden onderverdeeld in groepjes of afdelingen

van elf à twaalf cadetten. Elke afdeling stond onder leiding van een door de schoolleiding aangewezen adelborst, de zogeheten cadet sous-officier. Iedere instructeur kreeg een of twee afdelingen onder zijn hoede en was onder andere verplicht om minstens twee keer per maand de plunjes van zijn cadetten te inspecteren.
Van de staf werd alleen militair commandant Wolterbeek vervangen. Ook het studieprogramma bleef vrijwel ongewijzigd. Alleen lichaamsbeweging kreeg meer aandacht. De ochtend- en middaglessen werden afgewisseld met schermen, dansen, springen, wedlopen, kegelen, kaatsen en in de zomer zwemmen. De avondlessen begonnen om half zes en eindigden om acht uur. Daarna ging men aan tafel voor het souper en om tien uur begaven de adelborsten zich naar de slaapzaal. In de zomer was de reveille om vijf uur, in de winter een uur later. Wie familie of vrienden in Rotterdam had, kon deze op zondag na de kerkgang bezoeken. De rest van de adelborsten mocht onder toezicht gaan wandelen. Het groot verlof begon eind augustus, begin september.
De opleiding was verdeeld in vijf klassen, waarvan de hoogste was gesplitst in twee afdelingen. Om de vier maandenspirant-zeeofficieren van het instituut te Feijenoord bleken beter onderlegd dan hun collega's van de andere twee opleidingen[48].

Sociale en geografische herkomst van de adelborsten
In het voormalige Pesthuis hebben, indien de beide van de Kweekschool afkomstige jongens niet meegerekend worden, in totaal 57 adelborsten onderwijs gevolgd. Vijf van hen waren van adel (9%). Net als te Hellevoetsluis waren de meeste leerlingen van het instituut te Feijenoord afkomstig uit Noord- en Zuid-Holland (40%) en Gelderland (19%). De gemiddelde leeftijd van de adelborsten bij aanvang van de cursus was 13,5 jaar. Ruim een kwart was afkomstig uit een familie van marineofficieren.

DE ADELBORSTENOPLEIDING TE ENKHUIZEN (1809-1811)

De introductie van schoolgeld
Het armetierige onderkomen van het instituut te Feijenoord werd binnen drie jaar verlaten. In 1809 verhuisde het instituut naar Noord-Holland en werd ondergebracht in enige leegstaande VOC-pakhuizen aan de Wierdijk te Enkhuizen, wederom een provisorisch onderdak. Belangrijker dan de verhuizing was dat bij decreet van 25 september 1809 werd bepaald dat voortaan alleen nog adelborsten afkomstig van het cadetteninstituut te Enkhuizen aangesteld konden worden als officier. Hoewel dit voorschrift door de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 nooit in de praktijk is gebracht, had het verstrekkende gevolgen. Om de grote toeloop van kandidaten te beperken werd een schoolgeld van maar liefst driehonderd gulden ingevoerd. Daarbovenop kwamen nog kosten voor de uitrusting, boeken en andere leermiddelen. In verhouding tot de vlootopleiding en de Amsterdamse Kweekschool was het cadetteninstituut te Enkhuizen een dure opleiding. De vlootopleiding was kosteloos en de maximale ouderlijke bijdrage voor leerlingen op de Kweekschool was 196 gulden per jaar. Dit bedrag hoefden de ouders echter niet in één keer op tafel te leggen. Op beperkte schaal bleef voor jongens van onvermogende ouders ook te Enkhuizen de mogelijkheid bestaan de opleiding gratis te volgen. Te Amsterdam werden echter veel meer leerlingen gratis of tegen een gereduceerd tarief opgeleid dan te Enkhuizen[49].
Net als te Feijenoord waren de leerlingen in vijf klassen verdeeld. Inhoudelijk veranderde de opleiding weinig. Voor hen die nog niet voldoende konden lezen, schrijven en rekenen, was er een voorklasse. Voor uitmuntende leerlingen volgde op de hoogste klasse nog een classis selecta. Nieuw waren de jaarlijkse prijsuitreikingen voor adelborsten die zich hadden onderscheiden. Na het bereiken van de leeftijd van veertien jaar moesten de leerlingen gedurende

Schout-bij-nacht titulair Pieter Arriëns (1790-1860) was de eerste vlagofficier die als adelborst een opleiding aan de wal had genoten. Het door N. Pieneman (1810-1860) in 1848 vervaardigde schilderij bevindt zich in particulier bezit. (foto: Instituut voor Maritieme Historie, Den Haag).

elk studiejaar zes maanden aan boord van een oefenvaartuig doorbrengen.
Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse rijk werd de Nederlandse zeemacht geïncorporeerd in de Franse keizerlijke marine. Met ingang van 1 januari 1812 werden zowel de adelborstenopleiding in Enkhuizen als de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam opgeheven. Slechts een klein aantal adelborsten vervolgde zijn opleiding te Brest aan de Ecole Maritime Impérial of te Toulon op het opleidingsschip *Duquesne*. In het vroege voorjaar van 1812 verlieten de laatste leerlingen Enkhuizen. Zij bleven in Nederland en ontvingen aanvullend onderwijs aan boord van het Franse oorlogsschip *Trève*.

Sociale en geografische herkomst van de adelborsten
De slechts 26 adelborsten (exclusief kwekelingen en de uit Feijenoord overgekomen aspirant-officieren) die in Enkhuizen hun opleiding aanvingen, waren gemiddeld veertien jaar oud en vaak (38%) afkomstig uit een familie van marineofficieren. Groningers en Friezen waren op de adelborstenopleiding te Enkhuizen opvallend sterk vertegenwoordigd, al bleef ook hier de modale adelborst een Hollander.

DE ADELBORSTENOPLEIDING TE DELFT (1816-1828)

Nautisch onderwijs te midden van legergroen
Nadat Napoleon was verslagen, werd in het nieuw gevormde Koninkrijk der Nederlanden de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam heropend en werd de vlootopleiding in ere hersteld. Voor een apart adelborsteninstituut van de Koninklijke Marine bleek geen plaats meer te zijn. Daar secretaris Van der Hoop voorstander was van de vlootopleiding, was van hem weinig initiatief te verwachten. In juli 1814 probeerde Schröder door middel van een request tevergeefs de Koning tot heroprichting van de cadettenschool te bewegen. In 1815 opperde inspecteur-generaal der Artillerie luitenant-generaal W. du Pont het idee op de Artillerie- en Genieschool te Delft, een officiersopleiding van de Koninklijke Landmacht, ook adelborsten op te leiden[50]. Na overleg tussen de commissaris-generaal van Oorlog en zijn collega van Marine werd bij koninklijk besluit van 5 juli 1816 besloten de Artillerie- en Genieschool uit te breiden met een adelborstenafdeling. Ruim drie maanden later ging het marineonderwijs met vijf adelborsten van start.
De adelborstenopleiding te Delft stond open voor maximaal twintig adelborsten, verdeeld over drie categorieën: cadetten voor de zeedienst, de scheepsbouw en het Korps Mariniers.

Ondanks zijn aanvankelijk sceptische houding ten opzichte van een marineopleiding te midden van 'legergroen' prefereerde Van der Hoop de opleiding te Delft boven de Amsterdamse Kweekschool. Van de vacatures bij het korps zeeofficieren mocht Delft er jaarlijks vijf vullen, twee meer dan de Kweekschool[51].
Elk jaar begonnen gemiddeld zeven à acht aspirant-zeeofficieren in Delft met hun studie. De toelatingsleeftijd was van veertien tot zestien jaar voor de zeedienst en van veertien tot achttien jaar voor de scheepsbouw en het Korps Mariniers. De waloplciding voor de zeedienst duurde drie jaar. Daarna werden de adelborsten geplaatst op een oorlogsschip om praktijkervaring op te doen. Uitmuntende leerlingen bleven een jaar langer in Delft om zich verder te bekwamen in de astronomie ten behoeve van het vervaardigen van hydrografische kaarten. De adelborsten vormden in Delft een aparte afdeling, geleid door de zeeofficier kapitein-luitenant ter zee Willem Kreekel, die tevens zitting had in de staf van de school. Van de docenten van het cadetteninstituut te Enkhuizen keerde niemand terug. Op het exercitieplein werd het tuig van een driemastschip geplaatst en aan de bestaande oefenbatterij werden twee stukken geschut op scheepsrolpaarden toegevoegd. Daar hielden de aanpassingen zo ongeveer mee op. Commissaris van Oorlog F.A. graaf van der Goltz weigerde de schoolnaam te veranderen en de adelborsten en landmachtcadetten kregen met uitzondering van de nautische vakken meestal van dezelfde docenten les. De lessen werden veelal gedicteerd, want studieboeken waren nog nauwelijks voorhanden. Verschillende docenten te Delft publiceerden in de loop der jaren echter eigen of vertaalde handboeken. De adelborsten waren verplicht tot deelname aan de infanterie-excercitiën en zaten net als hun collega's van de landmacht in Delft op kamers.
Na herhaald aandringen van Kreekel werd in 1817 Zr.Ms. brik *Havik* als instructievaartuig ter beschikking gesteld. In het daaropvolgende jaar werd de kanonneerschoener *Kapitein van Brakel* oefenschip. De schoener kreeg een driemasttuig aangemeten en werd in de Vestgracht achter het schoolgebouw afgemeerd. Daar konden de leerlingen praktische werkzaamheden beoefenen zoals het op- en aftuigen van het schip[52]. Voor een zilte neus waren de adelborsten aangewezen op operationele oorlogsschepen waarmee kruistochten werden gemaakt naar onder meer de Oostzee.

Land- en zeemacht weer uiteen
In 1822 werd een commissie ingesteld om te adviseren over de toekomst van het militair onderwijs in Nederland. Schröder, oud-directeur van de adelborstenopleidingen te Hellevoetsluis, Feijenoord en Enkhuizen, werd namens de KM tot lid benoemd. Op advies van de commissie werd bij koninklijk besluit van 29 mei 1826 de Koninklijke Militaire Academie (KMA) opgericht. Verschillende officiersopleidingen, waaronder de Artillerie- en Genieschool, werden hierin samengevoegd. De KMA werd gehuisvest in het Kasteel te Breda. Vlak voor de verhuizing van de aspirant-officiersopleidingen van de landmacht en de marine naar Breda nam Schröder, die als commissielid de oprichting van de KMA had ondersteund, een opmerkelijk initiatief. In een brief van 24 april 1827 aan de Koning pleitte hij voor de oprichting van een afzonderlijke adelborstenopleiding in de havenstad Medemblik. Na ampel ministerieel overleg besloot de Koning op 12 december 1827 Schröders verzoek te honoreren. De marineopleiding werd ondergebracht in de voormalige magazijnen van de Rijkswerf. Op 28 augustus 1829 werd het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM) te Medemblik officieel geopend. In tegenstelling tot Delft en Breda konden operationele instructievaartuigen pal voor het KIM te Medemblik worden afgemeerd.

Sociale en geografische herkomst van de adelborsten
Te Delft hebben in totaal 78 jongens (exclusief 2 ex-kwekelingen) de opleiding voor aspirant-zeeofficier gevolgd. De helft van de adelborstenpopulatie kwam uit Holland (31% uit Zuid-

Holland, 19% Noord-Holland), dertien procent uit Gelderland en tien procent uit Brabant. Net als bij de opleidingen in Amsterdam, Enkhuizen en Hellevoetsluis was ook in Delft sprake van een regionale toeloop. Te Amsterdam en Enkhuizen waren meer adelborsten uit Noord-Holland afkomstig, te Hellevoetsluis en Delft daarentegen meer uit Zuid-Holland (tabel 1). Net als op de *Euridice* zaten op de adelborstenopleiding te Delft relatief veel (9%) in het buitenland geboren jongens, deels zonen van in 1795 uitgeweken Oranje-gezinde marineofficieren. De gemiddelde leeftijd waarop de aspirant-zeeofficier in Delft met zijn opleiding startte was met vijftien jaar hoger dan bij de eerder besproken walopleidingen. Het percentage adelborsten van adellijke huize was eveneens hoog, namelijk 17%. Maar liefst 35 knapen (45%) stamden uit een familie van marineofficieren.

walopleiding herkomst	Kweekschool Amsterdam		Hellevoetsluis		Feijenoord		Enkhuizen		Delft	
Noord-Holland	44	(31 %)	9	(11 %)	12	(21 %)	6	(23 %)	15	(19 %)
Zuid-Holland	33	(23 %)	17	(21 %)	11	(19 %)	4	(15 %)	24	(31 %)
Friesland	11	(8 %)	2	(2 %)	1	(2 %)	3	(12 %)	3	(4 %)
Gelderland	11	(8 %)	14	(17 %)	11	(19 %)	2	(8 %)	10	(13 %)
Groningen	2	(1 %)	0		0		5	(19 %)	1	(1 %)
Noord-Brabant	14	(10 %)	5	(6 %)	3	(5 %)	2	(8 %)	8	(10 %)
Overijssel	10	(7 %)	4	(5 %)	5	(9 %)	2	(8 %)	1	(1 %)
Utrecht	5	(4 %)	2	(2 %)	0		0		4	(5 %)
Zeeland	3	(2 %)	5	(6 %)	4	(7 %)	0		3	(4 %)
Drenthe	0		0		1	(2 %)	0		0	
Limburg	0		1	(1 %)	1	(2 %)	0		0	
koloniën	4	(3 %)	0		1	(2 %)	0		0	
buitenland	4	(3 %)	7	(9 %)	2	(3 %)	2	(8 %)	7	(9 %)
onbekend	0		15	(19 %)	6	(11 %)	0		2	(3 %)
totaal	141		82		57		26		78	

Tabel 1. Herkomst adelborsten walopleidingen (1785-1829).
Bron: GAA, AKZ, comportementboeken (1785-1829), M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Hellevoetsluis - Feijenoord - Enkhuizen* (Den Haag, 1986) en M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft - Medemblik - Breda* (z.p., 1979).

HET CARRIÈREPATROON VAN DE ADELBORSTEN VAN DE WALOPLEIDINGEN

Tot nu toe zijn het onderwijs en de huisvesting van de opleidingen, en sociale en geografische herkomst van de adelborsten beschreven. Rest ons nog het carrièrepatroon van de aspirant-zeeofficieren. De verschillende walopleidingen hebben in de periode 1785-1829 in totaal 384 adelborsten opgeleid; 141 op de Kweekschool voor de Zeevaart en 243 op de marine-instituten. Dit aantal viel in het niet bij de vlootopleiding. In 1801 en 1817 bedroeg het aantal adelborsten op de vlootopleiding respectievelijk 220 (tegen 12 met een opleiding op de Kweekschool) en 162 (tegen 28 met een opleiding op de Kweekschool en 10 op een adelborstenopleiding)[53]. Het is interessant om na te gaan of de loopbaan van de aspirant-zeeofficieren verschilde per opleiding. Daartoe wordt in de volgende paragrafen het gemiddelde aantal dienstjaren, de reden van de beëindiging van het dienstverband en de eindrang van de adelborsten van de walopleidingen geanalyseerd.
Daar gegevens over de adelborsten van de vlootopleiding grotendeels ontbreken, blijft deze

categorie hier buiten beschouwing.

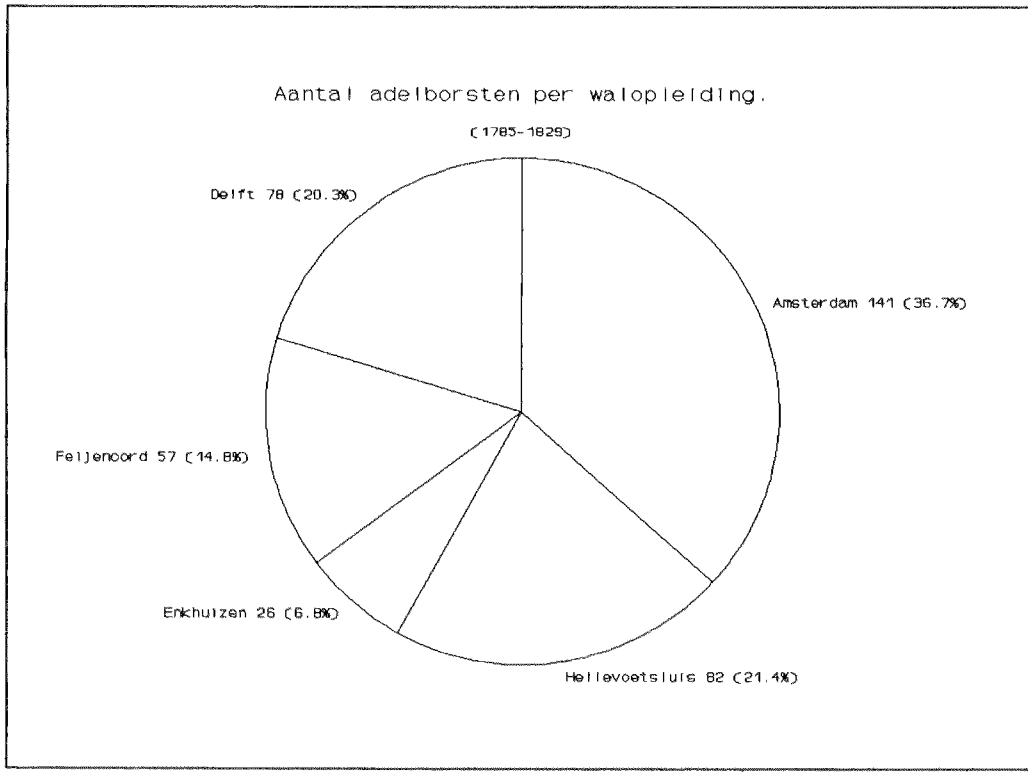

Grafiek 2. Aantal adelborsten per walopleiding (1785-1829).
Bron: zie tabel 1.

Dienstjaren en beëindiging dienstverband
Van de vijf onderzochte nautische onderwijsinstellingen hadden leerlingen van de Amsterdamse Kweekschool de meeste dienstjaren achter hun naam staan. De gemiddelde diensttijd van 22 jaar is echter geflatteerd. Van 61 van de 141 kwekelingen ontbreken de gegevens. Het is zeer waarschijnlijk dat juist deze groep (zeer) kort heeft gediend bij de Nederlandse zeemacht, daar zij anders zeker sporen in de marinearchieven had nagelaten. Adelborsten van de opleidingen te Delft en te Feijenoord dienden gemiddeld respectievelijk 21 en 20 jaren. Van de adelborsten die in Enkhuizen of aan boord van de *Euridice* met hun opleiding startten, had de zeemacht beduidend minder lang profijt, respectievelijk gemiddeld zeventien en zestien dienstjaren. Een verklaring voor dit lager gemiddelde moet, zoals uit tabel 2 blijkt, vooral gezocht worden in het hoge ontslagpercentage. Ongeveer de helft van de te Enkhuizen en Hellevoetsluis geschoolde adelborsten werd tijdens of na de opleiding ontslagen. Op een klein aantal na betrof het door de (aspirant-)zeeofficieren zelf aangevraagd (eervol) ontslag.
Ongeschiktheid of oneervol gedrag kon daaraan ten grondslag liggen. Meestal betrof het echter adelborsten en zeeofficieren die een andere loopbaan ambieerden. Zij stapten over naar de burgermaatschappij of werden officier bij de Koloniale Marine, het Korps Mariniers

of het landleger. De incorporatie van de Nederlandse zeemacht in de Franse keizerlijke marine leidde tot een uittocht van adelborsten die in Enkhuizen met hun studie waren aangevangen.

opleiding	Kweekschool	Hellevoetsluis	Enkhuizen	Feijenoord	Delft	totaal
reden uit dienst						
eervol ontslag	17 (12 %)	34 (41 %)	13 (50 %)	23 (40 %)	28 (36 %)	115 (30 %)
oneervol ontslag	8 (5 %)	5 (6 %)	0	0	3 (4 %)	16 (5%)
overleden	39 (28 %)	20 (24 %)	9 (35 %)	22 (39 %)	24 (31 %)	114 (30 %)
met pensioen	16 (11 %)	17 (21 %)	4 (15 %)	10 (18 %)	23 (29 %)	70 (18 %)
onbekend	61 (43 %)	6 (7 %)	0	2 (4 %)	0	69 (18 %)

Tabel 2. Reden uitdiensttreding adelborsten walopleidingen.
Bron: zie tabel 1 en ARA, Stamboeken marineofficieren (1795-1813) en (voor en na 1850).

Het percentage adelborsten/zeeofficieren dat tijdens het dienstverband overleed was voor hedendaagse begrippen hoog. De percentages voor de Amsterdamse Kweekschool en de opleiding te Hellevoetsluis staken gunstig af met 'slechts' 28% en 24%. Van respectievelijk 43% en 7% van het aantal kwekelingen en adelborsten van de Euridice zijn echter geen gegevens bekend. Het aantal van de Kweekschool afkomstige zeeofficieren die gepensioneerd werden, bleek opvallend klein. De adelborstenopleiding te Delft bracht juist relatief veel zeeofficieren voort die hun pensioen haalden.

Eindrang
Voor de klassificatie naar eindrang is een indeling gemaakt in zes categorieën. De laagste categorie van adelborst omvat de leerlingen die de opleiding niet afmaakten en geen zeeofficier werden. Tot deze categorie werden alle voorkomende adelborstengradaties en benamingen gerekend, zoals cadet-supernumerair, élève 2e klasse, volontair, aspirant der eerste klasse, vlaggejonker etc. De daaropvolgende categorie bevat de leerlingen die niet verder kwamen dan de laagste officiersrang: luitenant der zee der tweede klasse (ltz 2). Hiermee gelijkwaardige rangen met een andere benaming, bijvoorbeeld enseigne de vaisseau of extra-ordinaris luitenant, behoren ook tot deze categorie. De daaropvolgende drie categorieën zijn luitenant ter zee der eerste klasse (ltz 1), kapitein-luitenant ter zee (kltz) en kapitein ter zee (ktz) en de daarmee gelijkwaardige rangen. De hoogste categorie wordt gevormd door de vlagofficieren schout-bij-nacht en vice-admiraal. In de grafieken 3 tot en met 7 zijn de gegevens grafisch weergegeven.

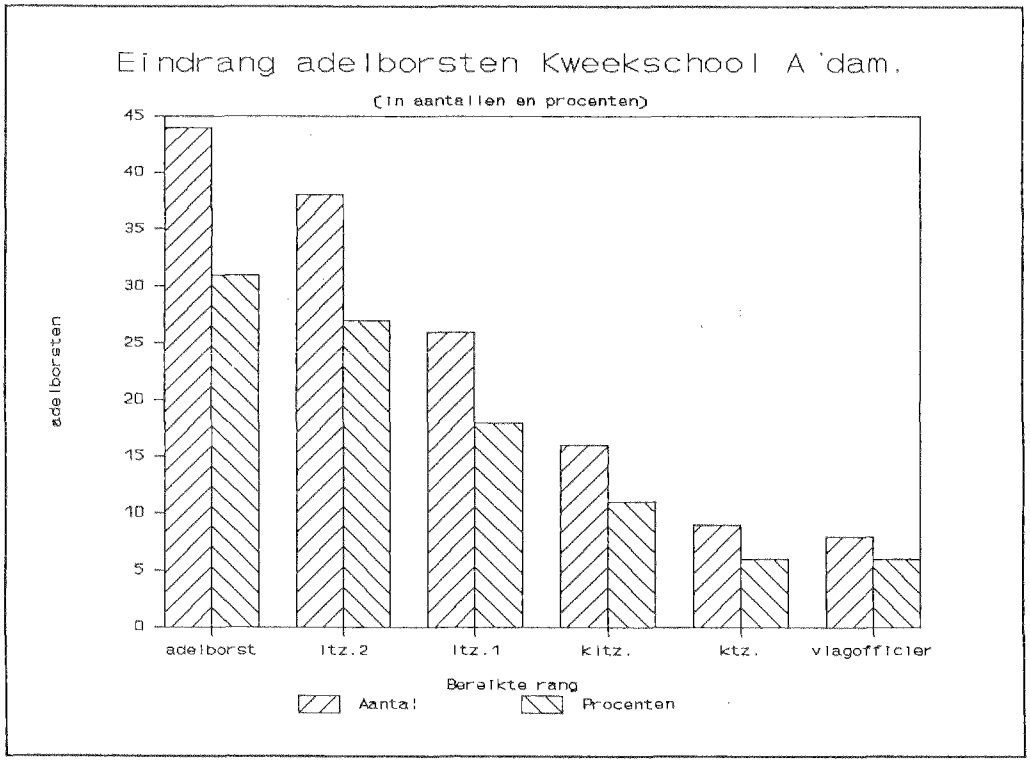

Grafiek 3. Eindrang aspirant-zeeofficieren Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Bron: GAA, AKZ, comportementboeken (1785-1829), ARA, stamboeken marineofficieren (1795-1813) en (voor en na 1850).

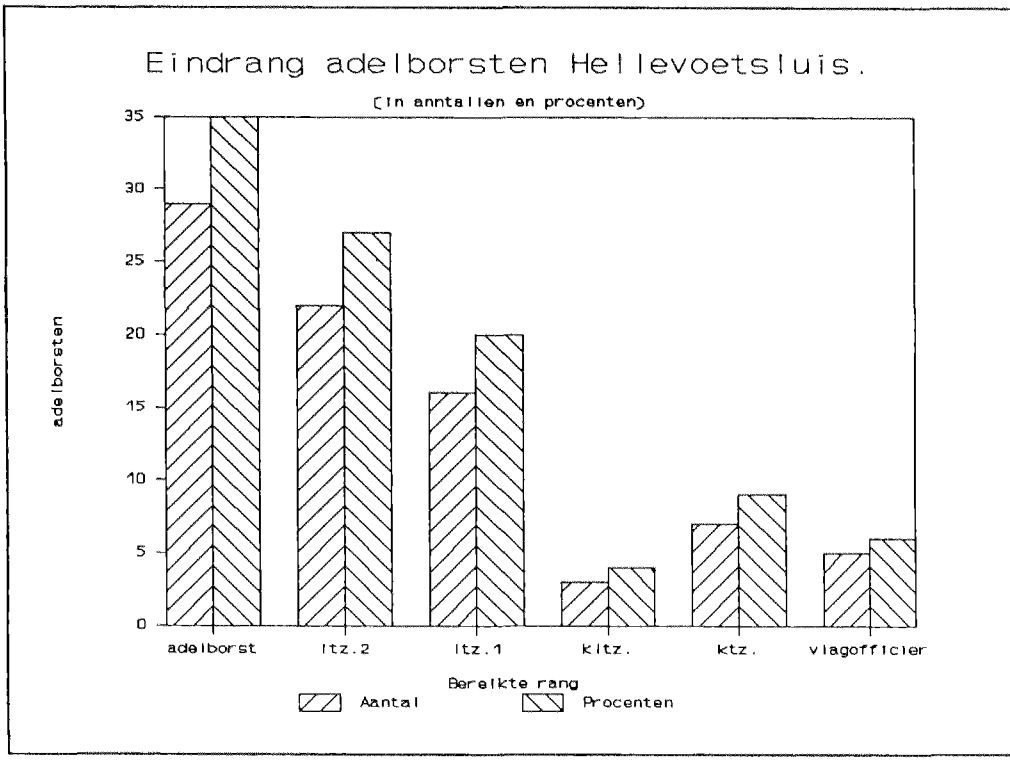

Grafiek 4. Eindrang aspirant-zeeofficieren adelborstenopleiding te Hellevoetsluis.
Bron: M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Hellevoetsluis - Feijenoord - Enkhuizen* (Den Haag, 1986).

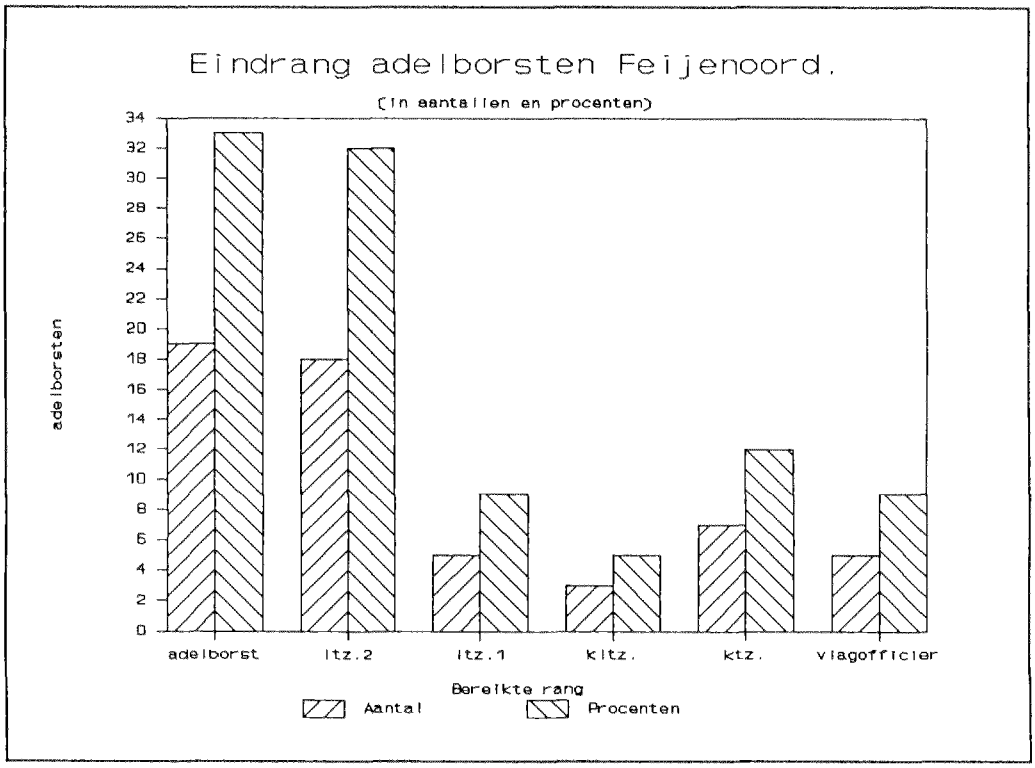

Grafiek 5. Eindrang aspirant-zeeofficieren adelborstenopleiding te Feijenoord.
Bron: zie grafiek 4.

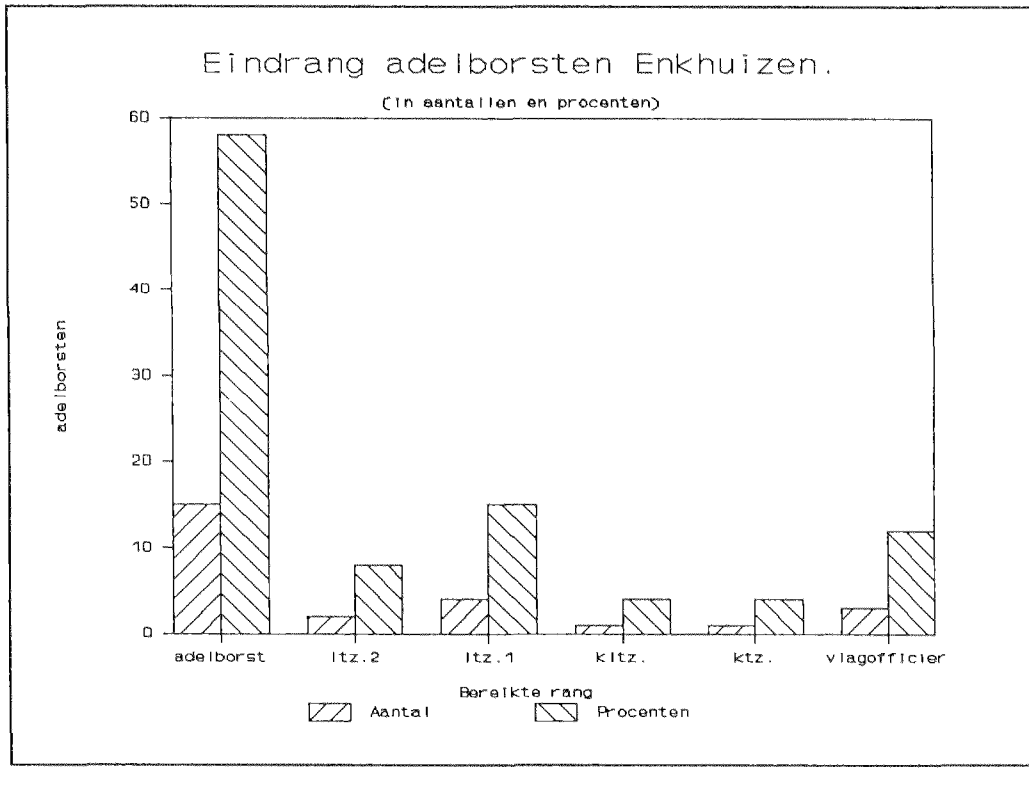

Grafiek 6. Eindrang aspirant-zeeofficieren adelborstenopleiding te Enkhuizen.
Bron: zie grafiek 4.

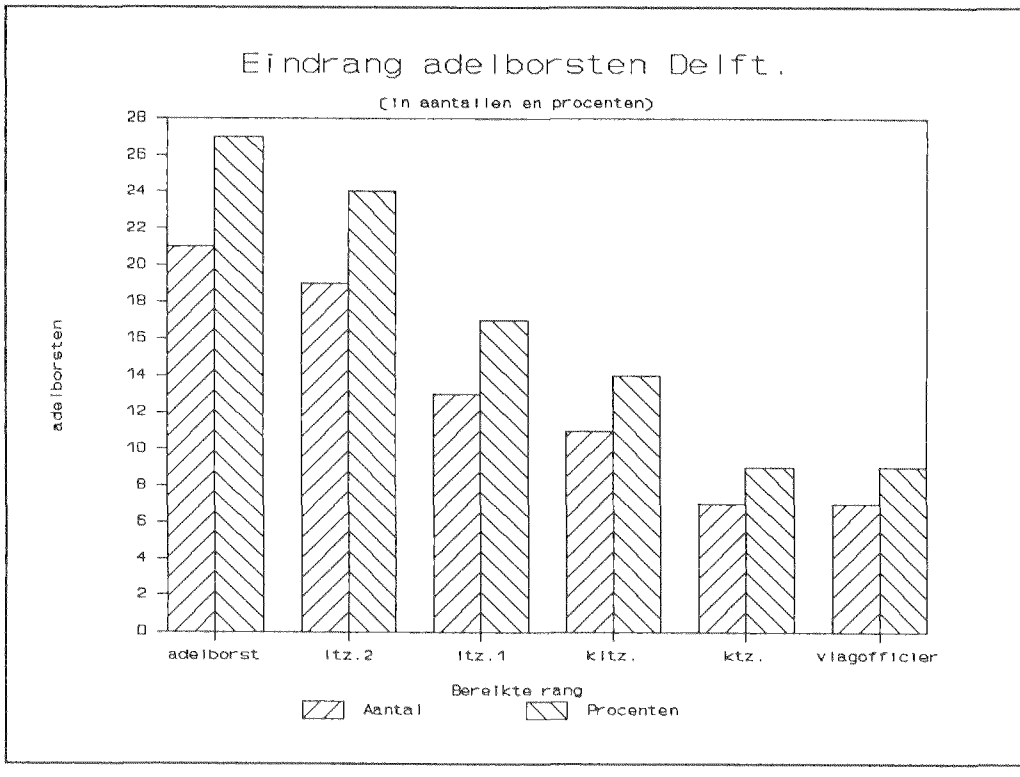

Grafiek 7. Eindrang aspirant-zeeofficieren adelborstenopleiding te Delft.
Bron: M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft - Medemblik - Breda* (z.p., 1979).

Van de kwekelingen die aangesteld werden tot adelborst, haakte bijna éénderde voortijdig af en werd geen zeeofficier (zie grafiek 3). Ruim een kwart van de kwekelingen kwam niet verder dan de laagste officiersrang. De Kweekschool was de bakermat van acht vlagofficieren, vijf schouten-bij-nacht (Johan Gabriël Huijs, Willem Jonas Jollij, Frederik Anton Jöhr, baron Anthony Collot d'Escury en Jacobus Johan van der Moore) en drie vice-admiralen (Hendrik Wipff, Johan van der Meersch en de al eerder genoemde Gerhardus Fabius). De eerste kwekeling die vlagofficier werd was J.G. Huijs in 1852. Elf jaar later werd H. Wipff de eerste van de Kweekschool afkomstige vice-admiraal.
In grafiek 3 bleven de kwekelingen buiten beschouwing die zeeofficier werden zonder adelborst te zijn geweest. Opmerkelijk aan deze groep zeer getalenteerde kwekelingen is dat geen van hen het tot vlagofficier bracht. Overigens brachten alleen adelborsten die na 1814 hun opleiding op de kweekschool hadden genoten, het tot vlagofficier.
Van de eerste adelborstenopleiding van de marine aan boord van de *Euridice* verliet 35% de opleiding voortijdig (grafiek 4). Van de leerlingen die tot hoofdofficier promoveerden, werden er relatief veel ktz en weinig kltz. De adelborstenopleiding te Hellevoetsluis bracht vijf vlagofficieren voort. Pieter Arriëns was de eerste adelborst van de walopleidingen die vlagofficier werd. In 1840 verkreeg hij de (titulaire) rang van schout-bij-nacht.
Van de leerlingen van het cadetteninstituut te Feijenoord bleef een opvallend groot deel ltz 2 (32%).

Maar liefst bijna 60% van de adelborsten op het instituut te Enkhuizen hield de marine al spoedig voor gezien. Redenen zijn waarschijnlijk de opheffing van de opleiding en de incorporatie van de vloot in de Franse marine. Het percentage vlagofficieren was daarentegen opvallend groot.
In vergelijking met de overige walopleidingen was het percentage gestrande leerlingen te Delft klein (21%). Slechts een enkeling stapte over naar de landmacht[54]. Een verklaring voor het geringe afvalpercentage kan zijn dat adelborsten te Delft op een relatief hoge gemiddelde leeftijd met hun opleiding begonnen. Bovendien waren zij vaak afkomstig uit een familie van marineofficieren. Ten slotte had de opleiding te Delft een meer gestructureerd en minder tijdelijk karakter dan haar voorgangers te Hellevoetsluis, Feijenoord en Enkhuizen. Ook na het verlaten van de opleiding bleven de "geleerde heeren van de Delfsche school" zoals ze wel eens smalend door scheepscommandanten van de oude stempel werden genoemd, het goed doen. Relatief veel leerlingen klommen op tot een rang boven die van ltz 1.
Het is opvallend dat de marine-instituten relatief meer en sneller vlagofficieren voortbrachten dan de Amsterdamse Kweekschool. Soms leek er sprake van een achterstelling van de kwekelingen[55]. Zo werden op 1 april 1838 zeven kapiteins ter zee met pensioen gestuurd. Vijf van hen werden gelijktijdig daarmee, op voordracht van de minister van Marine, door de Koning bevorderd tot schout-bij-nacht. De twee die deze blijk van waardering niet kregen, waren afkomstig van de Amsterdamse Kweekschool. Voor de belangrijkste bestuursfuncties van de marine aan de wal, zoals directeur en commandant der marine te Willemsoord, Commandant Zeemacht Oost-Indië of Minister van Marine, kwamen kwekelingen zelden of nooit in aanmerking.

TOT BESLUIT

Geen enkele adelborstenopleiding was boven kritiek verheven. De vlootopleiding creëerde praktisch ingestelde officieren met ruime ervaring aan boord van operationele oorlogsschepen. Hun theoretische kennis op het gebied van natuur- en wiskunde liet echter soms te wensen over. Een ander punt van kritiek op de vlootopleiding betrof de gebrekkige algemene ontwikkeling en de ongemanierdheid van enkele 'on the job' geschoolde zeeofficieren. Om deze reden had Napoleon in 1809 de opleiding aan het cadetteninstituut te Enkhuizen verplicht gesteld voor alle toekomstige zeeofficieren. Ook de vroegere directeur van het cadetteninstituut Schröder die in 1816 was aangesteld als voorzitter van de commissie tot examineren van zeeofficieren en adelborsten, had geen hoge dunk van de alleen in de praktijk geschoolde officieren. Volgens hem wisten sommigen van hen nog minder dan leerlingen van de armenscholen[56].
De door de Kweekschool voor de Zeevaart afgeleverde adelborsten hadden elementair onderwijs genoten en meestal ook Engels en Frans geleerd. Op het gebied van de stuurmanskunst waren ze zeer goed onderlegd. Marineofficieren laakten echter het niet-militaire karakter van de Kweekschool[57]. Exercitie met het handgeweer ontaardde regelmatig in "eene afzichtelijke vertoning" en was "niet zelden een toneel van de bespottelijkste verwarring" zoals een drietal bestuursleden van de school zelf in 1827 constateerde[58]. Maar de aanstelling van een kundig hoofdofficier kreeg uit vrees voor "militaire bemoejing in het Gesticht" niet de steun van het burgerlijke schoolbestuur[59].
Tijdens de turbulente jaren van de Bataafse en Franse tijd volgden verschillende adelborstenopleidingen van de marine elkaar in hoog tempo op. Van gemaakte fouten werd geleerd. De opleiding te Delft was meer uitgekristalliseerd en gestructureerd dan die te Hellevoetsluis, Feijenoord en Enkhuizen. Mogelijk was deze professionalisering één van de factoren waardoor knapen opgeleid aan de Genie- en Artillerieschool te Delft relatief hoog opklommen in de marinehiërarchie.

Een terugkerend probleem was de gebrekkige huisvesting van het cadetteninstituut. Op de *Euridice* was het passen en meten met de beschikbare ruimte en de omgang tussen de adelborsten en de vaste bemanning van het opleidingsschip werd niet positief ervaren. Ook de scholen aan de wal te Feijenoord en Enkhuizen gingen gebukt onder een gebrekkige accommodatie. Delft miste het contact met de zee. Bovendien werd in marinekringen het verblijf op kamers buiten de school beschouwd als een slechte introductie op het latere scheepsleven. Een internaat met kooien in plaats van bedden genoot hun voorkeur.
Het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik profiteerde van de opgedane ervaringen te Amsterdam, Hellevoetsluis, Feijenoord, Enkhuizen en Delft. De vlootopleiding, die tot 1829 de meeste adelborsten opleidde, moest het onderspit delven. Technologische ontwikkelingen, zoals de overgang van zeil naar stoom, de komst van moderner (scheeps)geschut en professionalisering van het officierskorps vereisten een wetenschappelijke uniforme opleiding voor alle aspirant-zeeofficieren. Het opdoen van ervaring op zee werd secundair. Zo maakte de oprichting van het KIM te Medemblik in 1829 van de 'on the job' geschoolde officieren een langzaam uitstervend ras[60].

Noten:

1. Dank ben ik verschuldigd aan de heer R.S. Koendan-Pandaij voor zijn hulp bij het verwerken van de kwantitatieve gegevens.
2. Het kwam bijvoorbeeld regelmatig voor dat adelborsten tevens dienst deden als scheepsschrijver. Bij de Amsterdamse admiraliteit was dit onder andere tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw het geval. Voor sommigen was deze dubbelfunctie zo vanzelfsprekend geworden dat zij bij het in ondertrouw gaan opgaven van beroep 'schrijver ende adelborst' te zijn. Tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-84) werden bij de Zeeuwse admiraliteit diverse adelborsten buitengaats tevens gebruikt als schrijver. Een bekend voorbeeld hiervan is de latere vice-admiraal Gerrit Verdooren. Het hebben van zo'n dubbelfunctie stond niet altijd vermeld op de monsterrol.
3. Een overzicht van door het KIM te Medemblik overgenomen elementen van eerdere adelborstenopleidingen is te vinden in: Marc. A. van Alphen, 'Education and training of officers of the Royal Netherlands Navy (1829-1870)', dat in de herfst van 1997 zal verschijnen in de *Proceedings from the 12th Naval History Symposium.* Dit symposium werd gehouden op 26 en 27 october 1995 op de United States Naval Academy te Annapolis.
4. Deze benaming was aan het einde van de zestiende eeuw nog niet uitsluitend voor de marine gereserveerd. Bij de koopvaardij werden aspirant-officieren ook adelborst genoemd. De in de zeventiende en achttiende eeuw bij de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) werkzame adelborsten waren geen aspirant-(zee)officieren, maar militairen die in rang net boven de compagniessoldaat stonden.
5. Voorbeelden van verzoeken van kapiteins en luitenants om tijdelijk als adelborst te mogen dienen zijn te vinden in Algemeen Rijksarchief te Den Haag (ARA), Eerste afdeling, Archieven der Admiraliteitscolleges (AA), inv.nr. 101, resolutie admiraliteit op de Maze van 16 maart 1594; idem, inv.nr. 109, res. admt. Maze van 14 december 1600; en idem, inv.nr. 112, res. admt. Maze van 27 april 1607.
6. J.R. Bruijn, *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Columbia, South Carolina, 1993) 176.
7. Vlagofficieren hadden een rang boven die van kapitein ter zee en waren schout-bij-nacht, vice-admiraal of luitenant-admiraal.
8. In 1735 bepaalde de admiraliteit van Amsterdam dat adelborsten pas bevorderd mochten worden tot luitenant indien zij ouder dan zeventien jaar waren en minstens twee jaar hadden gevaren. In de praktijk werd deze bepaling echter niet strikt nageleefd. Zie G.J.A. Raven, 'De oprichting van de

Kweekschool voor de Zeevaart en haar achtergronden 1700-1785' in: G.M.W. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985. Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen, 1985) 13-49, aldaar 19.

9. J.R. Bruijn, *De Admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren 1713-1751. Regenten en financiën, schepen en zeevarenden* (Amsterdam/Haarlem, 1970) 102.
10. ARA, AA, inv.nr. 186, folio 270, res. dd. 7 maart 1728.
11. *Marine door F.C.O.* (Rotterdam, 1844). F.C.O. was het pseudoniem van de marineofficier J.E. Kempe.
12. Zie H. Terpstra, *Jacob van Neck. Amsterdams admiraal en regent* (Amsterdam, 1950) 25-28 en H.E. Kuipers, 'De Kweekschool voor de Zeevaart en de ontwikkeling van het zeevaartonderwijs in Nederland' in: Acda e.a., *Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart* (Zutphen, 1985) 85-111, aldaar 86.
13. J.R. Bruijn, 'Zeevarenden', in G. Asaert e.a. (eds.), *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, deel 3, Achttiende eeuw en eerste helft negentiende eeuw, van ca. 1680 tot 1850-1870 (Bussum, 1977) 146-190, aldaar 187.
14. Wiskundigen die in de voetsporen van Laurens Praalder traden en een soortgelijke functie bij de admiraliteit op de Maze bekleedden, waren Anthonij Struyk en na diens overlijden in 1771 Jacob Florijn. Zie ARA, AA, inv.nr. 96, Copie-Commissiebrieven uitgegeven door de admiraliteit op de Maze 1758-1791, dd. 16 april 1771.
15. Bruijn, 'Zeevarenden', 187.
16. Instituut voor Maritieme Historie te Den Haag (IMH), Handschriftenverzameling, W.M. Obreen, Staat van 's Lands Zeemacht. [Eerste deel] Inhoudende de namen der schepen met derzelver commandanten en schrijvers welke met den jare 1795 en successivelijk daarnaa bij het Land zijn in dienst gesteld benevens eenige bijsonderheeden omtrent de marine voorgevallen etc., 49 en 308.
17. Ibidem.
18. ARA, Tweede Afdeling, Archief ministerie van Marine (1795-1813), Aanhangsel II, inv. nr. 130, confereerrolle van de *Vlieg*, 10 augustus 1798.
19. Blijkens ARA, Tweede Afdeling, Collectie Hora Siccama, inv.nr. 26, p. 47-49 'Generaale lijst der Cadets van 's Lands Brig den Arend', bevonden zich in het vroege voorjaar van 1799 dertig adelborsten aan boord van dit instructieschip. De jongste was twaalf jaar, de oudste achtentwintig.
20. Blijkens ARA, Tweede Afdeling, Archief ministerie van Marine, Aanhangsel II, inv. nr. 654, confereerrolle *Vlieg* (1796) en Idem, inv. nr. 812, confereerrolle *Vlieg* (1801) werd de *Vlieg* gewoonlijk met dertig koppen bemand, waaronder slechts één adelborst.
21. Titsingh was een filantroop in woord en daad. Blijkens IMH, Collectie losse stukken, inv. nr. 448, Kort verhaal wat mij G. Scijbrandts is wedervaren zedert de jaren 1785 tot 1836, ontfermde Titsingh zich in 1785 na de dood van een vrouw die jarenlang verstelwerk voor hem deed, als eehad verpletterd. Om de weduwen van de gesneuvelde zeelieden financieel te ondersteunen werden in verschillende Nederlandse steden fondsen opgericht. Een tweetal van die in 1781 opgerichte fondsen, een te Amsterdam en een te Haarlem, besloot tot samenwerking. Het Amsterdamse fonds heette voluit 'Het Fonds tot ondersteuning der behoeftige Weduwen van gesneuvelde Zeevarenden in 's Lands dienst zedert het begin van den tegenwoordigen Oorlog'. De Haarlemse fusiepartner stond bekend als 'Het Vaderlandsch Fonds ter Aanmoediging van 's Lands Zeedienst'. Het door fusie ontstane fonds nam de Haarlemse benaming over.
23. Leermeesters in de zeevaartkunde die ook les gaven aan hun kostgangers worden buiten beschouwing gelaten. Zo'n scheepvaartschooltje annex kosthuis bevond zich bijvoorbeeld in 1663 op de Amsterdamse Zeedijk. De uit Emden afkomstige Christiaan Martini Anhaltin gaf hier onder andere onderricht in het scheepsboekhouden. Zie: Kuipers, Kweekschool voor de Zeevaart, 87.
24. Zie voor de filantropische gedachtegang die vooraf ging aan de oprichting van de kweekschool: N.D.B. Habermehl, 'De Kweekschool voor de Zeevaart vanaf de oprichting in 1785 tot de "vernietiging" in 1811. Een Amsterdams antwoord op het kwantitatieve en kwalitatieve tekort aan zeevarenden' in *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 42 (1981) 5-40, aldaar 9-10.

25. In 1807 werd het kostgeld verhoogd tot zestien gulden per maand.
26. In de periode 1785-1811 werd bijna driekwart van de kwekelingen gratis opgeleid. De rest betaalde het volledige bedrag aan kostgeld of een deel daarvan, afhankelijk van de financiële draagkracht van de ouders of voogden. Zie: Habermehl, 'De Kweekschool voor de Zeevaart vanaf de oprichting in 1785 tot de "vernietiging" in 1811', 32.
27. Een kwekeling moest geboren zijn binnen de grenzen van de Republiek. In het buitenland geboren kinderen met een Nederlandse vader werden ook geaccepteerd. De toelatingseisen op het gebied van leeftijd en lichaamslengte veranderden regelmatig.
28. Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, Handschriftenverzameling, inv. nr. S.4143, biografie van kapitein Cornelis Abrahamsz jr., (1802-1879) 14-28. Cornelis Abrahamsz jr. werd in oktober 1815 aangenomen op de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam.
29. De oefeningen aan boord van het instructievaartuig waren niet geheel van gevaar ontbloot. In zowel 1786 als 1805 overleed een leerling na een val uit de mast. Het totaal aantal kwekelingen die in de periode 1785-1805 op de school overleden, bedroeg achttien. Naast de eerdergenoemde twee slachtoffers verdronk in 1804 een kwekeling in het IJ. In de overige vijftien gevallen ging het om een ziekte met dodelijke afloop, zoals teering, 'scharlaken koorts' of 'inflammatie in de keel'. Zie Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam (AKZ), inv.nr. 545.
30. 'Publiek Verslag, den 21 Maart 1791 voorgeleezen', in *Gedenkschriften betrekkelyk tot het Kweekschool voor de Zeevaart* (Amsterdam 1791) 38.
31. Ibidem, 39.
32. ARA, Stamboeken marineofficieren 1795-1813, inv.nr. 3, folio 261.
33. GAA, AKZ, inv.nr. 545. Vanaf de oprichting van de school tot aan 1807 werden in totaal 71 leerlingen ontslagen in verband met onkunde of onbekwaamheid.
34. Het aantal kwekelingen dat in de periode 1785-1829 als adelborst heeft gevaren, is nooit precies vastgesteld. In de literatuur worden wel aantallen genoemd, maar die zijn uitsluitend gebaseerd op de bewaardgebleven administratie van de Kweekschool, en die geeft geen volledig beeld. Blijkens GAA, AKZ, inv.nr. 517, Register op kwaliteiten en rangen der Kweekelingen 1814-1828, zouden er sinds de heroprichting van de Kweekschool 58 kwekelingen als adelborst bij de Koninklijke Marine geplaatst zijn. Op basis van dit aantal komt Th.M. Tromp, die terecht het aantal verhoogt met de twee kwekelingen die in 1829 nog adelborst werden, uit op 60. Zie: Th.M. Tromp, 'De Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam' in *Jaarboekje Adelborsten* (1875) 176. Voor de periode 1785-1811 biedt enige soulaas: J.H. van Swinden, *Aanspraak, gehouden in het Kweekschool voor de Zeevaart, te Amsterdam, op den 25sten november MDCCCX, ter gelegenheid van den vijf-en-twintigsten verjaardag van hetzelve Gesticht door J.H. van Swinden* (z.p., z.j.) 49. Volgens zijn gegevens zouden er tot 1810 26 kwekelingen bij de zeemacht geplaatst zijn geweest als adelborst. Nader onderzoek wijst echter uit dat veel meer kwekelingen in de periode 1785-1829 adelborst zijn geweest dan de hiervoor genoemde 86. Door het combineren van gegevens uit de comportementboeken met onder andere de gedenkboeken van M.J.C. Klaassen en de in het Algemeen Rijksarchief aanwezige stamboeken van marineofficieren kon van 141 kwekelingen met zekerheid worden vastgesteld dat zij in de periode 1785-1829 voor korte of langere tijd als adelborst hebben gediend. GAA, AKZ, inv. nr. 529-532, comportementboeken (1785-1839); M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Hellevoetsluis-Feijenoord-Enkhuizen 1803-1812* Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zeewezen, deel 13 (Den Haag, 1986); M.J.C. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft - Medemblik - Breda 1816-1857* (z.p., 1979); ARA, Tweede Afdeling, Stamboeken marineofficieren 1795-1813 en Stambocken marineofficieren vóór 1850.
35. Habermehl, Kweekschool voor de Zeevaart en de Hogere Zeevaartschool, 168.
36. Op de Kweekschool hebben zes jongens gezeten die tijdens of na de opleiding van adel werden. Deze drie jonkheren (Salomon Dedel, Willem Carel Singendonk, Jean Louis Panhuys) en drie baronnen (Dancker Jan Rengers, Frederik Jan Jacob Carel Schimmelpennick van der Oije, Anthony Collot d'Escury) schreven zich in 1814/15 in op de Kweekschool, mogelijk omdat de Koninklij-

ke Marine op dat moment nog geen eigen opleidingsinstituut had. Zij waren toen twaalf tot veertien jaar oud en zouden alle zes als adelborst de opleiding verlaten. Zij werden van adel omdat hun vader of hun hele familie (bij koninklijk besluit) in de adelstand werd verheven.

37. GAA, AKZ, inv. nr. 14, notulenboek 1820-1821, p.23. Op de vergadering van 22 maart 1820 werd door de commissarissen van de Kweekschool een ontvangen brief besproken van de minister van Marine waarin deze meldt dat er jaarlijks acht plaatsen te vergeven waren: drie aan de Kweekschool en vijf aan een in 1816 gestarte adelborstenopleiding van de marine te Delft.
38. Bij aanname op de Kweekschool genoten kinderen van overleden zeelui van de marine de voorkeur. Deze voorkeursbehandeling was vastgelegd in het Reglement op het Bestuur van de Kweekschool. Zie Warnsinck, *De Kweekschool*, 31-32. Inderdaad waren bijna alle vaders die bij de marine hadden gediend, overleden.
39. De *Euridice* was op 21 april 1802 te Rotterdam van stapel gelopen. Het fregat was 145 voeten lang en bewapend met 32 kanons.
40. J. Oderwald (ed.), *Het merkwaardig dagboek van een Nederlandsch zeeman 1795-1860. Naar het memoriaal van vice-admiraal J. Boelen Jzn.* deel I (Amsterdam, 1942) 21-22. Blijkens de ervaringen van J. Boelen Jzn. werden de adelborsten niet alleen door matrozen maar ook door elkaar en zelfs door iemand uit de scheepsleiding beoorlamd.
41. Idem, 25. Zie ook Anoniem, 'Uit de oude doos. Herinneringen van een adelborst 1802 tot 1806' in *Het Nederlandsche zeewezen* (1913) 306.
42. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Hellevoetsluis*, 21.
43. Om het vak natuurkunde te kunnen geven had Schröder zelf in maart 1805 een cursus moeten volgen. Zie D.E.D. van Iterson, 'Op weg naar Medemblik. De verschillen en overeenkomsten van de drie opleidingen tot marine-officier aan het begin van de negentiende eeuw' (Ongepubliceerd stageverslag IMH 1994) 17.
44. De mathematicus van de Rotterdamse admiraliteit Jacob Florijn werd na de omwenteling van 1795 aangesteld tot algemeen examinator van de zeeofficieren en stuurlieden. Ten tijde van de adelborstenopleiding te Hellevoetsluis bekleedde hij die functie nog steeds.
45. H.J. Boldingh, J.C.M. Warnsinck, e.a. (eds.) *Gedenkboek van het Koninklijk Instituut voor de Marine 1854-1929* (Den Helder, z.j. [1929]) 4-5.
46. Oderwald, *Het merkwaardig dagboek*, 37-38.
47. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Hellevoetsluis*, 45.
48. Idem, 63.
49. Van de adelborsten die in Enkhuizen op het instituut hebben gezeten, werd een kwart gratis opgeleid. Zie Van Iterson, Op weg naar Medemblik, 22. Zie voor het aantal gratis opgeleide kwekelingen noot 26.
50. J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* (Den Haag, 1989) 283. Volgens luitenant-generaal Du Pont was het opleiden van adelborsten op de cadettenschool te Delft gewenst omdat daardoor in de toekomst een nauwere samenwerking tussen de artillerie van de zee- en landmacht mogelijk werd.
51. GAA, AKZ, inv. nr. 14, notulenboek 1820-1821, 23.
52. IMH, Handschriftenverzameling, Dagboek van Andreas Charles van Braam Houckgeest over het tijdvak 1800-1856, 18-19.
53. *Naamlyst van het corps Zee-Officieren by "s Lands Marine voor het jaar 1801 en Naamlijst en rangschikking van het vaste corps zeeofficieren, in dienst van zyne Majesteit den koning der Nederlanden, zoo als hetzelve zich bevond op den 1 sten April 1817.*
54. In de periode 1814-1828 volgden in totaal 561 leerlingen (exclusief een onbekend aantal pages van de Koning) een opleiding op de Genie- en Artillerieschool te Delft. 92 van hen (16%) zaten hier voor een marineopleiding. Daarvan voltooiden 57 de opleiding voor de zeedienst, vier voor het korps mariniers en zes voor de scheepsbouw. Van de afvallers stapte een drietal adelborsten tijdens

de opleiding over naar de landmacht en werd legerofficier. Zie: Janssen, *Breda*, 296-297 en 301-302 en Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft*, 19-35. De adelborsten dienden bijna hetzelfde gekleed te gaan als de aspirant-legerofficieren en waren alleen daarom al voor een buitenstaander vrijwel onherkenbaar.

55. In 1816 kreeg de gewezen kwekeling kltz Willem Kreekel het bevel over de adelborstenopleiding te Delft en later in 1828 over het KIM te Medemblik. Volgens Warnsinck, *De Kweekschool*, 205, was dit een bewijs "dat van achterstelling van, of animositeit tegen zeeofficieren afkomstig van het Gesticht te Amsterdam, geen sprake was". Dat was geen erg overtuigend bewijs, want het is maar de vraag of Kreekels functie zo gewild was. Omstreeks 1816 bestond het vaste Korps zeeofficieren nog hoofdzakelijk uit mannen die de vlootopleiding hadden gevolgd. Bovendien was voor een zeeofficier een walfunctie financieel minder aantrekkelijk dan een plaatsing aan boord van een operationeel oorlogsschip.
56. Klaassen, *Adelborstenopleiding te Delft*, 45.
57. Warnsinck, *De Kweekschool*, 203-204.
58. GAA, AKZ, inv. nr. 17, notulenboek 1828-1830, 11.
59. Idem, 37.
60. Op 1 augustus 1872 verliet de laatste zeeofficier die nog de oude vlootopleiding had gevolgd de marine.

DR W. KLINKERT,
SECTIE MILITAIRE GESCHIEDENIS (KL)

De wetenschappelijke vorming aan de Koninklijke Militaire Academie 1828-1890-1960

De afgelopen periode kenmerkte zich door ingrijpende veranderingen in het opleidingsprogramma van de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda. In 1992 ging een nieuw studieprogramma van start. Er kwam één overkoepelende Faculteit Militaire Bedrijfskunde, die het wetenschappelijke deel van de opleiding van de cadetten voor haar rekening neemt. Bovendien werd vanaf dat moment nauwe samenwerking met civiele universiteiten nagestreefd en werden delen van bestaande universitaire studies, meestal van bedrijfskundige aard, in het studieprogramma ingepast.

In 1995 vond de volgende verandering plaats. Vanaf dat moment werden, voor het eerst in de geschiedenis, alle officieren van land- en luchtmacht aan de KMA opgeleid. De officieren met een contract voor onbepaalde tijd blijven drie jaar, degenen die voor bepaalde tijd hebben getekend, blijven zes maanden. Het Opleidingscentrum Officieren zal in 1996 zijn poorten sluiten. De afschaffing van de dienstplicht zal aan categorieën als dienstplichtig pelotonscommandanten en Reserve Officieren Academisch Gevormden een definitief einde maken.
Zijn de genoemde veranderingen wezenlijke keerpunten in de geschiedenis van de initiële officiersopleiding bij de Koninklijke Landmacht en Koninklijke Luchtmacht? De geschiedenis van deze opleiding staat bij vluchtige beschouwing bol van de hervormingen en reorganisaties, maar veranderde er ooit iets wezenlijks? Het is in het bestek van een korte beschouwing niet mogelijk hier een volledig antwoord op te geven. Wel is het interessant eens nader te kijken naar drie momenten waarop beslissingen werden genomen, die de richting van deze opleiding voor lange tijd vastlegden, voor zover het de opleiding van beroepsofficieren aan de KMA betreft. Deze momenten zijn die van de oprichting van de KMA (1828), de invoering van de wet op het Militair Onderwijs (1890) en de invoering van de wetenschappelijke studie aan de KMA (1960).
Centraal stonden bij de oprichting van de KMA de denkbeelden van de commissie die in 1823 onder leiding van luitenant-generaal J.V. de Constant Rebecque het militair onderwijs onder de loupe nam. Zij adviseerde onder meer de oprichting van de militaire academie waar onderwijs voor aankomend officieren van alle wapens verzorgd zou worden, waartoe bij Koninklijk Besluit van 29 mei 1826 werd besloten. Nederland sloot zich hiermee aan bij een algemene Europese ontwikkeling naar een meer wetenschappelijke basis van de officiersopleiding. De oude situatie van praktijkopleiding bij de troep werd als onvoldoende gekwalificeerd. Het duidelijkst is dit standpunt verwoord door J. Bosscha in zijn rede ter gelegenheid van de opening van de KMA op 24 november 1828 in de Grote Kerk te Breda. Hij constateerde dat de oorlogvoering zodanig gecompliceerd was geworden, dat een wetenschappelijke attitude voor alle officieren noodzakelijk was, vooral wiskundig inzicht speelde hierin een belangrijke rol. Maar de vierjarige opleiding voldeed aan nog twee andere uitgangspunten. Ten eerste de afwisseling van theorie en praktijk om schoolse geleerdheid geen kans te geven te domineren en ten tweede het internaatsverband. Welbewust moest tijdens de opleiding gelijkheid en saamhorigheid aangekweekt worden.
De oprichting van de KMA was enerzijds het resultaat van een meer wetenschappelijke aanpak van de officiersopleiding, waarin artillerie en genie in de 18e eeuw het voortouw hadden genomen en anderzijds het begin van een nieuwe fase waarin de verschillen in opleiding tussen de wapens afnamen en de toelating tot het officierskorps gestandaardiseerd werd. Afkomst en financiële mogelijkheden werden van minder belang, kennis daarentegen van

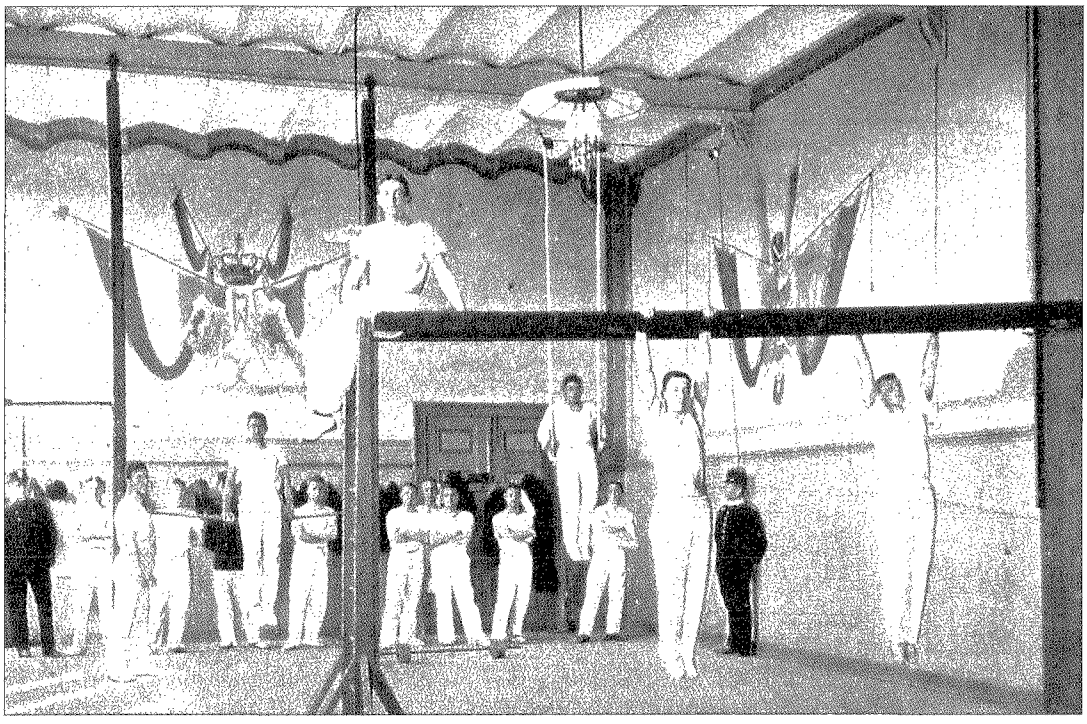

Gymnastische oefeningen tijdens de opleiding.

meer. Hierbij dient echter wel opgemerkt te worden dat de cadetten bij toelating 14 tot 18 jaar waren en nog geen middelbare schoolopleiding in de moderne zin hadden genoten. Bovendien zou het aspect van het wetenschappelijk gehalte van de opleiding voortdurend een punt van kritische beschouwingen blijven. Reeds in 1852 uitte de kapitein W.J. Knoop, de latere luitenant-generaal, in *De Gids* zijn twijfels. Hij zou de eerste van velen zijn.
In de tweede helft van de 19e eeuw maakte de KMA een roerige periode van reorganisaties door die veelal een gevolg waren van de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs, die de Hogere Burgerschool (HBS) in het leven had geroepen (1863) en de Academie Wet van 1869. De KMA slaagde er niet in zich in haar onderwijs voldoende aan deze nieuwe omstandigheden aan te passen, terwijl de mogelijkheden buiten de KMA om tot officier te worden opgeleid verruimd werden. De kans de opleiding op een hoger wetenschappelijk niveau te brengen werd hiermee gemist. Het wachten was op een algehele herziening van het militair onderwijs, die ten slotte in 1890 plaatsvond.
Het onderwijs aan de KMA sloot door deze wet aan op de vijfjarige Hogere Burgerschool. De cadetten waren dus ouder dan voorheen. Als nieuwe bron voor cadetten werd te Alkmaar een Cadettenschool opgericht, een soort militaire middelbare school. Bovendien werden de cadetten één jaar bij de troep gedetacheerd om praktijkervaring op te doen. Deze aanpassingen, die in feite veel te laat kwamen, bleken al snel onvoldoende. Er bleven klachten over inhoudelijke aspecten van het onderwijs, dat veel te schools was en bleef. De Eerste Wereldoorlog, de daaropvolgende bezuinigingen en de haastige aanvulling van het officierskorps eind jaren dertig gooiden echter roet in het eten bij volgende hervormingsplannen. Door al deze omstandigheden moest de officiersopleiding tot ruim na de Tweede Wereldoorlog wachten op een broodnodige modernisatie.

Na de Tweede Wereldoorlog was de opleiding aan de KMA aanvankelijk sterk op de militaire praktijk gericht. Oproepen van luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer om het wetenschappelijke element sterker naar voren te brengen werden voorlopig niet opgevolgd. Kort voor 1960 veranderde echter het klimaat. De aanzet tot die ontwikkelingen kwam vanuit de KMA zelf. Eind 1958 werd een "commissie voor indeling van de opleiding aan de KMA" in het leven geroepen, die samen met het Hoofd Onderwijs op 12 november 1959 vernieuwende ideeën aan de Chef van de Generale Staf (CGS) meedeelde. Hierop gaf de CGS aan de Gouverneur, brigade-generaal W.C.H. van Reede, opdracht op korte termijn een plan voor een officiersopleiding nieuwe stijl te overleggen. Nu was de discussie geopend, die, gezien de complexiteit van de materie en verschillende visies die hierover bestonden, van lange duur zou zijn.
Op 10 december 1959 werd bij de behandeling van de defensiebegroting in de Tweede Kamer al gesproken over de plannen, om de opleidingsduur aan de KMA op vier jaar te brengen, waardoor de mogelijkheid tot voldoende wetenschappelijke vorming beter tot haar recht kon komen.
Officieel werd de reorganisatie van het onderwijs aan de KMA bekendgemaakt in de Defensienota, die in 1960 verscheen. Als uitgangspunt stond vermeld: "Met het oog op de steeds hoger wordende vaktechnische eisen, die aan het officiersberoep worden gesteld is het noodzakelijk het niveau van de opleiding te verhogen." De opleiding werd met één jaar verlengd en inhoudelijk werd een nauwere aansluiting met het universitair onderwijs werd nagestreefd. Hierbij kan ook een rol gespeeld hebben dat de KMA de concurrentieslag met de universiteiten om de gunst van de jongeren dreigde te verliezen.
Kijken we naar ruim anderhalve eeuw wetenschappelijke officiersvorming in vogelvlucht, dan kunnen we als constanten constateren dat men om de saamhorigheid van het officierskorps te bevorderen altijd is vastgehouden aan een internaatsverband. Ten tweede is een duidelijke toenadering tot de civiele universitaire wereld te constateren, die in 1960 is ingezet en nog niet ten einde is. Ten derde heeft men te allen tijde de band met de militaire praktijk in de opleiding een plaats willen geven, hetgeen soms met de voorgenoemde ontwikkeling op gespannen voet stond en staat. Als laatste is het duidelijk dat er altijd mogelijkheden zijn geweest om tot de officiersrangen door te dringen ook langs niet-wetenschappelijke weg. Nieuw is dat deze mogelijkheden nu in één en hetzelfde instituut zijn ondergebracht en dat er in de toekomst geen officieren voor onbepaalde tijd zullen zijn die daar niet in de collegezaal hebben gezeten.

Bronnen:

1. Brest van Kempen, C.P. *Onderwijs en opvoeding aan de Koninklijke Militaire Academie,* Den Haag 1926.
2. Janssen, J.A.M.M. *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de KMA in 1828,* 's-Gravenhage 1989.
3. Wolf, H.J. *1828-1978. Honderdvijftig jaar KMA. Gedenkboek,* 's-Gravenhage 1978.

DR W. BEVAART,
SECTIE MILITAIRE GESCHIEDENIS (KL)

De hogere militaire vorming van de officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992

Eind januari 1992 werd de Hogere Krijgsschool (HKS) opgeheven. De hogere vorming van officieren van de Koninklijke Landmacht ging toen samen met de eveneens opgeheven stafschool van de Koninklijke Luchtmacht, die van de Koninklijke Marine en het Instituut Hogere Defensie Leergangen het Instituut Defensie Leergangen vormen. Het landmachtdeel draagt de naam 'IDL/KL'. Het nieuwe instituut werd in een speciaal daarvoor gebouwd complex aan de Brasserskade te Rijswijk gehuisvest. Op initiatief van de laatste directeur van de HKS, die ook de eerste directeur van het nieuwe instituut werd, generaal-majoor b.d. T. de Kruijf, en onder supervisie van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht werd de geschiedenis van de HKS geboekstaafd.

HET BEGIN

De studerende militair is geen recent verschijnsel, ook al bedoelen we met 'studeren' het formele studeren aan een school of academie en niet dat in de vrije tijd en op eigen initiatief. De Koninklijke Militaire Academie (KMA) is met haar bijna 170 jaar immers van eerbiedwaardige ouderdom. Minder oud, maar toch nog stokoud is de hogere militaire vorming, dat is dus de opleiding van officieren voor de Generale Staf (GS) en de legerleiding, die op minstens vijf jaar ervaring kunnen bogen. Over de geschiedenis van die vorming gaat dit artikel.[1]

De Nederlandse GS ontstaat in 1814. Hij leidt na 1839, het jaar waarin de formele scheiding van België en Nederland tot stand komt, een wat kwijnend bestaan: in Europa heerst rust en Nederland heeft van geen land echt iets te vrezen. Dat duurt tot in de jaren zestig als Pruisen besluit met 'Blut und Eisen' Duitsland te verenigen en drie oorlogen ontketent. Nederland wordt niet direct bedreigd, maar het machtsvertoon aan de oostgrens doet toch naar tegenweer verlangen. De defensie zal gemoderniseerd worden. Het succesvolle, gevreesde en bewonderde Pruisische leger geldt stilzwijgend als voorbeeld en daarvan met name de uitstekend georganiseerde en door afgestudeerden van de Kriegsakademie aangevulde GS, waaraan de overwinningen te danken lijken. 'Er hebben zich generaals gevormd te midden van den vrede,' merkt de Chef Generale Staf J.H.W. le Clercq met onverhulde bewondering op. Reorganisatie van de Nederlandse GS en de oprichting van een stafschool, beschouwt hij daarom als de meest noodzakelijk stappen voor de versterking van de defensie.

Op 1 mei 1868 wordt de 'Voorlopige Stafschool voor Officieren' geopend. Zij moet naar de wens van Le Clercq een korte, praktische cursus bieden voor de opleiding van stafofficier. Maar een nieuwe minister van Oorlog, J.J. van Mulken, denkt daar anders over. Hij wil de officieren echt aan het studeren zetten. In november 1868 begint de definitieve Stafschool haar werk, zij is dan van Haarlem naar Breda verhuisd, zodat zij van de diensten der KMA gebruik kan maken.

De school leidt in beginsel luitenants op voor de GS. De kandidaten moeten een zwaar toelatingsexamen afleggen om te worden toegelaten, de studie duurt vier jaar en ze wordt met een pittig eindexamen afgesloten. De eisen zijn zo hoog omdat ongeacht hun plaats op de ranglijst de officieren die slagen dadelijk tot kapitein worden bevorderd. Dat is, in een tijd dat luitenants er soms wel zestien jaar over doen om bevorderd te worden, natuurlijk een zeer grote beloning. Dit door en door liberale systeem - de zware eisen met de hoge beloning - is dan ook bedoeld om het beste van het beste uit het officierscorps te halen.

Dat heel het leger, van hoog tot laag, met argusogen deze noviteit volgt, mag duidelijk zijn,

daarom wordt de kandidaten het vuur na aan de schenen gelegd, wat velen van deze beste paarden van stal doet struikelen. Van de kandidaten voor de toelatingsexamens zakken de meesten en van die voor het eindexamen is dat niet anders: van de negen slagen er maar vier. Zo is uiteraard niemand tevreden met de school en het gehanteerde systeem. Als er in 1874 bovendien een luitenant na het behalen van het diploma tot kapitein bevorderd wordt, terwijl hij 237 op de ranglijst staat en daarmee zijn generatiegenoten ruim elf jaar voor gaat, mort het leger.
In 1875 komt een eind aan dit alles: de Stafschool wordt gereorganiseerd en omgedoopt in 'Krijgsschool voor Officieren', het toelatingsexamen wordt aanmerkelijk vereenvoudigd, de cursusduur tot drie jaar teruggebracht, het eindexamen en de voorbevordering verdwijnen. In tegenstelling tot de Stafschool, heet het dat de Krijgsschool behalve voor de GS ook op voor de hogere bevelvoering opleidt. Toch daalt het aantal vakken flink. In 1878 doet de liberale minister van Oorlog J.K.H. de Roo van Alderwerelt, die de school naar Den Haag haalt om zo de band met de GS te versterken, opnieuw een poging extra inspanning door voorbevordering te belonen, maar daar komt door conservatieve tegenkanting niets van terecht. In 1878-79 moet de school zelfs voor een paar maanden sluiten omdat op initiatief van de conservatieven de Tweede Kamer geen fondsen voor haar wenst toe te staan. De methode de best afgestudeerden bij de GS te plaatsen om ervaring op te doen en te laten beoordelen op hun geschiktheid voor het Generale-Stafwerk, is een idee van Van Alderwerelt dat wèl beklijft en tot 1963 usance zal blijven.
Als gevolg van de conservatieve tegenzin, leidt de school in deze jaren een uiterst karig bestaan. Toch ziet zij kans twee belangrijke richtingen aan het studiepakket toe te voegen: de cursus Intendance en de opleiding van officieren uit het leger in Nederlands-Indië, het huidige Indonesië. Aan die laatste richting is grote behoefte als na het uitbreken van de (eerste) Atjeh-oorlog in 1873 blijkt dat het Nederlands-Indische Leger (NIL hierna) een GS node mist.

HOGERE KRIJGSSCHOOL (HKS)
In 1890 komt de Militair Onderwijs Wet tot stand waardoor nu ook de hogere vorming bij wet wordt geregeld. Zowel de organisatie van de school - die dan 'Hoogere Krijgsschool' gaat heten -, de vestigingsplaats (Den Haag) als haar leerprogramma en methodiek worden nauwgezet in de wet omschreven. De cursusduur wordt verlengd van twee naar drie jaar. Gedurende die drie jaar kan de officier aan de HKS in twee richtingen studeren: Krijgskundige Studiën (KS) of Intendance Studiën. Beide richtingen kennen weer twee specialisaties, namelijk: een gericht op de toestand hier te lande (h.t.l.) en een op de toestand in Nederlands-Indië. De officieren die zich in de laatste richting specialiseren behoren doorgaans tot het Nederlands-Indisch Leger (NIL).[2] In beginsel bestuderen zij dezelfde vakken als hun h.t.l.-wapenbroeders, maar bij die vakken worden dan Indische toestanden betrokken. Daarnaast verdiepen zij zich in speciaal voor Indië bestemde vakken als het Maleis, het Mohammedaans Recht en dergelijke. Het doel is hetzelfde: het vormen van officieren geschikt voor de GS en de hogere bevelvoering. De NIL-richting van de HKS heeft illustere officieren onder haar leerlingen geteld als generaal J.B. van Heutsz en generaal S.H. Spoor.
De HKS gaat nu een periode van gestage groei en bloei tegemoet. Haar eerste directeur, W. Rooseboom, briljant leerling der Stafschool, zorgt ervoor dat de school in 1895 verhuist naar de fraaie directeurswoning van de voormalige Geschutgieterij aan de Nieuwe Uitleg waar zij bijna vijftig jaar gevestigd zal zijn. Bij het noodlottige bombardement op het Bezuidenhout op 3 maart 1945 wordt het gebouw door een 'undershoot' in puin gelegd.
De periode 1891 tot 1939 kan heel goed als een samenhangend geheel gezien worden. De studie verandert wat het aantal te kiezen richtingen, de vakken en de methodiek betreft in die jaren niet wezenlijk, de aantallen op te leiden officieren zijn jaarlijks ongeveer gelijk, de

huisvesting van de school is dezelfde. Uiteraard vormt de Eerste Wereldoorlog een lelijke onderbreking als ons leger is gemobiliseerd, de school gesloten en het onderwijs dus stilligt. Na die oorlog worden zogenaamde 'afwerkingscursussen' gegeven om zo in een kortere dan de normale tijd de generaties officieren wier studie is onderbroken of in het geheel geen doorgang kon vinden op te leiden. De HKS wordt nauwelijks getroffen door de bezuinigingen op het leger die vanaf de vroege jaren twintig plaatsgrijpen. De toeloop blijft doorgaans wat onder de maat en zij is nogal afhankelijk van externe factoren als studievergoedingen, de economische toestand van Nederland in het algemeen en de carrièreverwachtingen. De invoering van de Gouden Zon als ereteken voor GS-officieren (14 augustus 1925) verandert daar weinig aan, die van de Zilveren Zon (wel geslaagd, maar ongeschikt voor de GS) nog minder.
De grootste hinderpaal is ook niet het gebrek aan beloning of onderscheiding na de studie, maar het te zware toelatingsexamen. Dat toelatingsexamen is in 1869 ingevoerd en het heeft sindsdien een slechte reputatie, niet zozeer door wat er gevraagd wordt, maar meer door wat er gevraagd *kan* worden. Simpel gezegd: de officier is verplicht de gehele KMA-stof opnieuw door te werken en dat lukt velen niet. Als in 1938 dat toelatingsexamen vervangen wordt door een voorbereidende cursus van enige maanden dan is dat een opluchting voor velen en een, zij het achteraf gezien wat late, effectieve poging de toeloop te vergroten.

NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

In augustus 1939 sluit de HKS en zij wordt in mei 1946 heropend. Aanvankelijk is zij gevestigd in de villa 'Oud-Clingendaal', vanaf 1951 in de Frederikkazerne. Wegens het grote tekort aan stafofficieren wordt het aantal cursisten per cursus op vijftien gebracht.
De oorlog heeft een einde gemaakt aan Nederlands traditionele neutraliteit en afzijdigheid, de volgende zal samen met bondgenoten worden gestreden - vanaf 1949 verenigd in de NAVO - tegen de nieuwe vijand, de Sovjet-Unie. Eind 1949 komt er ook een einde aan de strijd in Indonesië die van 1945 af een geweldige militaire inzet van Nederland heeft geëist. Begin jaren vijftig kan daarom de opbouw van het Nederlandse leger goed beginnen. De materiële en financiële steun die de Amerikanen naar aanleiding van de Koreaoorlog (1950-1953) aan hun bondgenoten geven, is daarbij een extra stimulans.
Het meidagen-trauma en de nieuwe internationale toestand laten natuurlijk hun sporen na in het HKS-onderwijs. De KS worden enerzijds meer praktijkgericht, anderzijds uitgebreid met vakken die de vaktechnische opleiding van de officieren maatschappelijk reliëf geven, er wordt veel en vaak in het buitenland geoefend, de beste afgestudeerden bezoeken bondgenootschappelijke krijgsscholen en buitenlandse officieren verzorgen lessen aan de HKS. Later zullen ook buitenlandse, vooral Duitse, officieren de cursussen van de HKS volgen.
Na de Tweede Wereldoorlog is het toelatingsexamen toch nog tweemaal gehouden. In 1952 kiest de school echter definitief voor een voorbereidende cursus die tevens als selectiemiddel dienst doet. Aanvankelijk wordt hij de cursus 'Staftechniek', van 1962 af 'Stafdienst' genoemd. De cursusduur bedraagt in de jaren vijftig nog zo'n elf tot dertien weken, maar vanaf de jaren zestig loopt dat snel op en tegenwoordig is de duur al bijna een half jaar. In beginsel worden alle KMA-promoties aan deze cursus opgeleid voor stafofficier in kleine eenheden. De beste cursisten - gemiddeld ongeveer veertig procent - ontvangen een aanbeveling voor het volgen van de KS.
De HKS wordt tevens ingeschakeld bij de opleiding van het gehele officierscorps. Behalve de cursussen Staftechniek en KS verzorgt de HKS nog tal van andere, meest kortere cursussen voor meer specifieke doelgroepen. De belangrijkste daarvan is wel de cursus Hoofdofficieren - in de wandelgangen de 'Hindenburgcursus' - die luitenant-kolonels op de kolonelsrang moet voorbereiden.
In 1962 vinden er enige grote veranderingen in de opleiding plaats. De KS draagt een 'tacti-

sche' signatuur. In de loop van de jaren vijftig is echter de behoefte aan officieren met inzicht in het beheer van de materieelsector van de KL flink toegenomen omdat het leger materiaal- en kapitaalintensiever is geworden. Incidenten rond leveranties benadrukken de noodzaak om in te grijpen. Bovendien is de hogere intendancevorming die altijd aan de HKS werd verzorgd na de oorlog niet meer goed van de grond gekomen. Dat alles is de reden om naast de KS een nieuwe vorm van hogere vorming te introduceren: de Hogere Militaire Bedrijfsleer (HMB). De cursus leidt vooral op voor 'hogere leidinggevende en raadgevende functies in de materieelverzorgingssector'.
De HMB is zevenmaal gegeven. Het zijn meest officieren uit de dienstvakken die er aan deelnemen (64%) en maar weinig 'wapenbroeders', er heeft zelfs nooit een cavalerist deze opleiding doorlopen. De parate troep, 1Lk of anders gezegd: de 'doe-organisatie', staat zeker in deze jaren in het hoogste aanzien en daardoor is onder de officieren ook de waardering voor de KS groter dan die voor de HMB. Maar in de praktijk zijn er nogal wat overlappingen in de lesstof en ontmoeten de cursisten van beide opleidingen elkander veelvuldig. Ook blijkt dat niet alle HMB'ers per se terechtkomen in de materieelsector.
De onderlinge verwevenheid neemt toe naarmate de organisatie meer behoefte krijgt aan generalisten dan aan specialisten. De HKS lost dit probleem aanvankelijk op door in de KS meer HMB-onderwerpen onder te brengen en omgekeerd. Daardoor is tegen het einde van de jaren zestig de lesstof voor zeventig procent gelijk. Die lesstof is veel gevarieerder dan voorheen: we treffen naast de traditionele vakken als tactiek en logistiek onderwerpen aan als communicatie-wetenschappen, internationale betrekkingen, sociologie, politicologie en psychologie. Die verbreding leidt tot de instelling van zes leergroepen om zo meer structuur in de opleiding te brengen. De belangrijkste en grootste leergroep is Tactiek. Als begin jaren zeventig de HKS dan nog eens de eerste lichting van de vernieuwde KMA-opleiding (promotie 1964) met zijn veel bredere, wetenschappelijk oriëntatie te verwerken krijgt, valt al vlot de beslissing de beide cursussen te integreren en er één 'despecialiserende' cursus van te maken.
In 1972 gaat die geïntegreerde cursus van start. Zij wordt 'Hogere Militaire Vorming' (HMV) gedoopt en zij beoogt officieren op te leiden voor de hogere legerleiding. De opleiding duurt in beginsel twee jaar en degenen die afstuderen ontvangen een brevet en de Gouden Zon. In 1963 is namelijk de stage bij de GS als laatste toets voor het brevet afgeschaft.
Mag die samenvoeging een goede greep zijn, in de jaren zeventig maakt de HKS toch een moeilijke tijd door. De 'revolutie' van de jaren zestig doet zich nu ook in de krijgsmacht voelen, het haar mag lang, de zeden 'best wel' losser en presteren hoeft niet meer. De HKS met haar hoge idealen en zware cursus maakt een wat ouderwetse indruk. Veel houders van een aanbeveling bedanken voor de HMV en van degenen die wel aan de studie zijn begonnen, haken er heel wat af. Vanaf het einde van de jaren zeventig probeert de HKS samen met de directie Personeel het tij te keren. Eerst wordt de beoordeling - altijd een drama in de opleiding - meer doorzichtig gemaakt, later wordt de gehele opleiding gereorganiseerd en tot achttien maanden ingekort, een flink aantal vakken moet uren inleveren. Die verkorte cursus, die in 1985 van start gaat, past in het streven de HMV te zien als een trap in de '*éducation permanente*' van de officier, het denkbeeld dat door de KL in de jaren zeventig als leidend beginsel van het opleidingsbeleid is gekozen. De eerste trap bestaat uit de KMA-opleiding en de A-cursus, dan volgt na ongeveer tien jaar de tweede trap - dat is de HKS (cursus Stafdienst en HMV) - en na weer tien jaar de derde of wel de Tertiaire Vorming (TV) van in beginsel drie maanden, die bestemd is voor luitenant-kolonels en kolonels die in aanmerking komen voor de hoogste rangen. Daarmee is de opleiding van de officier over zijn gehele loopbaan gespreid, vorming in de praktijk en formele studie als voorbereiding op het hogere niveau wisselen elkaar af.
Deze reorganisatie is zowat de laatste en in ieder geval de belangrijkste vernieuwing. In 1990

wordt nog wel het aantal leergroepen van zes naar drie teruggebracht om zo meer samenhang in de te doceren stof te krijgen en het personeel efficiënter te kunnen gebruiken. Dan ook wordt de opleiding gesplitst in een meer algemeen managementdeel en een deel management voor een bepaald functiegebied (Operatiën, Economie, Personeel en Materieel), waarmede de HKS ook nu weer de ontwikkeling aan de KMA volgt, zij het dat zij het management voor die functiegebieden in clusters van twee doceert (O/E, M/P).
Inmiddels is het besluit gevallen de stafscholen der krijgsmachtdelen en de Tertiaire Vorming te 'coloceren' en ook te integreren in een op te richten 'Instituut Defensie Leergangen' (IDL) dat in een nieuw onderkomen op de voormalige luchthaven 'Ypenburg' wordt gehuisvest. Eind januari 1992 is het zover: aan de 124-jarige HKS komt een einde, zij zal als IDL/KL voortleven. Meer dan vijftienhonderd officieren ontvingen sinds 1868 aan de HKS en haar voorgangers enigerlei vorm van hogere vorming en nog vele andere officieren volgden de opleiding voor lagere staffuncties of bepaalde functies.

De HKS is verdwenen, de Gouden Zon gebleven, zij symboliseert de continuïteit en HKS'ers en IDL/KL'ers weten zich verbonden door het oude ideaal dat door die zon wordt uitgedrukt: uit te blinken in dienst van de KL, om de vrede te verkrijgen en te behouden - *Pacis obtinendae et conservandae causa* - zoals het motto van de HKS luidt.

Noten:

1. Dit artikel is gebaseerd op: W. Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van de officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992*. Den Haag, 1995.
2. Sinds 1933 Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL).

DRS J.P.C.M. VAN HOOF,
SECTIE MILITAIRE GESCHIEDENIS (KL)

De Duitsche Mathematicque

Op 9 januari van het roemruchte jaar 1600 konden de curatoren van de universiteit van Leiden een opmerkelijke gebeurtenis in hun resoluties optekenen. Op die dag namelijk stemde prins Maurits ermee in dat er aan hun instituut een opleiding in de wis- en de landmeetkunde van start zou gaan, die vooral ten nutte zou staan van degenen die het vak van militair ingenieur wilden leren. Bijzonder daarbij was de bepaling dat het onderricht in het Nederlands diende te geschieden en niet, zoals toen aan de universiteiten gebruikelijk was, in het Latijn. Dat was bepaald niet zonder reden, want zo kregen ook degenen die niet op een Latijnse school hadden gezeten, de mogelijkheid zich op een behoorlijk niveau in beide vakken te bekwamen.

STEVIN

Het onderricht aan deze Duitsche Mathematicque, zoals deze opleiding spoedig ging heten, diende plaats te vinden volgens een instructie van Simon Stevin. Deze geleerde, die toentertijd zelf ook aan de Leidse universiteit doceerde, was een veelzijdig man. Hij was thuis in zowel de theoretische als de toegepaste wiskunde en hij stond bekend als een groot uitvinder. Dit laatste hing nauw samen met zijn onderzoekingen op het gebied van de mechanica. Veel van zijn kennis legde hij vast in wetenschappelijke verhandelingen. In een daarvan, *Sterctenbouwing*, gaf hij een theoretische basis aan het vestingbouwsysteem dat in het laatste kwart van de zestiende eeuw in ons land tot ontwikkeling kwam. Stevin beoefende de krijgswetenschappen echter ook in de praktijk. Zo fungeerde hij in 1592 als kwartiermeester van het leger en was hij vaak aanwezig bij belegeringen, waar hij aanwijzingen gaf over de manier waarop de vijandelijke vesting moest worden aangevallen. In dit licht bezien is het dan ook aannemelijk dat hij een belangrijke rol heeft gespeeld bij de stichting van de Duitsche Mathematicque.
De behoefte aan militaire ingenieurs was op dat moment behoorlijk groot. Deze vloeide onder meer voort uit de militaire successen die Maurits in de tien voorafgaande jaren had behaald. De vele vestingen die hij op de Spanjaarden had veroverd, moesten immers van nieuwe verdedigingswerken worden voorzien. Voordat de spades de grond in konden, moest er uiteraard veel gerekend en getekend worden en dat leverde de ingenieurs heel wat werk op. Bovendien hielden ze ook toezicht op de uitvoering van de bouwactiviteiten en inspecteerden ze na de afronding van het werk het eindprodukt. Zolang de oorlog bleef voortduren, waren er ook te velde nog steeds veel ingenieurs nodig, en wel speciaal bij de belegeringen. Hun taak bestond daarbij vooral uit het opstellen van plannen voor de aanleg van veldversterkingen en geschutsopstellingen. Als eenmaal de punten waren bepaald waar de aanval op de vesting zou plaatsvinden, begon de infanterie zich een weg te graven naar de vestinggracht. De ingenieurs gaven daarbij de nodige aanwijzingen. Omdat zij dan vaak onder vijandelijk vuur kwamen te liggen, gebeurde het dan ook regelmatig dat er een sneuvelde.
Uit de instructie voor de Duitsche Mathematicque valt op te maken dat Stevin een opleiding voor ogen stond die in korte tijd gekwalificeerd personeel zou afleveren. Na de lessen in rekenen en landmeting op papier volgde het onderricht in het bepalen van de afmetingen en het volume van dijken, wallen en aardwerken. Daarna kwam de eigenlijke vestingbouw aan bod, waarbij de docenten gebruik maakten van houten en aarden modellen. Vervolgens legden de cursisten zich toe op het tekenen van vestingplattegronden. Als afsluiting kwam daarna in de zomer een praktijktraining bij het leger te velde of op een plek waar vestingwerken in aanbouw waren. Stevin stelde zich voor dat degenen die als ingenieur waren aangesteld, de wintermaanden zouden benutten om zich aan de universiteit nog verder in de vestingbouwkunde

te verdiepen. In de praktijk is daarvan maar weinig terechtgekomen.

DOCENTEN

Op advies van Maurits stelde de universiteit voor het onderricht in het kader van de nieuwe opleiding twee hoogleraren aan. Dat was allereerst de in Duitsland geboren Ludolph van Ceulen, die al vele publikaties op het gebied van de wiskunde op zijn naam had staan en bij Stevin in groot aanzien stond. In zijn in 1596 verschenen boek *Van den Cirkel* gaf hij een berekening van het getal pi tot in twintig decimalen. Behalve in de wiskunde was hij zeer bedreven in de schermsport, waarin hij ook les gaf. De tweede hoogleraar, Simon Franz. van Merwen, was enige tijd actief geweest als landmeter en militair ingenieur. Verder had hij in zijn geboortestad Leiden een aantal bestuursfuncties bekleed. De beide hoogleraren vulden elkaar goed aan. De eerste was meer theoretisch onderlegd, terwijl de ander zijn kennis juist goed in de praktijk kon toepassen.

Als lesruimte kregen de beide docenten een deel van de voormalige Faliebegijnenkerk toegewezen. In dit lokaal, dat had dienst gedaan als schermschool van Ludolph van Ceulen en met planken was afgescheiden van de rest van de kerk, kwamen enkele banken en stoelen te staan. De lessen vingen vermoedelijk in begin februari aan. Dit valt althans te concluderen uit de bepaling van de curatoren dat de beide docenten pas na een positief uitgevallen proefperiode van drie maanden hun eerste vergoeding zouden krijgen **en** uit het feit dat begin mei hun jaarsalaris werd vastgesteld op 400 gulden.

Hoewel hierover geen exacte feiten bekend zijn, moet nog datzelfde jaar de eerste groep studenten de opleiding met succes hebben afgerond. Hierop wijst namelijk het gegeven dat de curatoren in augustus 1600 besloten dat zij aan hen die door beide hoogleraren met positief gevolg aan een proeve van bekwaamheid waren onderworpen, een getuigschrift zouden verstrekken. Twee jaar later viel binnen datzelfde college het besluit dat de aan de Duitsche Mathematicque opgeleide studenten examen en promotie mochten doen. Daarbij gold echter als eis dat dan samen met Van Ceulen en Van Merwen hoogleraar wiskunde Rudolf Snellius als examinator zou optreden.

Hoewel reeds op leeftijd bleven beide docenten jaar in jaar uit het onderwijs aan de Duitsche Mathematicque verzorgen. Daaraan kwam in 1610 echter een abrupt einde, omdat toen eerst Van Merwen overleed en later ook Van Ceulen. Een van hun oud-studenten, Frans van Schooten, nam toen het roer over. Na de eerste jaren als waarnemend docent aan de opleiding verbonden te zijn geweest kreeg hij in 1615 een vaste aanstelling als hoogleraar. Hij kon echter niet altijd zelf les geven, omdat hij soms te velde zijn beroep als ingenieur moest uitoefenen. Na hem kwam het hoogleraarsambt in handen van zijn beide zoons. Dat was allereerst Frans van Schooten junior, die in 1635 toestemming kreeg zijn vader bij ziekte te vervangen en hem in februari 1646 opvolgde. De andere zoon, Petrus, bekleedde het ambt eerst drieënhalf jaar op proef, maar kreeg ten slotte toch, op 7 november 1664, een vaste aanstelling.

OPLEIDINGEN ELDERS

Toen Petrus van Schooten in 1681 overleed, besloten de curatoren geen nieuwe hoogleraar te benoemen. Zij voerden daarbij als motief aan dat de redenen waarom destijds de eerste professoren waren benoemd, al lang niet meer van toepassing waren en handhaving van deze hoogleraarspost nu voldoende nut miste om de kosten daarvan te rechtvaardigen. De opleiding was toen inderdaad niet meer wat zij in het begin was geweest. De relatie met de praktijk was langzaam verdwenen en het onderwijs spitste zich toe geheel en al toe op de theorie. Dat het in de strijd tegen Spanje ontwikkelde vestingbouwsysteem inmiddels niet meer voldeed en dus een grondige aanpassing behoefde, ging in de Republiek aan de meeste fortificatiedeskundigen voorbij en drong kennelijk evenmin tot Leiden door.

De Duitsche Mathematicque was overigens niet de enige instelling in de Republiek waar men

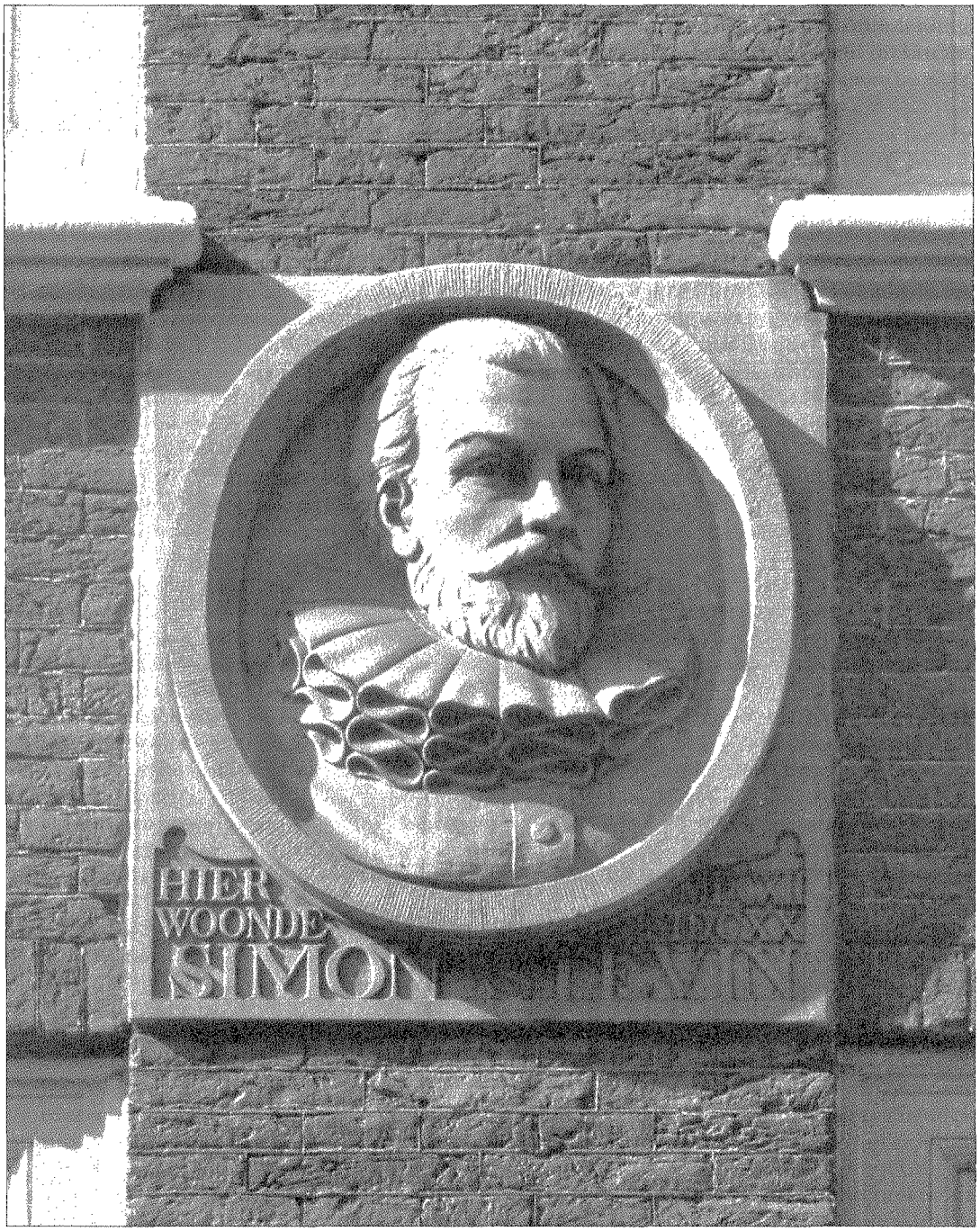

Simon Stevin (1548-1620). Deze veelzijdige geleerde stelde de instructie op voor het onderricht aan de Duitsche Mathematicque. Reliëfsteen, aangebracht in de gevel van het pand Raamstraat 47 in Den Haag, destijds woonhuis van Stevin. (Herkomst foto: Sectie Militaire Geschiedenis KL, Den Haag).

zich in het vak van militair ingenieur kon bekwamen. Omstreeks dezelfde tijd waarop in Leiden de opleiding van start ging, begon Adriaan Metius aan de academie van Franeker met een op de praktijk gerichte vorm van wiskunde-onderwijs. Dit was niet alleen bestemd voor ingenieurs, maar ook voor andere beroepsgroepen, die de beginselen van de wiskunde in de praktijk toepasten, zoals bijvoorbeeld de landmeters. In dit opzicht bestond er een duidelijke parallel met de Duitsche Mathematicque, die haar betekenis onder meer ontleende aan het opleiden van landmeters. Over het aantal studenten dat via deze instelling als ingenieur in het leger terechtkwam, bestaat bij gebrek aan voldoende gegevens helaas weinig duidelijkheid. Maurits was in ieder geval niet ontevreden, getuige zijn constatering in een brief van 7 februari 1614 aan de curatoren dat de opleiding in de afgelopen jaren diverse ervaren ingenieurs had afgeleverd. Frans van Schooten junior liet zich 32 jaar later in een brief aan Constantijn Huygens in soortgelijke bewoordingen uit. Hij merkte toen bovendien op dat van de aan de Duitsche Mathematicque opgeleide ingenieurs verscheidenen in Zweedse dienst werkzaam waren.
Zoals gezegd, liep met de dood van Petrus van Schooten in 1681 de in Leiden gevestigde opleiding ten einde. Het onderwijs in Franeker ging echter tot het begin van de negentiende eeuw door. Rond 1660 ging ook de universiteit van Utrecht haar studenten de gelegenheid bieden om lessen in de vestingbouw te volgen en ook elders in de Republiek kwamen er mogelijkheden. Zo kon de in de collegebanken opgedane kennis een vruchtbare basis blijven bieden voor de lessen in de praktijk, bij uitstek de leerschool voor het militaire bedrijf en dus ook voor het vak van ingenieur.

Bronnen:

1. F.A. Hoefer, ' Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze hooge en illustre scholen', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e Reeks, VII (1928) 205-242.
2. J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1818* ('s-Gravenhage, 1989; Bijdragen Sectie Militaire Geschiedenis nr. 19; diss. Nijmegen).
3. F.W.J. Scholten, *Militair topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland, 1579 - 1795* (Alphen aan den Rijn, 1989; diss. Utrecht).
4. E. Taverne, *In't land van belofte: in de nieue stadt. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580 - 1680* (Maarssen, 1978; diss. Groningen).
5. F. Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573 - 1604* (Alphen aan den Rijn, 1992; diss. Groningen).

DRS R. DE WINTER
SECTIE LUCHTMACHTHISTORIE

Het ontstaan van de militaire vliegopleiding. De eerste generatie Officieren-Vlieger

> They were young (. . .); they were unattached; they were not repelled by the risks involved, and most of all they were captivated by the idea of flying.
>
> Lee Kenneth (*The First Air War*)

AIR POWER

De krijgsmacht is in principe een geweldsorganisatie. Geweld, of wellicht beter: (de mogelijkheid tot) het leveren van gevechtskracht, is dan ook het meest essentiële produkt van een krijgsmacht. Voor wat betreft het luchtwapen geldt dat zijn produkt kan worden gevat onder de noemer *air power*. De Koninklijke Luchtmacht definieert *air power* als 'het vermogen om, met gebruikmaking van de derde dimensie, het luchtruim, militaire (politieke) doelstellingen te (helpen) realiseren'.[1] *Air power* kan op verschillende manieren tot uiting komen en omvat alle systemen waarmee in de derde dimensie kan worden opgetreden. Voorbeelden van dergelijke systemen zijn bemande en onbemande luchtvaartuigen, geleide wapens en ruimtevaartuigen.

Om de haar opgedragen taken naar behoren te kunnen uitvoeren, dient een krijgsmacht niet alleen te beschikken over een gedegen organisatie, een strategisch en operationeel concept en voldoende materieel, doch zeker ook over op zijn taak berekend en dus goed opgeleid en getraind personeel. Het militaire beroep heeft zich door de eeuwen heen steeds verder geprofessionaliseerd en gespecialiseerd, waardoor de taken welke aan verschillende (groepen van) militairen worden opgedragen meer en meer van elkaar zijn gaan verschillen. In de loop van de twintigste eeuw gingen de meeste Europese mogendheden beschikken over een krijgsmacht die was opgebouwd uit drie naast elkaar opererende krijgsmachtdelen (land-, zee- en luchtmacht), welke op hun beurt weer waren opgebouwd uit een groot aantal verschillende onderdelen die elk een andere (deel)taak dienden uit te voeren. Het proces van professionalisering en specialisering bracht met zich mee dat ook de opleidingen van de diverse categorieën militairen geleidelijk meer van elkaar gingen verschillen. Aan de opleiding van een duikbootcommandant moeten bijvoorbeeld andere eisen worden gesteld dan aan die van een artillerist of van een stafofficier.

MILITAIR GEBRUIK VAN DE DERDE DIMENSIE

De luchtstrijdkrachten vormen een relatief jonge loot aan de krijgsmacht-stam. In de periode voor de ontwikkeling van de gemotoriseerde luchtvaart werd slechts sporadisch voor militaire doeleinden van het luchtruim gebruik gemaakt, men denke hierbij aan de inzet van luchtballonnen vanaf het eind van de achttiende eeuw.[2] Tot in de twintigste eeuw zou het militaire strijdtoneel zich in hoofdzaak beperken tot twee dimensies: land en water. De derde dimensie, het luchtruim, bleef voorlopig vanuit militair oogpunt een praktisch onontgonnen gebied en er waren nauwelijks militairen die zich bezighielden met de mogelijkheden welke deze derde dimensie kon bieden. In de eerste jaren na 1903, het jaar waarin de gebroeders Wright er met hun *Flyer* in slaagden de eerste gemotoriseerde vluchten tot een goed einde te brengen, zagen de meeste militaire staven niet direct in hoe de fragiele vliegtuigen van enig militair nut zouden kunnen zijn. Het vliegen werd over het algemeen beschouwd als een - uiterst gevaarlijke - sport, waarbij populaire, vermetele 'aviateurs' voor een enthousiast publiek boeiende acrobatische toeren uitvoerden en verschillende snelheids- en afstandsrecords tracht-

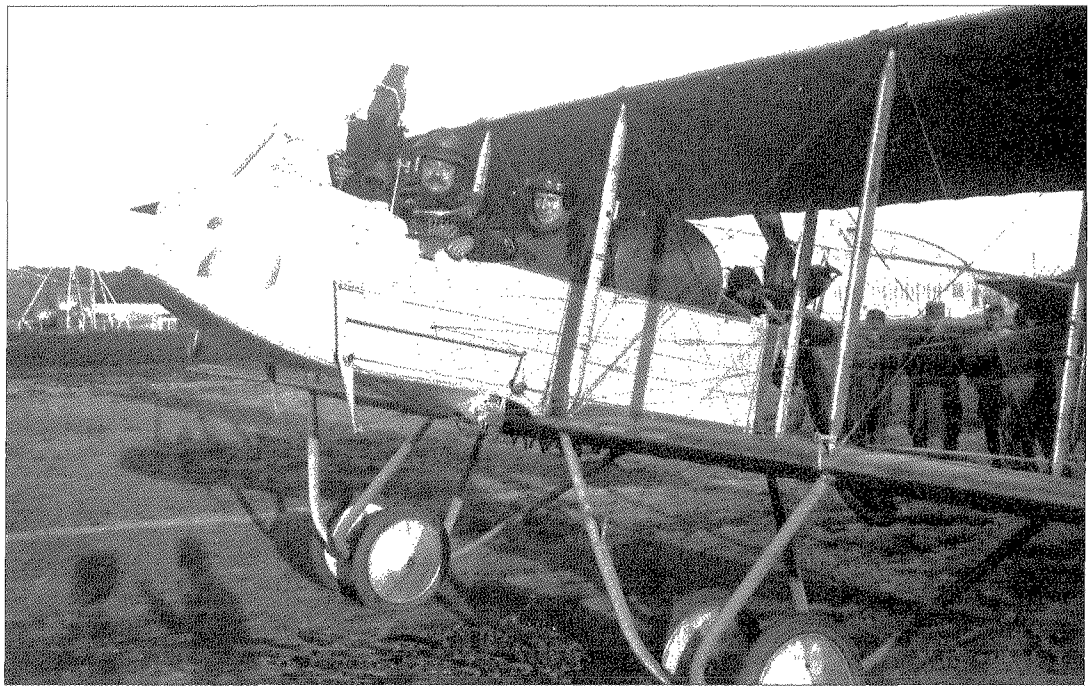

In de Eerste Wereldoorlog verkreeg het zich snel ontwikkelende luchtwapen vele nieuwe taken, zoals luchtfotografie en kartering. Ook de Nederlandse Luchtvaartafdeling fotografeerde en filmde reeds kort na haar oprichting vanuit de lucht.

ten te breken. Militaire luchtvaart werd zo mogelijk als nog gevaarlijker beschouwd. Een Franse vlieger moet een wijdverbreide mening hebben verwoord toen hij in 1914 opmerkte: 'Militaire luchtvaart is klaarblijkelijk de gevaarlijkste sport die men heeft ontdekt sedert de gladiatoren-gevechten'.[3]

De aanvankelijke onverschilligheid van de meeste militairen ten opzichte van de militaire mogelijkheden van de derde dimensie bleef echter niet lang voortbestaan. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in de zomer van 1914 beschikten de meeste mogendheden over kleine, meest tamelijk provisorisch opgezette, vliegtuigafdelingen welke vooreerst een verkenningstaak kregen toebedeeld. De invloed van de Eerste Wereldoorlog op de ontwikkeling van *air power* is zonder meer enorm geweest. Bij het tekenen van de wapenstilstand in november 1918, waren luchtstrijdkrachten niet meer weg te denken uit een moderne krijgsmacht. Het takenpakket van het jonge luchtwapen had zich in vier jaar tijd zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht geweldig uitgebreid. Naast de hierboven reeds gememoreerde verkenningstaak kwamen vele nieuwe taken: steun aan de land- en zeestrijdkrachten, tactische en strategische bombardementen, het behalen danwel behouden van het luchtoverwicht, fotografie/kartering en transport van berichten en personen. Vanaf 1914 voltrok de technische ontwikkeling van het vliegtuig zich snel en dat zou eigenlijk gedurende de rest van de twintigste eeuw zo blijven. Indien men de simpel geconstrueerde vliegmachines, de 'langzame vogelkooien', uit het eerste decennium van deze eeuw vergelijkt met de huidige generatie *Stealth*-vliegtuigen, moge het duidelijk zijn dat de slagkracht van het luchtwapen exponentieel is toegenomen. Het toenemend militair belang van luchtstrijdkrachten ging gepaard met het onvermijdelijke specialiserings- en professionaliseringsproces, hetgeen ook zijn

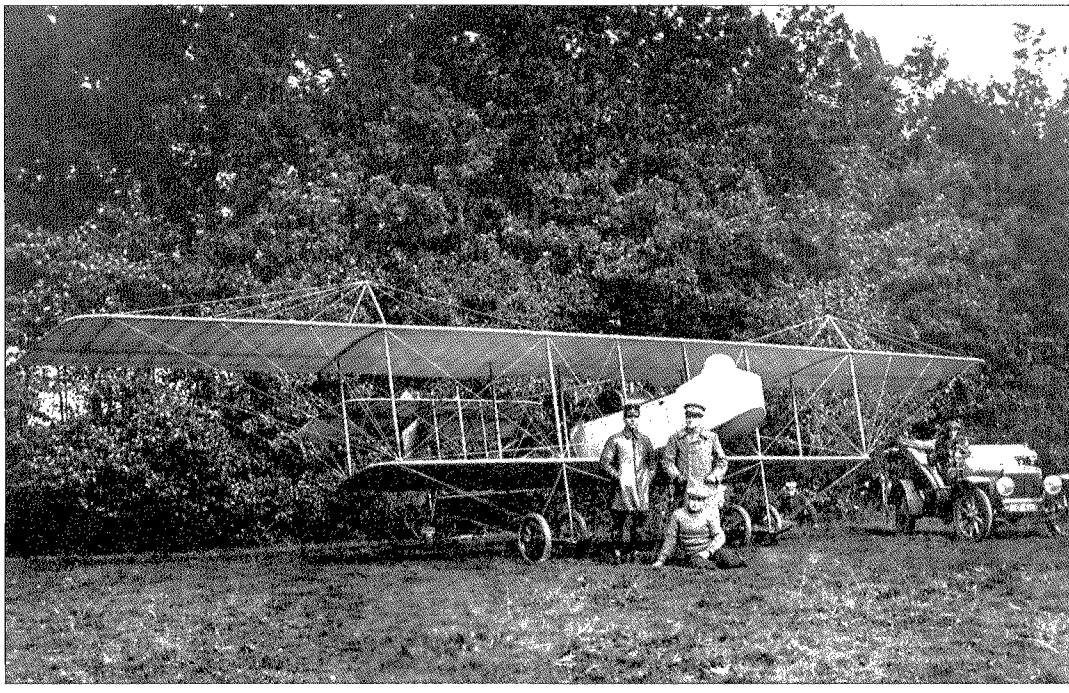

De 'langzame vogelkooien' uit het begin van de twintigste eeuw lijken nog in weinig opzichten op de huidige generaties militaire vliegtuigen. Deze 'particuliere' Farman nam in september 1913 deel aan de legermanoeuvres nabij Apeldoorn.

weerslag vond in de diverse opleidingen.

VLIEGOPLEIDING VAN CRUCIALE BETEKENIS

De opleiding van militaire vliegers is niet de enige opleiding die voor een luchtwapen van belang is. De verschillende in de loop der tijd in Nederland en in het buitenland tot stand gekomen luchtmacht-opleidingsinstituten zijn niet meer op de vingers van twee handen te tellen en spreken in dit verband voor zich.[4] Zonder iets af te willen doen aan het belang van de overige luchtmacht-opleidingen, kan worden gesteld dat de opleiding tot militair vlieger van enorme, ja zelfs cruciale betekenis is voor het uiteindelijke produkt van het luchtwapen: *air power*. De kwaliteit van dit produkt is - naast een scala andere (omgevings)factoren - in hoge mate afhankelijk van de operationele capaciteiten van het vliegerkorps. De stelling dat een luchtwapen staat of valt, misschien beter: vliegt of valt, bij een adequate vliegeropleiding, zal slechts door weinigen worden betwist.

Deze bijdrage gaat in op de ontstaansgeschiedenis van de militaire vliegopleiding in Nederland. Naast aandacht voor de selectie-criteria en feitelijke inrichting van de vliegeropleiding, wordt voorts ingegaan op het profiel van de eerste generatie officieren-vlieger bij het Nederlandse luchtwapen. Ter illustratie wordt uitgebreider stilgestaan bij de levensloop van één van hen, J.G.C. Duinker. Tenslotte wordt gekeken naar de bijzondere plaats welke het vliegerkorps van meet af aan binnen de krijgsmacht innam.

SELECTIE EN OPLEIDING VAN MILITAIRE VLIEGERS

Op 1 juli 1913 werd een officieel, zij het zeer bescheiden, begin gemaakt met de militaire

Laurens Jan Roeper Bosch (1888-1934) was de eerste Artillerie-officier die in juli 1913 als vlieger bij de Luchtvaartafdeling werd gedetacheerd. Na zeven jaar Soesterberg maakte 'Roeper' in 1920 de overstap naar de militaire vliegdienst van Nederlands-Indië om daar te worden belast met de functie van 'Werktuigkundig Hoofd der Montageafdeeling'.

luchtvaart in Nederland. Die datum werd de *Luchtvaartafdeling* opgericht welke onder leiding kwam te staan van kapitein der Genie H. Walaardt Sacré.[5] De afdeling maakte deel uit van de Koninklijke Landmacht en stond onder rechtstreeks bevel van de Chef van de Generale Staf. Op een voormalig, in enigszins desolate staat verkerend, particulier vliegterrein nabij het dorpje Soesterberg kon commandant Walaardt Sacré aanvankelijk slechts beschikken over één, nota bene gehuurd, vliegtuig en een handjevol personeel. Onder dit personeel bevonden zich drie beroepsofficieren, eerste luitenants van het Wapen der Infanterie, die zich reeds bij verschillende buitenlandse civiele vliegscholen hadden bekwaamd in het vliegen. Zij waren reeds voor de oprichting van de Luchtvaartafdeling in het bezit van een internationaal vliegbrevet, kortweg het FAI-brevet genoemd. Dit brevet werd, nadat was voldaan aan een aantal internationaal geldende eisen, uitgereikt door bij de *Fédération Aéronautique Internationale* aangesloten vliegscholen.[6] De drie luitenants, F.A. van Heyst, W.C.J. Versteegh en L.F.E. Coblijn, die weldra gezelschap kregen van de eerste luitenant der Artillerie L.J. Roeper Bosch, vormden de nucleus van het vliegerkorps van de Luchtvaartafdeling. Van Heyst en Versteegh zouden beiden decennia lang aan de afdeling verbonden blijven en vooral de laatstgenoemde zou zich na enkele jaren vrijwel uitsluitend gaan bezighouden met de opleiding van militaire vliegers.
Voor wat betreft de opzet van een vliegopleiding bestond er in de eerste jaren geen blauwdruk waarmee het personeel van de Luchtvaartafdeling direct aan de slag kon. Een eerste belangrijke voorwaarde voor de verwezenlijking van een goed militair vliegerkorps vormde een adequate selectieprocedure. In de periode voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog concentreerde men zich vooral op de verbetering van het vliegtuig zelf en werd nauwelijks aandacht besteed aan de selectie van vliegers. Degene die zich geroepen voelde om zich het vliegen eigen te maken en daartoe de financiën bijeen kon brengen, werd aanvankelijk geen strobreed in de weg gelegd, 'auto-selectie' was het belangrijkste criterium. Daarna kwam de natuurlijke selectie tot uitdrukking in '*the survival of the fittest*', degenen die 'afvielen' deden dat over het algemeen naar aanleiding van een noodlottig ongeluk.[7] De (oorlogs)ervaring leerde reeds snel dat 'auto-selectie' alleen een onvoldoende basis vormde; het leidde tot een onnodige verspilling van mensen en materiaal. In de eerste fase van de Eerste Wereldoorlog sneuvelden er zelfs minder vliegers en vliegtuigen door directe oorlogshandelingen dan door andere oorzaken.
In Nederland schonken de bij de militaire luchtvaart betrokken functionarissen van meet af aan de nodige aandacht aan de selectie van kandidaat leerling-vliegers. Reeds in oktober 1911 had kapitein Walaardt Sacré in een rapport over de eerste inzet van vliegtuigen bij de eerder dat jaar gehouden legermanoeuvres gepleit voor een strenge selectie van kandidaten voor het toekomstige vliegerkorps:

> Het aantal vliegeniers behoeft voor Nederland niet groot te zijn, ik twijfel dan ook niet of bij een algemeene rondvraag aan het officierskorps zullen zich voldoende liefhebbers voordoen. Juist omdat dit aantal niet groot behoeft te zijn kunnen zij met zorg worden *uitgezocht* waarbij dan minder op groote geleerdheid dan op lichamelijke ontwikkeling en energie moet worden gelet en waarbij gedurende de leerperiode onverbiddelijk een ieder moet worden teruggezonden die blijkt niet voldoende vorderingen te maken of minder aanleg te betoonen. Slechts wanneer dit beginsel uiterst consequent wordt doorgevoerd heeft men kans binnen korten tijd een soort keurkorps te krijgen, wat het dan ook moet zijn.[8]

Enkele weken voor de officiële oprichtingsdatum van de Luchtvaartafdeling, werd bij Ministeriële Beschikking van 13 juni 1913 ondermeer bepaald aan welke eisen moest worden voldaan om te kunnen worden toegelaten tot de opleiding tot 'militair vliegenier'. De vliegop-

Hendrik Walaardt Sacré (1873-1949), de eerste Commandant van de Luchtvaartafdeling, zwaaide van juli 1913 tot november 1919 de scepter op het Vliegkamp Soesterberg. Hij behaalde brevetten voor het besturen van luchtballonnen en luchtschepen. Hij maakte zich sterk voor een strenge selectie van leerling-vliegers, maar zou zelf nooit in het bezit komen van het militair vliegbrevet.

leiding was aanvankelijk slechts toegankelijk voor beroepsofficieren van alle wapens en geschiedde geheel op basis van vrijwilligheid. De kandidaten moesten tenminste drie jaar praktische dienst als officier hebben gedaan en mochten niet ouder zijn dan 35 jaar. Voordat van toelating tot de opleiding sprake kon zijn, dienden de kandidaten zich aan een geneeskundig onderzoek te onderwerpen, waarbij dan moest blijken dat longen, hart en ogen geheel gezond waren en zij 'op beide oogen volle gezichtsscherpte' hadden. Voorts moesten zij beschikken over een 'krachtig gestel' en mochten niet zwaarder dan 85 kg zijn. De Chef van de Generale Staf, onder wie de Luchtvaartafdeling, zoals reeds vermeld, rechtstreeks kwam te ressorteren, hield zich het recht voor om bij het maken van een keuze uit de kandidaten, ook te letten op 'door hem nader vast te stellen, gewenschte eigenschappen'. Bij eventuele toelating tot de opleiding dienden de kandidaten zich bovendien tenminste voor een periode van acht jaar te committeren aan de Luchtvaartafdeling: drie jaar actieve dienst als vlieger gevolgd door een periode van vijf jaar als 'reserve-militair-vliegenier'.[9]

TOELATINGSEISEN TER DISCUSSIE

Na 1913 waren de toelatingseisen regelmatig onderwerp van discussie en wijzigingen bleven dan ook niet uit. In 1916 werd bijvoorbeeld de voorwaarde toegevoegd dat de kandidaat leerling-vliegers ongehuwd dienden te zijn, een toelatingseis die ook werd gesteld bij de militaire vliegopleidingen van de meeste andere Europese mogendheden.[10] De ongehuwde beroepsofficieren konden reeds na het verrichten van twee jaar praktische dienst opteren voor de vliegopleiding, dat was in eerste instantie nog drie jaar. De duur van de verbintenis met de Luchtvaartafdeling voor degenen die het *militair brevet voor vliegenier* wisten te behalen werd medio 1915 eveneens aangepast: zes jaar, waarvan drie als 'officier-vliegenier' en de rest als 'officier-vliegenier ter beschikking' of - indien men de dienst tussentijds had verlaten - als 'reserve-officier-vliegenier ter beschikking'. Overigens bleef de militaire vliegerij niet beperkt tot de categorie van beroepsofficieren. Vanaf 1915 konden ook reserve-officieren ('verlofs-officieren') tot vlieger worden opgeleid en vanaf 1916 was dat eveneens mogelijk voor onderofficieren en minderen.[11]

Ofschoon de Luchtvaartafdeling aldus vanaf het prille begin beschikte over een aantal vastgelegde toelatingseisen, bestond er de eerste jaren geen eigen selectie- of keuringsorgaan. De aspirant-vlieger onderging geen speciale vliegmedische keuring en in de praktijk, onder toeziend oog van zijn instructeur, moest dan maar blijken of de betrokkene over de juiste mix van fysieke en psychische eigenschappen beschikte om zich te ontwikkelen tot een succesvol militair vlieger. Vanaf 1919 bracht de in dat jaar opgerichte *Vliegmedische Dienst* hierin verandering.[12] Deze dienst, aanvankelijk een eenmansbedrijf onder leiding van een officier vliegerarts, zorgde ervoor dat eind 1920 een *Keuringsreglement voor vliegers en waarnemers* inclusief handleiding het licht zag. Dit reglement kwam mede tot stand door empirisch onderzoek wat onder de reeds te Soesterberg aanwezige vliegerpopulatie werd uitgevoerd. Eén van de op het Vliegkamp aanwezige hangars werd als vliegmedisch laboratorium ingericht en aldaar werd een analyse gemaakt van de lichamelijke, geestelijke en zintuiglijke eigenschappen van de eerste Nederlandse generatie militaire vliegers. Met de resultaten van dit onderzoek werd gepoogd de sleutel te vinden tot de belangrijkste medische randvoorwaarden voor een succesvolle vliegerloopbaan.[13]

Tijdens het Interbellum zag de Vliegmedische Dienst zijn takenpakket snel toenemen. Niet alleen ging de Vliegmedische Dienst optreden als keuringsinstituut voor *alle* luchtvarenden in Nederland, daarnaast werd er echter ook geopereerd als studiedienst voor de wetenschappelijke bestudering van diverse vliegmedische en vliegfysiologische vraagstukken. Indien zich een (vlieg)ongeval voordeed, verleende de dienst medische hulp en tenslotte werden allerlei veiligheidscontroles op verschillende direct met de militaire vliegerij gerelateerde zaken uitgevoerd. Deze veiligheidscontroles concentreerden zich zowel op uitrustingsstukken van de

Een taak van de Vliegmedische Dienst was het uitvoeren van veiligheidscontroles op de verschillende uitrustingsstukken van de vliegers. Ook de typische 'valhoeden' die de vliegers voor de Tweede Wereldoorlog droegen, werden door de dienst getest.

vliegers (valhoeden, vliegbrillen, parachute-harnassen) als op voorzieningen in de vliegtuigen zelf (bevestigingsriemen, zuurstofvoorziening, verwarming, ventilatie, geluidisolatie). Aan het eind van de jaren dertig kon de dienst beschikken over aanzienlijk meer personeel dan in de beginperiode en bovendien kon een geheel nieuw, bijzonder goed geoutilleerd gebouw buiten het Vliegkamp worden betrokken.[14] Dankzij het werk van de Vliegmedische Dienst kwamen er voor de Luchtvaartafdeling adequate en professionele selectie- en keuringsprocedures, welke in verband met de voortdurende ontwikkeling van de militaire luchtvaart steeds strenger werden. Was een kandidaat eenmaal vliegmedisch 'in orde' bevonden, dan impliceerde dit echter geenszins dat zijn carrière als militair vlieger daarmee was gegarandeerd. De vliegopleiding in casu de vlieginstructeur bepaalde uiteindelijk welke leerling wel en welke niet in de rangen van het militaire vliegerkorps zou worden opgenomen.

DE VLIEGOPLEIDING IN DE PIONIERSJAREN

De militaire vliegopleiding te Soesterberg bestond uit twee fasen: de opleiding tot het behalen van het FAI-brevet, die werd gevolgd door de opleiding tot het behalen van het militair brevet. De eisen voor het internationaal geldende FAI-brevet werden door de Luchtvaartafdeling overgenomen en kandidaten kregen een half jaar de tijd om aan deze eisen te voldoen. Leerlingen die reeds in het bezit waren van het FAI-brevet, moesten te Soesterberg in de praktijk aantonen dat zij nog steeds aan de FAI-eisen voldeden. Eenmaal in het bezit van het FAI-brevet lag de weg open tot het behalen van het tweede brevet, het *militair brevet voor*

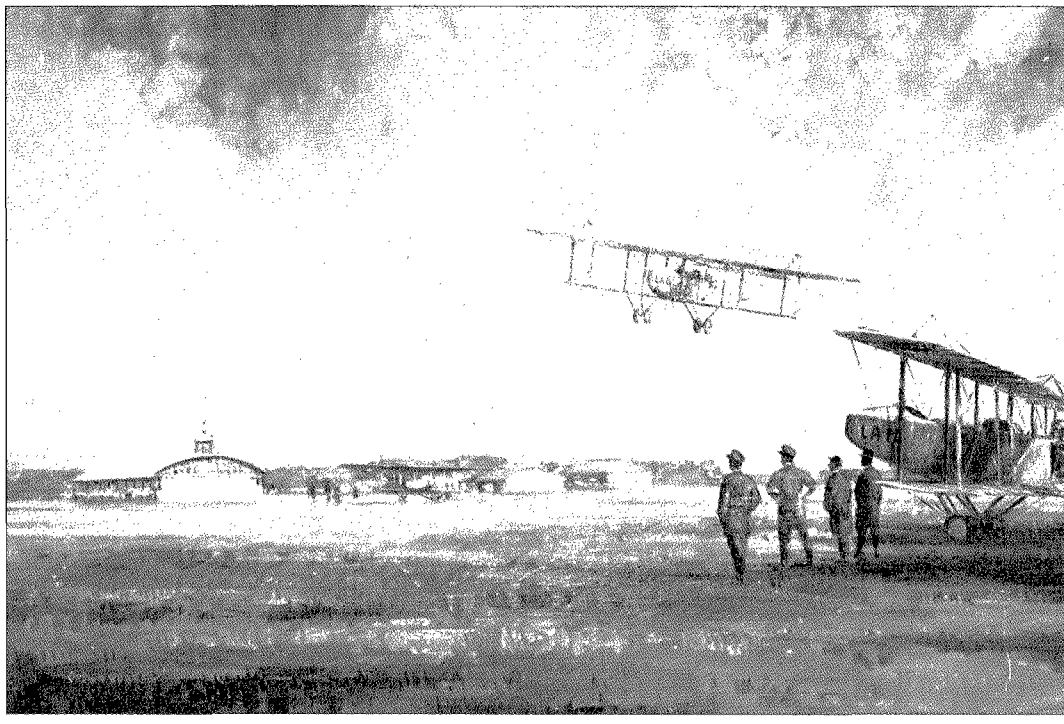

Een geschilderde impressie van het Vliegkamp Soesterberg in de pioniersjaren.
(Victor J. Trip 1913-1975 Collectie MLM/SSB)

vliegenier. Ook hiervoor stond een periode van maximaal zes maanden. Evenals de toelatingseisen werden de eisen voor dit brevet vastgelegd in de bovengenoemde Ministeriële Beschikking van 13 juni 1913 en ook deze eisen werden weldra onderwerp van discussie en nadien diverse malen aangescherpt.[15] De verscherping van de eisen voor het militair brevet stond in nauw verband met de snelle ontwikkeling van de militaire aviatiek. Reeds in juni 1915 werden de eisen voor het militaire brevet aanzienlijk verscherpt en opnieuw gedefinieerd. Zij zagen er vanaf dat moment als volgt uit:

1. Het verrichten van een overlandvlucht van minstens 280 kilometer lengte, hemelsbreed gemeten. De vastgestelde route moest met hetzelfde vliegtuig en onder uitvoering van drie verplichte tussenlandingen binnen twee dagen worden voltooid (was vier dagen in 1913).
2. Het verrichten van een hoogtevlucht van een uur boven het vliegterrein, waarbij schommelingen van meer dan 50 meter naar boven of naar beneden niet waren toegestaan (was in 1913 twintig minuten op 800 meter hoogte of meer).
3. Het verrichten van een stijgproef, waarbij met volledige belasting binnen een bepaald tijdsbestek naar een hoogte van 1.500 meter moest worden opgestegen (nieuwe eis).
4. Het verrichten van drie landingsproeven, waarbij vanuit tenminste 500 meter hoogte met een afgezette motor moest worden geland binnen een kring met een straal van 100 meter (was in 1913 één daling in zweefvlucht vanaf tenminste 100 meter hoogte).
5. Het eigenhandig kunnen verrichten van de meest voorkomende werkzaamheden aan vliegtuig en motor, zoals het aanslaan van de schroef, het repareren van lekkende olie- en benzineleidingen, het regelen van de ontsteking en het aanbrengen van spandraden en

kabels (op dit punt was er enige versoepeling ten opzichte van 1913; van de vlieger werd aanvankelijk tevens geist, dat hij de wielen van het landingsgestel kon afnemen en aanbrengen en kleppen, veren enz. kon afslijpen en inbrengen).[16]

Voor hen die een loopbaan als militair vlieger ambieerden, stond dus vanaf de oprichting van de Luchtvaartafdeling vast aan welke eisen zij moesten voldoen. Het zou echter nog tot 1919 duren voordat de militaire luchtvaart in Nederland kon gaan beschikken over een speciaal opleidingsinstituut voor het vliegen. Een vliegschool bestond aanvankelijk niet!
De luitenants Van Heyst en Versteegh, zoals vermeld, reeds in het bezit van het FAI-brevet slaagden er als eersten in te voldoen aan de eisen voor het militair brevet en waren in die zin de eerste twee *militaire* vliegers van Nederland. Op voordracht van commandant Walaardt Sacré werd eerst Van Heyst en wat later ook Versteegh aangewezen als vlieginstructeur, zodat de leerling-vliegers die te Soesterberg arriveerden, in elk geval geen leermeester zouden ontberen. Het eerste klasje leerling-vliegers - groot vijf officieren onder wie een luitenant ter zee van de Koninklijke Marine - meldde zich in juli 1914. Nog voordat de vlieglessen goed en wel van start konden gaan, brak de Eerste Wereldoorlog in alle hevigheid uit. Op 1 augustus mobiliseerde Nederland zijn strijdkrachten, inclusief de Luchtvaartafdeling, welke op dat moment in het bezit was van een 'luchtvloot' van nog geen dozijn vliegtuigen, voor het merendeel Franse anderhalfdekkers van het type Farman. Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht generaal C.J. Snijders verlangde dat de vliegtuigen van de Luchtvaartafdeling vanaf de eerste mobilisatiemorgen langs de landsgrenzen zouden patrouilleren om eventuele vijandelijke troepenbewegingen waar te nemen. Aldus geschiedde.
Ondanks de moeilijke omstandigheden die de mobilisatie met zich meebracht, wenste de Commandant van de Luchtvaartafdeling de opleiding van militaire vliegers zo snel mogelijk voort te zetten. Gegeven de zeer dreigende internationale situatie, was het voor het jonge Nederlandse luchtwapen natuurlijk van groot belang het minimale aantal gebrevetteerde militaire vliegers zo snel mogelijk uit te breiden. Hiertoe werden de beschikbare vliegtuigen verdeeld over twee afdelingen, welke onder bevel kwamen te staan van de luitenants Van Heyst en Versteegh. Naast de bevelvoering over één van deze afdelingen verzorgden zij beiden bovendien de vlieginstructie voor de bij hun afdeling ingedeelde leerling-vliegers. Mede omdat het aantal leerlingen nog niet groot was en het opleiden nauwelijks administratieve rompslomp met zich meebracht, bleek deze tijdelijke oplossing haar vruchten af te werpen. Dat laatste was voor een belangrijk deel op het conto van de beide instructeurs te schrijven. Zij waren het immers die enerzijds zorgden voor een gedegen vlieginstructie en anderzijds een juiste selectie van leerlingen wisten toe te passen dankzij hun 'groote mate van menschenkennis op vlieggebied'.[17]

LESSEN OP DE FARMAN

Voor de vlieglessen waren geen aparte lestoestellen voorhanden. De instructie werd daarom verzorgd op de Farman-vliegtuigen. In de eerste jaren voldeed dit toestel uitstekend, het had immers een grote stabiliteit en relatief geringe landingssnelheid. De uitloop bij een landing was kort, zodat een vlieger zijn Farman '(...) bij wijze van spreken op een bleekveldje kon neerzetten'.[18] Het Farman-toestel had echter ook enkele belangrijke nadelen. De constructie was erg licht. Het schuitje, of de *capot*, waarin leerling en instructeur achter elkaar plaatsnamen, had weliswaar veel weg van een flinke badkuip, maar was vervaardigd uit linnen en dun hout en daardoor weinig duurzaam. Het bood de bemanning bij een onverhoopt ongeval nauwelijks bescherming. De leerling voorin op het bestuurdersbankje voelde zich '(...) naar zijn idee, in de maag van een walvisch méér thuis, dan in het nauwe bankje vast gebonden met den stuurstang in zijn handen, klaar om de lucht in te gaan', schreef een leerling-vlieger eind 1915.[19] Gevaarlijk was ook de plaatsing van de rotatiemotor, schroef en benzinetank *ach-*

Vlieginstructeur Van Heyst (rechts) onderricht een leerling in het schuitje van een Farman-vliegtuig. Floris Albert van Heyst (1883-1975) werd als eerste officier benoemd tot vlieginstructeur. Zijn lange loopbaan bij de militaire luchtvaart sloot hij in de rang van kolonel af als Commandant van de Luchtvaartbrigade tevens Inspecteur der Militaire Luchtvaart.

ter de bemanning. Een in het toestel losliggend voorwerp, dat tijdens een vlucht met de schroef in aanraking kwam, betekende veelal het begin van een noodlanding. Noodlandingen waren in de pioniersjaren, mede door frequente storingen van de intensief gebruikte motoren, bijkans een routinezaak. Ingewijden in de militaire vliegerij stelden zelfs dat in deze tijd '(...) de kunst van het vliegen voor een groot deel synoniem was met die van het maken van noodlandingen.'[20] Aan het eind van de mobilisatieperiode was de Farman geheel verouderd en werd het Spijker-lesvliegtuig bij de afdeling ingevoerd. In de loop van de jaren '20 zouden nieuwe lesvliegtuigen, evenals de meeste andere vliegtuigen voor de Luchtvaartafdeling, worden geleverd door de fabriek van Anthony Fokker.
Tegen die tijd had de eerste generatie militaire vliegers reeds honderden, zo niet duizenden vlieguren op haar naam staan. Het eerste klasje van vijf officieren was er voor het einde van 1914 in geslaagd te voldoen aan de eisen van het FAI-brevet. In 1915 sleepten ze alle vijf het militair brevet in de wacht. In hetzelfde jaar begonnen tien andere officieren aan de vliegopleiding te Soesterberg. Vanaf 1916 zouden er bovendien onderofficieren aan de opleiding gaan deelnemen. Een Ministeriële Beschikking van 25 april 1916 stelde de toekomstige jaarlijkse omvang en samenstelling van de vliegeropleiding als volgt vast: zes beroepsofficieren, drie reserve-officieren, negen reserve-onderofficieren en om het jaar één beroepsonderofficier.[21]
Daar het vliegen bij de oprichting van de Luchtvaartafdeling nog steeds als een tamelijk gevaarlijke activiteit werd beschouwd, kregen de militaire vliegers een speciale financiële

tegemoetkoming. Enkele dagen na de officiële oprichting van de afdeling tekende H.M. Koningin Wilhelmina op Paleis het Loo een Koninklijk Besluit waarin ondermeer de 'vliegtoelage' voor het personeel van de Luchtvaartafdeling werd vastgesteld. Indien was voldaan aan de eisen voor het FAI-brevet, kreeg de aspirant-vlieger een eenmalige tegemoetkoming van *f* 150,- bestemd voor de 'aanschaffing van eene vliegeniersuitrusting'. Voor het verrichten van of deelnemen aan dienstvluchten werd voorts een vliegtoelage van twee gulden per uur toegekend.[22]

Medio 1915 kwam de traktementsregeling voor officieren bij de Luchtvaartafdeling ter discussie te staan. Het Ministerie van Oorlog wilde de officieren in de eerste plaats hetzelfde traktement verzekeren, onafhankelijk van het wapen, waarvan zij afkomstig waren. Bovendien wenste het Departement de diverse bestaande toelagen 'zooveel doenlijk' te beperken. Minister van Oorlog N. Bosboom was desalniettemin van mening dat aan de vliegtoelage niet mocht worden getornd: '(...) de daarin gelegen prikkel toch kan m.i. - gelet op het groote gevaar, aan den eigenlijken vliegdienst verbonden - voorloopig nog niet worden gemist.'[23] Met terugwerkende kracht tot 1 januari 1915 werd de vliegtoelage vastgesteld op vijftig cent per kwartier voor vluchten boven het vliegterrein en één gulden per kwartier voor overlandvluchten, voor verkenningsvluchten bij oefeningen en manoeuvres en voor bijzondere dienstverrichtingen. De maximum-vliegtoelage werd bepaald op *f* 25,- per man per dag.

De vlieginstructeurs kregen tot 1915 een instructeurstoelage uitgekeerd per (geslaagde) leerling. Deze toelage werd met ingang van 1 januari 1915 omgezet in een vaste jaarlijkse instructeurstoelage van *f* 1.000,-.[24] De Minister van Oorlog erkende dat met deze nieuwe regeling de 'prikkel' verviel om een zo groot mogelijk aantal leerlingen 'tot een brevet voor vliegenier te brengen'. Hij verwachtte evenwel dat de vlieginstructeur, ook zonder die prikkel, zijn best zou blijven doen om een goede opleiding te verzorgen. Mocht een instructeur echter 'in ijver of anderszins' te kort schieten, '(...) dan ware een volgend jaar niet tot zijne herbenoeming over te gaan', zo stelde de Minister fijntjes vast in een toelichting op zijn besluit.[25]

DE VLIEGSCHOOL VAN VERSTEEGH

Na de oprichting van de Luchtvaartafdeling was het aantal leerlingen geleidelijk toegenomen, hetgeen impliceerde dat de oorspronkelijke, tamelijk provisorische, opzet van de vliegopleiding zeker in organisatorisch opzicht steeds minder goed voldeed. Op 10 november 1919 werd met de oprichting van een aparte *Vliegschool* een belangrijke stap voorwaarts gezet. Hiermee werd het opleidingstraject van de militaire vlieger uiteindelijk binnen de Luchtvaartafdeling officieel geïnstitutionaliseerd. De Vliegschool zou zich ontwikkelen tot het kader waarbinnen de vliegopleiding op een professionele en gestandaardiseerde wijze gestalte kreeg. Eerste luitenant Versteegh - in juli 1924 bevorderd tot kapitein - werd benoemd tot commandant van het nieuwe instituut. Hij zou deze functie ruim zestien jaar achtereen tot oktober 1935 met veel verve vervullen. Versteegh, naast Commandant van de Vliegschool tevens hoofdinstructeur, kreeg door het groeiend aantal leerlingen na verloop van tijd meerdere instructeurs onder zich. Het kantoor van Versteegh werd ondergebracht in een houten uitbouw van hangar 13 op het Vliegkamp Soesterberg. 'Uit dat hok, meer was het niet, is de vaderlandse luchtvaart voortgekomen', schreef een oud-leerling vertederend aan het eind van de jaren '50.[26]

De persoon van de vlieginstructeur was in de ogen van de leerling-vlieger enorm belangrijk. Hij was immers niet alleen de leermeester die de leerling de kunst van het vliegen moest bijbrengen, doch ook degene die tijdens de vliegopleiding de ultieme beslissingen moest nemen over geschiktheid of ongeschiktheid van de leerling voor het beroep van militair vlieger. Natuurlijk was de leerling goed doordrongen van het cruciale belang van de persoon van de instructeur. Versteegh stond niet voor niets bij alle leerlingen bekend als 'de Baas van Hangar 13'. Een aantal oud-leerlingen van de Vliegschool zette later de herinneringen aan

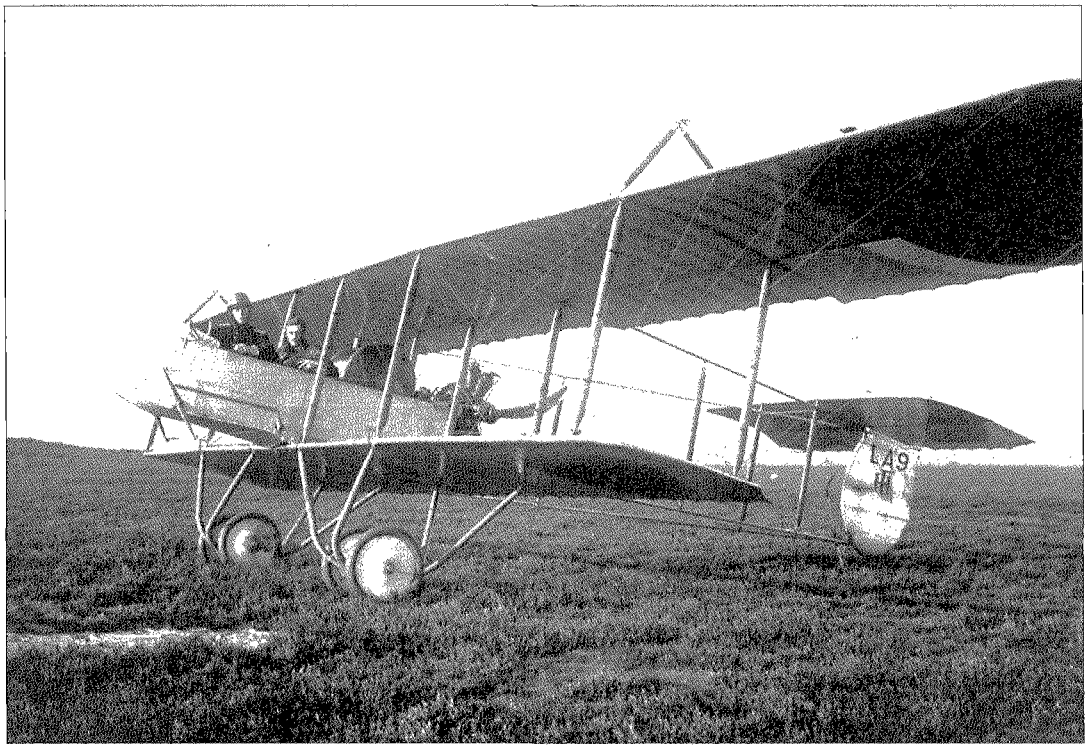

De Farman-anderhalfdekker, type HF-22, deed ondermeer dienst als lestoestel. Door de plaatsing van de rotatiemotor achter de bemanning was het vliegtuig extra gevoelig voor storingen. De afgebeelde LA 9 werd in 1915 overgenomen van de Koninklijke Marine en zou dienst doen tot 1919.

hun opleidingsperiode op papier. Uit deze publicaties spreekt doorgaans grote waardering voor het Soesterbergse opleidingsinstituut en zijn instructeurs. De persoon van Versteegh staat in die waardering centraal. Reserve-eerste luitenant-vlieger A. Viruly, die als schrijver een omvangrijk luchtvaart-oeuvre zou nalaten, schreef over Versteegh's bureau in hangar 13:

> In dat bureau staat aan het raam, dat uitziet over de vlieghei, een verveloze kleine tafel, waar altijd weerberichten op slingeren, voor die tafel staat een harde stoel waarop een welwillende hand eens het leren kussentje uit een Fokkerjager heeft gelegd dat er sindsdien jaar en dag is blijven liggen. Die stoel is de stoel van de kapitein W.C.J. Versteegh, die is het middelpunt van de wereld (...)
> De kool, waaruit ze (de vliegers, RdW) welhaast allen geboren zijn, blijft de Soesterbergse vliegschool en de eerste hand, die hun na het gelukken van hun laatste proef voor het brevet feliciterend toegestoken werd, was de nooit vergeten hand van de Baas.[27]

Ook andere oud-leerlingen van Versteegh lieten niet na diens verdiensten te memoreren. Eerste luitenant-vlieger J.H. van Giessen, later plaatsvervangend Chef van de Luchtmachtstaf in de rang van generaal-majoor: '(...) hij was niet alleen een uitzonderlijk begaafd vlieger, maar ook een uitstekend psycholoog. Hij voelde direkt aan of iemand ook psychisch voor de vliegerij geschikt was.'[28] Kapitein W.P van den Abeelen, oud-vlieger en adjudant van de Commandant van de Luchtvaartafdeling, schreef over het vertrouwelijke respect, dat 'de discipe-

Als een leerling-vlieger had voldaan aan de eisen voor het FAI-brevet had hij recht op een tegemoetkoming voor de aanschaf van een vliegeniersuitrusting. Reserve-tweede luitenant-vlieger William Adolf Fauré (1895-1990) poseert met valhoed, leren jas en stevig gevoerde handschoenen voor een Farman. Fauré was van maart 1917 tot november 1918 verbonden aan de Luchtvaartafdeling.

len van de Vliegschool-Versteegh' tegenover diens persoon met zich mee bleven dragen. Dat kwam volgens Van den Abeelen omdat Versteegh

> (...) zijn mannetjes kende; hij wist wat er in hen omging; onderkende tijdig zwakke plekken, die tijdelijk in het vliegerbestaan kunnen voorkomen en hij hielp hen daar over heen op de hem eigen directe wijze. En zoo was het niet alleen in den leerlingentijd, toen hij de directe leiding had, doch dat bleef zoo. Wanneer er raad noodig was, wist ieder den weg naar het bureautje van hangar 13 te vinden en daar vond men dan Willem.[29]

Willem van Veenendaal, die in 1926-1927 bij de Vliegschool werd opgeleid, verklaarde in zijn boek *Tussen Hemel en Aarde* het succes van het instituut als volgt:

> Het geheim van het opleidingssysteem-Versteegh lag naast andere kwaliteiten in zijn persoon. Zijn wezen was afgestemd op de eigenaardigheden van zijn leerlingen; zij hadden voor de hoofdinspecteur (sic) een respect, dat de basis van de militaire discipline niet nodig had, maar geheel en alleen was gegrondvest op de hoogachting, die men voor de mens koesterde.[30]

Waaruit bestond in grote lijnen de praktijk van de Soesterbergse opleiding tot militair vlieger? Na de Eerste Wereldoorlog viel de vliegeropleiding grofweg uiteen in een theoretisch en een praktisch gedeelte. Het theoretische deel, dat schriftelijk werd geëxamineerd, omvatte ondermeer aërodynamica, mechanica, meteorologie, navigatie en vliegtuigbouw. Het praktische deel concentreerde zich enerzijds op het leren vliegen en anderzijds op de vaardigheid in het verrichten van bepaalde werkzaamheden aan het vliegtuig, wapenleer, mitrailleurschieten, radiotelegrafie, seinen en luchtfotografie.[31]
Het volgen van de vlieglessen vormde natuurlijk het voornaamste gedeelte van de gehele vliegeropleiding. Ofschoon de eisen in 1919 opnieuw werden verzwaard, werd de originele opzet - eerst het FAI-brevet halen, daarna het militaire brevet - bij de Vliegschool voortgezet. Het lesprogramma voltrok zich volgens een min of meer vaststaand traject dat, afhankelijk van de vorderingen van de individuele leerling, enigszins kon variëren. Voor iedere aspirant-vlieger kende de opleiding een aantal hoogtepunten: de luchtdoop, de eerste solo-vlucht, het succesvol uitvoeren van bepaalde speciale verrichtingen zoals de overlandvlucht, de zweefvlucht, de escadrillevlucht, de stijgproef en een serie landingen. De eigenlijke vlieglessen begonnen op een vliegtuig met dubbele besturing en voordat de leerling mocht beginnen met zijn eerste solo-vlucht, had hij doorgaans al ruim twintig vlieguren in zijn logboekje geschreven. Op het eerste lesvliegtuig moest worden voldaan aan de eisen van het FAI-brevet. In het vervolg van de opleiding diende de leerling op andere vliegtuigtypen aan aanvullende eisen te voldoen.
Een belangrijk onderdeel van het leren vliegen was het op juiste wijze uitvoeren van de landing. Een leerling-vlieger moest dan ook diverse series landingen correct uitvoeren om zich te kwalificeren voor het militair brevet. Het examenprogramma omvatte ondermeer een serie zogeheten 'laplandingen' en 'pistoollandingen'. Doel van de serie laplandingen was dat de aspirant-vlieger werd geleerd hoe bij eventuele motorpech het toestel te landen op een relatief beperkt afgebakend terrein. Op het Vliegkamp werd ten behoeve van deze oefening met vier L-vormige witte lappen een 'lappenvierkant' van 100 bij 300 meter uitgelegd. De leerling diende dan zijn toestel vijf keer achterelkaar vanaf een hoogte van circa 600 meter met afgezette motor binnen de gemarkeerde strook aan te grond te zetten en tot stilstand te komen. Slaagde de aspirant-vlieger hierin dan kreeg hij kort daarop toestemming tot het maken van overlandvluchten, lukte het echter niet dan moest hij voorlopig nog boven het vliegterrein blijven oefenen.[32] De pistoollandingen vormden een examenonderdeel waarbij

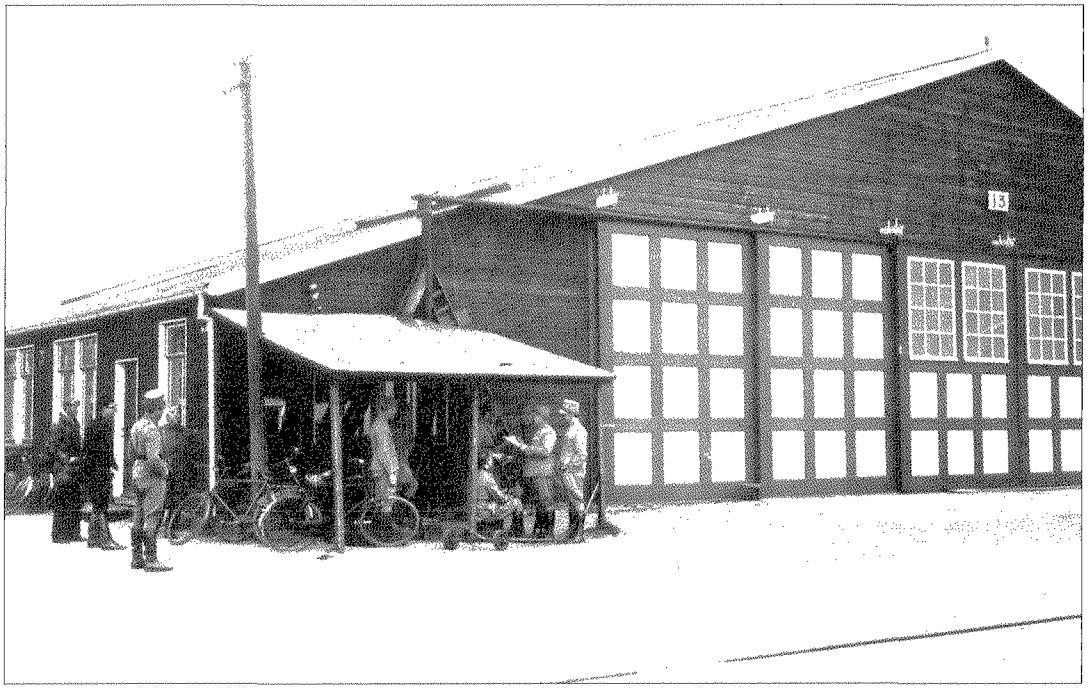

Het kantoor van de Commandant van de Vliegschool was gevestigd in een houten uitbouw van Hangar 13 op het Vliegkamp Soesterberg. Het afdakje van het kantoor was aanvankelijk vervaardigd van twee oude vliegtuigvleugels. Op de foto zijn deze inmiddels vervangen door duurzamer materiaal.

eveneens een serie van vijf landingen diende te worden gemaakt. Het ogenblik waarop de landingen moesten worden ingezet werd telkens aangeven door het afschieten van een rode lichtkogel. In de lucht zette de leerling dan direct de rotatiemotor af (of bij latere lesvliegtuigen de vaste motor op langzaam), waarna hij zijn toestel in de buurt van een startvlag moest landen. Het afvuren van het seinpistool gebeurde door een instructeur die was belast met de controle op de landingen. Hoofdinstructeur Versteegh was vaak bij dit examen aanwezig en schoot dan eigenhandig de lichtkogels af. Willem van Veenendaal legde deze vliegproef af in een Fokker D-VII eenpersoonsjager. Tientallen jaren later stond de gebeurtenis hem nog helder voor de geest:

> Op het startsein gaf ik gas. Meteen een scherpe linkerbocht om Versteegh in de gaten te houden en zo snel mogelijk hoogte winnend. Floep! Daar was de eerste... Gas weg, een steile slip naar links, afvangen en daar reed ik al langs de startvlag op Versteegh af. 'Doorgaan' beduidden ze mij. Vol gas - rechterbocht - lichtkogel - in een scherpe bocht, gas weg - aan de grond. Vol gas - de derde lichtkogel - de vierde. Toen de vijfde. Ik was laag gebleven en vloog in de richting van de kogelvangers. De snelheid was mooi opgelopen! Gas dicht! Ik geloof, dat ik sindsdien nooit meer zo'n zuivere haakse bocht op zijn kant gemaakt heb. Ik had het contact afgezet en stond op twintig meter van de baas stil![33]

De laatste proeven legde de leerling af op een operationeel inzetbaar vliegtuig met dubbele besturing. Pas nà het behalen van het militair brevet mocht hij solo vliegen op zo'n toestel. Na zijn brevettering werd de vlieger ingedeeld bij één van de vliegtuigafdelingen, alwaar hij

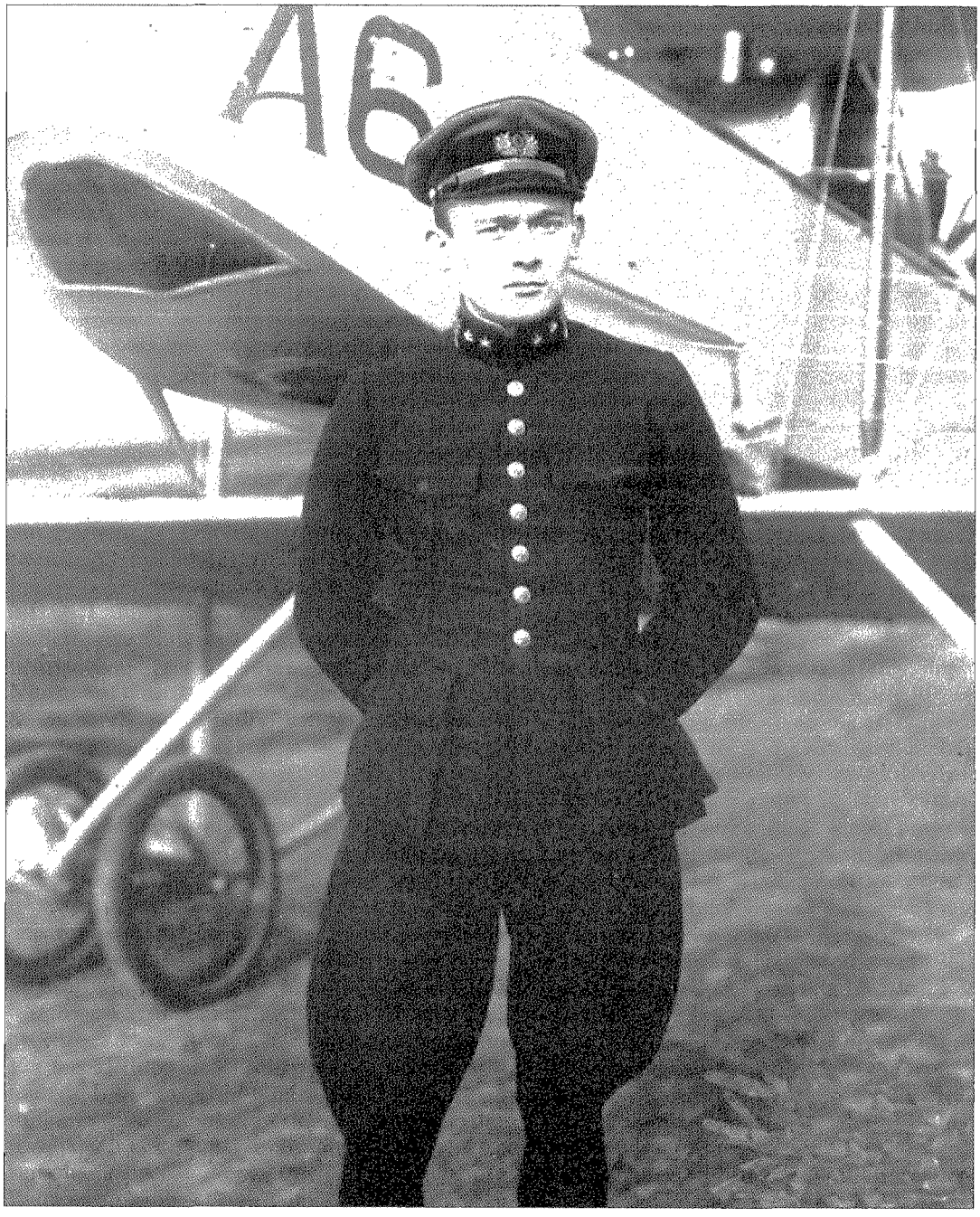

Eerste luitenant-vlieger William Pieter van den Abeelen (1891-1966) werkte vanaf 1917 bij de Luchtvaartafdeling, aanvankelijk als vlieger en later als adjudant van de commandant. Na in 1927 te zijn bevorderd tot kapitein verliet hij in 1935 de militaire luchtvaart en keerde terug naar zijn oorspronkelijke wapen, de Artillerie. Daar bracht hij het tot kolonel.

dan extra werd getraind in de specifieke operationele taak van die afdeling.

PROFIEL EERSTE GENERATIE OFFICIEREN-VLIEGER

Wat voor personen waren de militairen, die zich in de eerste jaren vrijwillig meldden om te worden opgeleid tot 'vliegenier' bij de Luchtvaartafdeling? Hoe oud waren zij en waar kwamen zij vandaan? Een volledig antwoord op deze vragen vergt uitgebreid prosopografisch onderzoek, dat tot op heden nauwelijks is uitgevoerd. Een tip van de sluier kan worden opgelicht door bestudering van het *Stamboek voor Officieren Luchtvaartafdeeling* dat berust in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.[34] In dit kloeke document staan gegevens vermeld van ruim 60 officieren die tussen 1913 en 1923 werkzaam waren bij de Luchtvaartafdeling. Naast de commandant, enkele administrateurs en tien officieren-waarnemer zijn dit 50 officieren, die na het behalen van het militair brevet als vlieger (of als vlieger-instructeur) bij de afdeling werden geplaatst. De namen van deze vliegers en enkele gegevens worden hieronder in bijlage gepresenteerd. Door de gegevens over deze 50 officieren te analyseren, ontstaat een beeld van de eerste generatie 'officieren-vliegenier' bij de Luchtvaartafdeling. Het resultaat van deze analyse geeft zeker geen *volledig* beeld van 'de' Nederlandse militaire vlieger in de onderhavige periode. Enerzijds staan veel essentiële gegevens niet in het stamboek vermeld en anderzijds waren er in de onderzoeksperiode *andere* militaire vliegers, die niet in dit stamboek zijn opgenomen, zoals de onderofficieren-vlieger van de Luchtvaartafdeling en de vliegers van de in 1917 opgerichte Marineluchtvaartdienst van de Koninklijke Marine.[35] Desalniettemin levert de analyse zeker een aantal interessante uitkomsten op.

De onderzochte groep van 50 vliegers werd geboren tussen 1883 en 1900. Van hen zagen 38 het levenslicht in Nederland, terwijl er negen in Nederlands-Indië en drie in het buitenland werden geboren. Van de in Nederland geboren groep is opvallend dat 34 vliegers (68%) afkomstig waren uit de provincies Gelderland, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. Wanneer de percentages worden vergeleken met de (procentuele) verdeling van de Nederlandse bevolking over de verschillende provincies ontstaat het volgende beeld.[36]

PROCENTUELE VERDELING NEDERLANDERS/VLIEGERS OVER PROVINCIES EN NEDERLANDS-INDIE

	Nederlanders in 1899	Vliegers geboren 1883-1900
Groningen	5,8 %	0 %
Friesland	6,5 %	4 %
Drente	2,9 %	0 %
Overijssel	6,4 %	2 %
Gelderland	10,9 %	14 %
Utrecht	4,8 %	18 %
Noord-Holland	18,6 %	18 %
Zuid-Holland	22,0 %	18 %
Zeeland	4,2 %	2 %
Noord-Brabant	10,7 %	0 %
Limburg	5,4 %	0 %
Nederlands-Indië	1,8 %	18 %
Buitenland	-	6 %

Bestudering van de bovenstaande tabel leert ondermeer dat de provincies Groningen, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg (waar omstreeks 1899 toch ongeveer een kwart van de

Een cruciaal element van de vliegopleiding was het correct leren uitvoeren van landingen. Voor de leerling-vliegers met hun Farmans waren echter geen geasfalteerde landingsbanen beschikbaar. Ze moesten landen op de geëgaliseerde heidegrond van het Vliegkamp Soesterberg, die langzamerhand veranderde in een grote, stoffige zandvlakte.

Nederlandse bevolking leefde) geen enkele officier-vlieger hebben voortgebracht, die tussen 1913 en 1923 bij de Luchtvaartafdeling was geplaatst. Vooral de grote ondervertegenwoordiging van Brabanders springt hierbij in het oog. Opvallend is voorts de forse oververtegenwoordiging van de uit de provincie Utrecht afkomstige vliegers. Dit houdt wellicht verband met het feit dat het Vliegkamp Soesterberg, destijds het centrum van de Nederlandse luchtvaart, midden in die provincie is gesitueerd. De bevolking van de provincie werd relatief vaker geconfronteerd met het fenomeen luchtvaart. De nabijheid van het Vliegkamp zal waarschijnlijk relatief meer jongens en jonge mannen voor de luchtvaart hebben geënthousiasmeerd. Een aantal van hen zal later - met succes - een loopbaan als militair vlieger hebben nagestreefd. De grootste oververtegenwoordiging is echter die van een groep vliegers welke in het geheel niet in de nabijheid van Vliegkamp Soesterberg werd geboren, doch aan de andere kant van de aardkloot, in Nederlands-Indië. Een verklaring hiervoor is op basis van de onderzochte gegevens moeilijk te geven. Het stamboek levert geen gegevens over de sociale milieus waaruit de officieren-vlieger afkomstig zijn. In Nederlands-Indië waren destijds veel Nederlanders werkzaam bij de koloniale overheid (ambtenaren en militairen) en in het bedrijfsleven. Wellicht dat deze bourgeois milieus relatief meer officieren-vliegers voortbrachten, maar dat is op basis van de onderzochte data niet vast te stellen.[37]
Wel is uit de stamboek-gegevens af te leiden dat de uit stedelijke milieus afkomstige officieren-vliegers waren oververtegenwoordigd. Terwijl rond 1900 ruim 36% van de Nederlandse

Commandant van de Vliegschool, kapitein Versteegh (met licht uniform en draagriemstel) bezoekt met zijn leerlingen en instructeurs de Vliegtuigfabriek van Fokker. Luchtvaartpionier pur sang William Carel Johan Versteegh (1886-1975) verliet in 1935, na een periode van ruim 22 jaar, de Luchtvaartafdeling om in Indië de functie van Chef Vliegdienst van de Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij te gaan vervullen.

bevolking in steden met meer dan 20.000 inwoners leefde, was bijna 53% van de in Nederland geboren officieren-vlieger uit een grote stad afkomstig. Indien ook de vliegers die in Nederlands-Indië en in het buitenland in een grote stad waren geboren, worden meegerekend, is er sprake van een nog sterkere oververtegenwoordiging van de stedelijke milieus, te weten 60% van de gehele onderzochte groep vliegers. Voor wat betreft de oververtegenwoordiging van stedelijke milieus bij de eerste generatie militaire vliegers liep Nederland in vergelijking met het buitenland bepaald niet uit de pas. Buitenlandse onderzoeken naar de achtergronden van deze vliegers wijzen uit dat ook zij bovenal uit de steden afkomstig waren.[38]

WAPEN VAN HERKOMST

Voordat een officier zich te Soesterberg als leerling-vlieger kon melden, had hij elders al een militaire loopbaan van tenminste enkele jaren achter zich. De Luchtvaartafdeling bezat tot 1 juli 1939 niet de status van zelfstandig wapen binnen de Koninklijke Landmacht en officieren deden doorgaans eerst enkele jaren dienst bij het wapen waarvoor zij in eerste instantie waren opgeleid. Dat was dan bij de Infanterie, de Cavalerie, de Artillerie of de Genie. Daarbij kwam dat de toelatingseisen voor de kandidaat leerling-vlieger bepaalden dat er eerst een aantal jaren praktische dienst moest zijn verricht voordat de officier voor een detachering of plaatsing bij de Luchtvaartafdeling in aanmerking kwam. Van de onderzochte groep van 50

vliegers waren er 34 afkomstig van het Wapen der Infanterie, drie van het Wapen der Cavalerie en dertien van het Wapen der Artillerie. Ofschoon de eerste Commandant van de Luchtvaartafdeling Walaardt Sacré behoorde tot het Wapen der Genie, bracht dat wapen in de eerste tien jaar van het bestaan van de Luchtvaartafdeling geen enkele officier-vlieger voort. Infanterie-officieren lijken met 68% zwaar te zijn oververtegenwoordigd, doch dit blijkt mee te vallen indien de onderling sterk verschillende personele omvang van de vier landmachtwapens in de beschouwing wordt betrokken.[39] De sterkte van de officierskorpsen van Infanterie, Cavalerie, Artillerie en Genie in de onderhavige periode is uit te drukken in de volgende verhouding: 64 : 6 : 24 : 6. In de periode 1913-1923 was deze verhouding bij de onderzochte groep officieren-vlieger van de Luchtvaartafdeling: 68 : 6 : 26 : 0. Dit impliceert een kleine oververtegenwoordiging van Infanterie- en Artillerie-officieren, een evenredige vertegenwoordiging van Cavalerie-officieren en een ondervertegenwoordiging van Genie-officieren.
In de periode 1913-1915 konden slechts beroepsofficieren opteren voor de opleiding tot vlieger. Daarna stond de opleiding tevens open voor reserve-officieren en degenen die via de onderofficiersrangen het officierschap hadden verworven. Van de officieren-vlieger in de onderzochte periode hadden er 21 een opleiding genoten aan de Koninklijke Militaire Academie. Voorts hadden er 21 de status van reserve-officier en waren er acht officier geworden na een aantal jaren in de onderofficiersrangen te hebben gediend.
De gemiddelde leeftijd waarop een voor het militair brevet geslaagde officier zijn plaatsing als vlieger bij de Luchtvaartafdeling verwierf was ruim 26 jaar. De jongst gebrevetterde vlieger van de onderzochte groep behaalde zijn militair brevet op 22-jarige leeftijd, de oudste op 31-jarige leeftijd. Doorgaans was de officier op het moment van plaatsing reeds ongeveer ruim één jaar bij de afdeling gedetacheerd, de periode waarin hij zijn vliegopleiding ontving. De gemiddelde leeftijd van de beginnende leerling-vlieger lag dus rond de 25 jaar. Dit mag op het eerste gezicht relatief 'oud' lijken, maar indien rekening wordt gehouden met de usance dat de kandidaat-leerling eerst een aantal jaren praktische dienst bij het wapen van herkomst diende te verrichten, valt het met de 'hoge' leeftijd wel mee.

VERLOOP VAN DE VLIEGERLOOPBAAN

De militaire rang van de onderzochte groep vliegers op het moment van de brevettering was tweede luitenant (42%) of eerste luitenant (58%). De officieren van het vliegerkorps hadden zonder uitzondering een subalterne rang, een situatie die tot in de jaren dertig zou voortduren. De eerste officier-vlieger die het - op 1 november 1933 - tot hoofdofficier bracht was kapitein F.A. van Heyst. Op het moment dat de verbintenis als vlieger met de Luchtvaartafdeling werd verbroken, had 64% van de onderzochte officieren-vlieger nog steeds de rang van eerste of tweede luitenant. Hierbij zij echter vermeld dat deze scheidende luitenants doorgaans korter dan acht jaar aan de afdeling waren verbonden. Van de onderzochte groep van 50 officieren-vlieger waren er in 1940 nog veertien actief dienend bij de Militaire Luchtvaart.[40] Deze groep had, na jarenlange dienst bij de Luchtvaartafdeling, een hogere rang weten te bereiken. De groep bestond uit zes kapiteins, zeven majoors en één kolonel (de laatste was wederom Van Heyst).
Van de eerste generatie officieren-vlieger zouden er negen na de Tweede Wereldoorlog opnieuw emplooi vinden bij de Nederlandse luchtstrijdkrachten. Het betrof drie reserve-officieren die met de rang van luitenant-kolonel de dienst zouden verlaten en zes beroepsofficieren van wie er twee eveneens hun loopbaan met de rang van luitenant-kolonel zouden beëindigen. Van de overige vier beroepsofficieren behaalden er twee de rang van kolonel, één die van generaal-majoor en één die van luitenant-generaal. Uit de onderzochte groep officieren-vlieger doorliep I.A. Aler de meest succesvolle militaire carrière. Aler beëindigde zijn militaire loopbaan in de rang van luitenant-generaal als Chef van de Luchtmachtstaf (1950-1953) en Voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven (1952-1953). Na zijn militaire loop-

Eerste luitenant-vlieger Paul ten Zeldam was van april 1917 tot juli 1919 verbonden aan de Luchtvaartafdeling. Hij behoorde tot het Wapen der Cavalerie en was afkomstig van het 2de Regiment Huzaren. Vliegende cavalerie-officieren waren in de eerste tien jaar van het bestaan van de vliegdienst een tamelijk zeldzame verschijning. Ten Zeldam vertrok in 1919 naar Nederlands-Indië om daar als eerste officier de functie van Hoofd Vliegschool te vervullen.

Tweede luitenant Izaak Alphonse Aler (1896-1981) diende enkele jaren bij het 4de Regiment Vestingartillerie voordat hij te Soesterberg werd opgeleid tot vlieger. Na een periode werkzaam te zijn geweest bij de civiele luchtvaart keerde hij in 1939 terug bij de militaire luchtvaart, bereikte in 1950 de rang van luitenant-generaal en vervulde ondermeer de functie van Chef van de Luchtmachtstaf. Na zijn militaire carrière volgde hij Plesman op als president-directeur van de KLM.

Eerste luitenant Albert Plesman (1889-1953) had te Soesterberg eerst een waarnemerscursus gevolgd voordat hij in april 1917 werd toegelaten als leerling-vlieger. Kort na zijn brevettering ontwikkelde 'de Ples' plannen om de Nederlandse civiele luchtvaart van de grond te krijgen. Hij nam de organisatie op zich van een grote luchtvaarttentoonstelling in 1919 en werd vervolgens de grondlegger en eerste president-directeur van de KLM.

baan zou hij A. Plesman - overigens ook een officier-vlieger uit de onderzochte groep - opvolgen als president-directeur van de KLM (1954-1961).
Een aantal vliegers van de eerste generatie kwam echter nimmer in de gelegenheid om een lange, succesvolle loopbaan na te streven. Een fataal vliegongeval betekende voor acht van de 50 onderzochte vliegers het abrupte einde van hun leven en tevens van al hun eventuele aspiraties in het ondermaanse. Bij vijf van de acht vliegongevallen was de betrokken vlieger nog in actieve dienst bij de Luchtvaartafdeling. Bij de overige drie ging het om officieren-vlieger die een overstap hadden gemaakt van de militaire naar de civiele luchtvaart en in dat verband het slachtoffer werden van een vliegongeval. Rekening houdende met een motorongeval waarbij een officier-vlieger van de hier besproken groep dodelijk verongelukte, kan worden gesteld dat negen officieren-vlieger voortijdig het leven verloren. Dat is 18% (of bijna één op de vijf) van de eerste generatie officieren-vlieger van de Luchtvaartafdeling.

Op basis van hetgeen bekend is over het verloop van de carrières van de hier besproken groep officieren-vlieger (let wel, veel gegevens ontbreken of zijn uiterst onvolledig), kan worden geconcludeerd dat voor velen de luchtvaart een voorname rol in hun werkzame leven zou blijven spelen. In totaal bleven *tenminste* 38 van de 50 officieren-vlieger, die tussen 1913 en 1923 bij de Luchtvaartafdeling waren geplaatst, op de één of andere wijze met de luchtvaart verbonden. De groep van 38 is als volgt samengesteld:

- 20 officieren bleven werkzaam bij de Luchtvaartafdeling (van wie er zes omkwamen als gevolg van een ongeval);
- 8 officieren maakten een overstap naar de civiele luchtvaart (van wie er drie omkwamen bij een luchtvaartongeval);
- 5 officieren bleven als reserve-vlieger verbonden aan de militaire luchtvaart (drie van hen zouden na verloop van tijd terugkeren bij de luchtstrijdkrachten);
- 5 officieren maakten de overstap naar de militaire luchtvaart van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (één van hen keerde na verloop van tijd terug bij de Nederlandse luchtstrijdkrachten).

Over het vervolg van de loopbaan van de overige twaalf officieren-vlieger uit de onderzochte groep is weinig bekend. Drie van hen keerden terug naar het Wapen van herkomst en zette aldaar (korte of langere tijd) de militaire carrière voort. De verbintenis met de Luchtvaartafdeling van de resterende negen officieren werd tussen 1918 en 1922 verbroken. Bij sommigen gebeurde dat op eigen verzoek omdat zij hun loopbaan elders wensten te continueren. Een aantal officieren-vlieger werd echter slachtoffer van de bezuinigingen die de krijgsmacht na de Eerste Wereldoorlog kreeg te verwerken. Ook het vliegerkorps van de Luchtvaartafdeling ontkwam niet aan een noodgedwongen inkrimping. Na de demobilisatie van 1918 lag er alleen voor de beste vliegers van het korps een duurzamere verbintenis in het verschiet. Het mag dus zeker niet worden uitgesloten dat onder degenen, die de militaire luchtvaart tussen 1918 en 1922 vaarwel zeiden, er een groep was die dat eigenlijk niet vrijwillig deed. In de praktijk waren het vooral reserve-officieren-vlieger die de afdeling moesten verlaten.

J.G.C. DUINKER, PORTRET VAN EEN PIONIER

Jacob Gerard Christiaan Duinker behoorde tot de eerste generatie militaire vliegers van Nederland en maakte deel uit van de hierboven behandelde groep van 50 officieren. Ter illustratie wordt op deze plaats wat uitgebreider stilgestaan bij zijn loopbaan als officier-vlieger bij de Luchtvaartafdeling. Duinker werd op 26 november 1892 te Amsterdam geboren als zoon van Auker Pieter Duinker en Catharina Cornelia Christina Goedkoop. Hij ambieerde reeds op jonge leeftijd een militaire carrière en in zijn vijftiende levensjaar begon hij met de opleiding aan de Cadettenschool te Alkmaar. Dit instituut, waar hij van augustus 1908 tot oktober 1910 verbleef, stoomde jongens klaar voor de opleiding tot beroepsofficier aan Koninklijke Militaire Academie (KMA). Kort nadat hij op de Cadettenschool was gearriveerd, stelde een keuringsarts vast dat Duinker, die enigszins loenste, was 'behept met bijziendheid op beide oogen'.[41] Ofschoon zijn bijziendheid bij latere medische onderzoeken in 1910 en in 1913 opnieuw werd vastgesteld, vormde dit destijds kennelijk geen onoverkomelijke barrière voor de opleiding tot beroepsofficier. Op de KMA te Breda werd cadet Duinker van 1910 tot 1913 opgeleid tot Artillerie-officier. Na de laatste examens met goed gevolg te hebben afgelegd, werd hij op 19 juli 1913 benoemd tot tweede luitenant en geplaatst bij het 3e Regiment Veldartillerie.

Kort na zijn plaatsing bij de Veldartillerie raakte hij hevig geboeid door het fenomeen luchtvaart en wenste een nadere kennismaking met de militaire vliegdienst te Soesterberg. Als één der eerste officieren diende hij op 18 maart 1915 bij Commandant van de Luchtvaartafdeling

Walaardt Sacré een rekest in om te worden opgeleid tot waarnemer. Walaardt Sacré honoreerde het verzoek en in de zomer van 1915 trad Duinker ondermeer op als waarnemer van tweede luitenant-vlieger M.L.J. Hofstee bij oefeningen boven de Nieuwe Hollandse Waterlinie.[42] Na zijn eerste indringende kennismaking met de militaire luchtvaart wist Duinker het zeker: hij wilde worden opgeleid tot vliegenier. Zijn superieuren willigden zijn wens in en in het najaar van 1915 werd hij als leerling-vlieger gedetacheerd bij de Luchtvaartafdeling. Hoewel in de voorschriften duidelijk stond vermeld dat toelating tot de vliegopleiding 'op beide oogen volle gezichtsscherpte' vereiste, vormde zijn bijziendheid wederom blijkbaar geen onoverkomelijke drempel.
Op 5 oktober 1915 begon hij als leerling van instructeur Van Heyst met de opleiding tot militair vlieger. Zijn opleiding verliep zeer voorspoedig: op 14 december van dat jaar vloog hij voor de eerste keer 'solo' op de Farman anderhalfdekker en op 22 december voldeed hij aan alle eisen voor het FAI-brevet. In de maand april 1916 legde hij de laatste proeven af voor het militair brevet. Op 23 april bracht hij een serie landingsproeven tot een goed einde en een dag later maakte hij de zogenaamde 'remousvlucht'. Iedere leerling diende alvorens hij in het bezit kwam van het militair brevet een succesvolle remousvlucht te ondernemen. Remous heeft betrekking op de afwisselende dalingen en stijgingen van de lucht, die onregelmatige bewegingen van het vliegtuig veroorzaken, de wervelingen in de lucht laten het toestel schokken. De 27ste april 1916 verkreeg Duinker, toen 23 jaar oud, het militair brevet en was vanaf dat moment geplaatst als 'officier-vliegenier' bij de Luchtvaartafdeling.[43]

NOODLANDINGEN EN NEUSSTANDJES

In de pioniersfase van de Nederlandse militaire luchtvaart kwamen noodlandingen frequent voor. Zoals de meeste van zijn collega-vliegers ontkwam ook Duinker niet aan deze praktijk. Nog geen week na zijn aanstelling als officier-vliegenier ondernam hij een overlandvlucht van Soesterberg naar Breda. Bij Werkendam werd hij gedwongen een noodlanding te maken. Nadat het toestel provisorisch was gerepareerd, trachtte hij vergeefs weer op te stijgen. Bij het vertrek sloeg het toestel over de kop en verloor een wiel, de vlieger kwam met de schrik vrij.
Vanaf 5 mei 1916 werd hij met een waarnemer enige tijd te Gilze-Rijen gedetacheerd om vanaf die locatie verkenningsvluchten uit te voeren langs de Belgische grens. De 20ste mei verliep een landing niet geheel naar wens. Nadat hij zijn toestel aan de grond had gezet rolde het tegen een geparkeerde auto aan, waarbij het ondervlak werd beschadigd. Het vliegtuig moest worden gedemonteerd en werd per aanhangwagen naar het Vliegkamp Soesterberg getransporteerd. Op 26 mei ondernam Duinker, vergezeld door drie andere toestellen, wederom een vlucht naar Gilze-Rijen. Terwijl de anderen door het slechte weer terugkeerden naar Soesterberg of elders een noodlanding maakten, zette Duinker - nadat hij bij de Biesbosch op 75 meter hoogte uit de wolken was gekomen en op die hoogte was door gevlogen - als enige zijn toestel te Gilze-Rijen aan de grond.[44]
Vergezeld door eerste luitenant der Veldartillerie V.E. Wilmar, die optrad als waarnemer, maakte Duinker op 17 augustus 1916 een vlucht met de Farman LA 8. Omstreeks half vijf 's middags ontstonden er in de buurt van Leerdam problemen en werd hij gedwongen bij Oosterwijk een noodlanding te maken. Tijdens de landing reed het toestel over een hek en sloeg vervolgens over de kop. Terwijl Duinker er met wat builen en schrammen van af kwam, liep Wilmar een ribfractuur op en was gedwongen enige weken ziekteverlof te nemen. Voordat zij 's avonds naar Soesterberg terugkeerden, arriveerde omstreeks kwart voor zeven de Farman LA 11 met tweede luitenant-vlieger R. Drost en tweede luitenant-waarnemer J.M. Mante om poolshoogte te nemen en hulp te verlenen. De LA 8 werd bij de crash gedeeltelijk vernield en liep later bovendien brandschade op, vermoedelijk omdat een omstander een sigarenpeuk in een plas gelekte benzine had geworpen. Duinker zelf kwam deze klap snel te boven: reeds

drie dagen na het ongeval vertrok hij naar Walcheren om aldaar een roetapparaat te beproeven. Met behulp van dit apparaat werd gepoogd vanuit de lucht roet-seinen af te geven. Ofschoon Duinker 'veel succes' had met tests op 22 en 23 augustus, was het roetapparaat desondanks geen lang operationeel leven beschoren.[45]
In 1917 werd Duinker opnieuw gedwongen een aantal noodlandingen uit te voeren. Begin februari vertrok hij met zijn waarnemer eerste luitenant A.C. Perk vanaf het besneeuwde Soesterberg in de Farman LA 11 voor een vlucht naar Ede. Onderweg raakte een inlaatklep van de rotatiemoter defect en moest er een noodlanding worden ingezet. Het luchtvaarttijdschrift *Het Vliegveld* deed onder de rubriek 'Wereldnieuws - Nederland' op de volgende wijze verslag van het voorval:

> Op 2 Februari 1917 moest de Luitenant-vlieger Duinker, vergezeld door den Artillerie-waarnemer Luitenant Perk, met de L.A. 11 op weg van Soesterberg naar Ede, bij Woudenberg een noodlanding maken als gevolg van een motorpanne. Doordat een dichtgevroren en met sneeuw bedekte sloot niet in het, tot landingsplaats uitgekozen weiland was te zien, geraakte het toestel, reeds over den grond rijdende, met de wielen hierin. De assen braken en het toestel ging op den neus staan, waardoor het schuitje beschadigd werd (...) Het uit Soesterberg ontboden personeel demonteerde het toestel en vervoerde het per automobiel naar het vliegkamp. De luchtreizigers bekwamen geen letsel.[46]

De 24ste maart 1917 startte Duinker te Soesterberg met de LA 34, een in september 1916 geïnterneerde Duitse Fokker eendekker van het type A.I. De onbewapende eenzits-verkenner, hoewel nog voorzien van Duitse camouflage, was inmiddels beschilderd met de Nederlandse nationaliteitstekens. Duinker steeg op met de wind in de rug en gleed vervolgens naar beneden. De vlieger hield er geen schram aan over en poseerde zelfs in het gecrashte vliegtuig voor een fotograaf. Het toestel en de motor waren echter vernield. Slechts de romp van het vliegtuig werd nog enigszins bruikbaar geacht. Drie dagen later was het in Zeeland weer raak. Duinker maakte op 27 maart twee noodlandingen: de eerste te Oosterland nabij Zierikzee, de tweede in de buurt van Vlissingen.[47]
De maand juli van het jaar 1917 stond voor Duinker, die zich in deze periode specialiseerde in het vliegen van Duitse toestellen, in het teken van de Albatros. Nadat hij het toestel op 12 juli volledig onder de knie had, vertrok hij de volgende dag met de geïnterneerde 'Grote' Albatros LA 12 voor een oefening naar Noord-Brabant. Een week later brak hij het landingsgestel van de eveneens geïnterneerde en later aangekochte 'Kleine' Albatros LA 31. Het toestel capoteerde (ging op de neus staan) en Duinker raakte 'licht gekwetst'.[48] Op 30 oktober zette hij opnieuw een vliegtuig 'op zijn neus'. Deze keer was het een Rumpler C Ia, de LA 49, die licht werd beschadigd. Vlieger en waarnemer reserve-eerste luitenant der Artillerie R.I.M. Meltzer kwamen met de schrik vrij. Het was de laatste noodlanding die Duinker in 1917 moest uitvoeren. Het flinke aantal noodlandingen dat hij dat jaar op zijn naam had gezet, zou hij nadien niet meer evenaren.
In 1918 maakte hij slechts twee keer 'brokken'. Op 24 januari sloeg hij tijdens een noodlanding met een nieuwe, in oktober 1917 aan de Luchtvaartafdeling afgeleverde, Fokker D III over de kop in een weiland met schapen. Het toestel werd licht beschadigd, doch Duinker zelf had niets en poseerde voor de fotograaf in een martiale houding bij 'zijn' gecrashte Fokker. Op 4 oktober van dat jaar liep het minder gunstig af. Die dag maakte hij met eerste luitenant-vlieger A.N.S.W.L. Coblijn een vlucht met een eerder dat jaar aangekochte Rumpler C VIII, een tweepersoons dubbeldekker met de registratie R-418. Bij terugkomst op het Vliegkamp Soesterberg liep de landing verkeerd af omdat een mast werd geraakt. Walaardt Sacré noteerde over dit voorval in zijn dagboek:

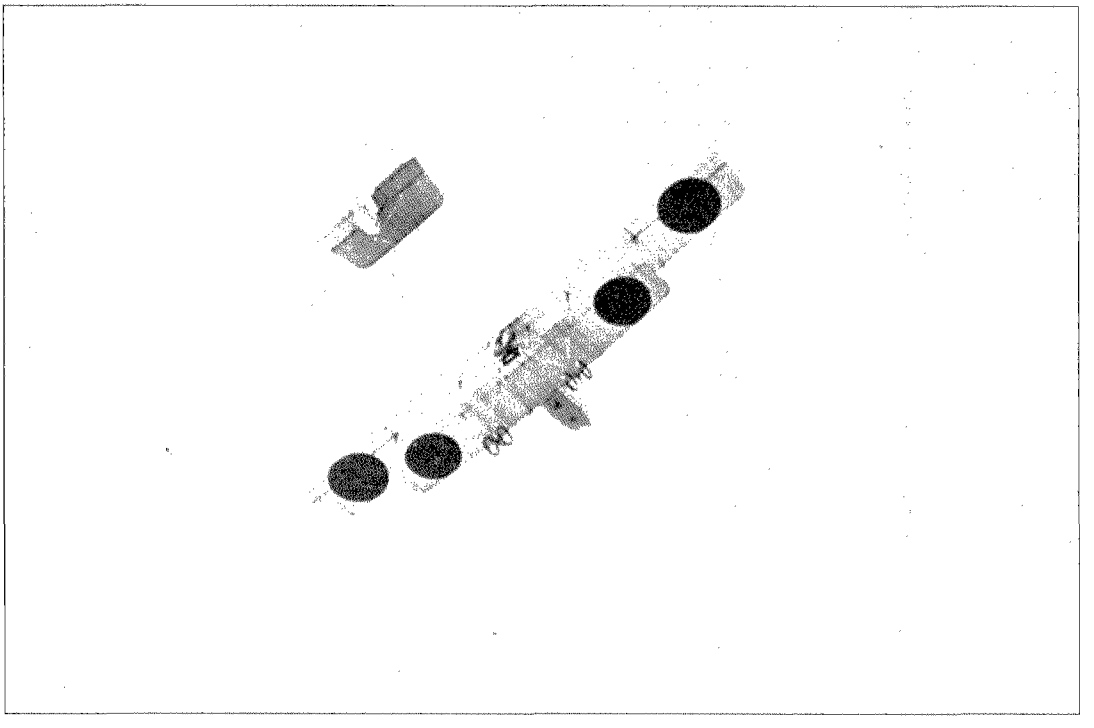

In 1915-1916 leerde Duinker vliegen op de Franse Farman-anderhalfdekker. Na zijn aanstelling tot 'officier-vliegenier' maakte hij diverse noodlandingen met dit type vliegtuig. Vanaf 1917 bekwaamde hij zich vooral op Duitse vliegtuigen.

> Luitenants Coblijn Sr. en Duinker vallen met Rumpler doordat zij bij landing tegen balmast aankomen. Toestel vernield. Duinker in gezicht beschadigd doch verder niet erg. Coblijn 2 beenen gebroken waarvan een heel zwaar en overigens door schok in gevaar voor embolie en longontsteking levensgevaarlijk.[49]

Luitenant Coblijn zou uiteindelijk herstellen van de crash met de Rumpler, maar het ongeval was een veeg voorteken van hetgeen er later nog met dit type vliegtuig zou misgaan.

BACILIUS EN DUC

Inmiddels onderscheidde Duinker zich - naast het vliegen en succesvol uitvoeren van noodlandingen ('voor Duinker kinderspel') - ook op diverse andere vlakken. Kort nadat hij bij de Luchtvaartafdeling was gedetacheerd, richtte hij samen met luitenant Van Heyst en luitenant ter zee K. Muller een luchtvaartblad op. De periodiek, waarvan het eerste nummer verscheen op 15 november 1915, droeg aanvankelijk de titel: *Het Vliegkamp. Maandblad voor belangstellenden in de vliegsport.* Duinker nam zitting in de redactie en zou zich ontwikkelen tot één van de steunpilaren van dit tijdschrift. *Het Vliegkamp* werd in januari 1917 omgedoopt tot *Het Vliegveld* en vanaf februari van dat jaar gold het maandblad als het officiële orgaan van de *Koninklijke Nederlandsche Vereeniging voor Luchtvaart.* Duinker werd na enige tijd hoofdredacteur van het blad. Hij maakte veel werk van zijn redacteurschap en publiceerde een groot aantal artikelen van uiteenlopende aard. Naast serieuze bijdragen over onderwerpen als 'waarneming uit vliegtuigen', 'de Duitsche aviatiek in de naaste toekomst' en 'een en ander over de verrichtin-

Duinkers crash met de Farman LA 11 op 2 februari 1917 werd vastgelegd door zijn medereiziger luitenant-waarnemer Perk, die een 'fotografietoestelletje' bij zich had. Op de foto is te zien dat de gecapoteerde LA 11 één van zijn wielen heeft verloren en rust op het houten landingschassis.

gen van de independent air force', demonstreerde hij zijn vaardige pen vooral in humoristische stukjes waarin hij de Soesterbergse 'aviateurskolonie' met regelmaat stevig op de hak nam. Onder het pseudoniem *Bacilius* verscheen van zijn hand een serie 'lyrische opstellen', waarin hij ondermeer in feuilleton-vorm een aantal 'brieven van een leerling-vliegenier aan zijn ouders' en 'de nieuwste avonturen van Lord Lister' schreef. Het personeel van de Luchtvaartafdeling zag altijd met enige spanning uit naar de volgende aflevering, omdat niemand er zeker van was dat hij niet in één van de bijdragen van *Bacilius* zou worden 'behandeld'. De meesten waardeerden echter zijn 'van jolige humor tintelende' publicaties.[50]
Duinker, die vaak, wellicht als mascotte, een elegant houten wandelstokje met zich meedroeg, verwierf onder zijn collega-officieren te Soesterberg al snel de bijnaam 'Duc'. Zijn rijzige figuur ontbrak 'nergens en nooit'. Zo stond hij bijvoorbeeld bij voetbalwedstrijden van het officierselftal van de Luchtvaartafdeling doorgaans als doelverdediger onder de lat. Bekend om zijn gevatheid en vele kwinkslagen, werd hij door zijn collega's beschouwd als een geestige, begaafde en veelzijdige officier. Eén van hen typeerde hem als volgt: 'Voor alles vond Duinker tijd: veel vliegen, journalistiek, veel lezen, gezelligheid (...) En zijn snedige opmerkingen had hij steeds bij de hand; voor lieden die niet voor 100 % sense for humor (sic) bezaten, dikwerf te snel en te snedig'.[51] Commandant van de Luchtvaartafdeling Walaardt Sacré, de chef onder wie Duinker het langst werkzaam zou zijn, karakteriseerde hem als '(...) een merkwaardig man. Begiftigd met een sterk ontwikkeld gevoel voor humor'. Volgens Walaardt Sacré verborg Duinker '(...) onder een eenigszins stugge en cynische

Eerste luitenant-vlieger Jacob Gerard Christiaan Duinker (1892-1919) liet zich tijdens zijn verlof in Oostenrijk in het voorjaar van 1918 portretteren. De giberne verwijst naar zijn wapen van herkomst, de Veldartillerie. Het roken was onder de eerste generatie militaire vliegers een wijdverbreide gewoonte.

Ten behoeve van de Luchtvaartafdeling effende Duinker in het Duitse Keizerrijk de weg voor de aanschaf van Fokker D III jagers. De toestellen arriveerden in oktober 1917 te Soesterberg en waren de eerste Fokkers die door Nederland werden aangekocht. De D III was een eenzits-tweedekker met een 160 pk Oberursel U.III rotatiemotor en maakte tot 1920 deel uit van de Nederlandse luchtvloot.

manier van doen een uitermate fijn gevoelsleven, een plichtsopvatting en een helderen kijk op het leven'.[52]
Ondanks zijn drukke bestaan zag hij toch kans door studie veel kennis te vergaren over het militaire gebruik van het vliegtuig en over allerlei tactische vraagstukken. Op grond van zijn studiezin, zijn grote interesse in de praktijk en theorie van de luchtvaart en zijn goede staat van dienst als vlieger, belastte Commandant Walaardt Sacré hem met een bijzondere opdracht. Nadat van hogerhand toestemming was verleend, vertrok Duinker op 8 april 1917 voor een detachering van drie maanden naar het oorlogvoerende Duitse Keizerrijk. Zijn doel was de aankoop van Duitse militaire vliegtuigen ten behoeve van de Luchtvaartafdeling voor te bereiden en in goede banen te leiden. Deze missie, voor een 24-jarige tweede luitenant-vlieger bepaald geen sinecure, wist hij tot een goed einde te brengen. Hij opereerde vanuit de Duitse hoofdstad Berlijn, waar hij resideerde in *Hotel Bristol*, Unter den Linden 5-6. Nadat hij zich had beziggehouden met het verzamelen van gegevens over diverse, eventueel aan te kopen vliegtuigen, bracht hij Walaardt Sacré per briefwisseling op de hoogte van zijn bevindingen. Bovendien adviseerde hij hoe de Nederlandse regering zou moeten handelen om de aankoop te realiseren. Gelet op de omstandigheid dat het neutrale Nederland in oorlogstijd militaire zaken deed met één der belligerenten, moest met uiterste omzichtigheid te werk worden gegaan. In een brief van 7 mei 1917 aan de Commandant van de Luchtvaartafdeling beschreef Duinker de gewenste handelswijze:

> De Nederlandsche Regeering zal aan het Duitsche Ministerie van Oorlog vragen of deze genegen is te verkoopen 2 dekkers (...) De gang van zaken zal alsdan zijn dat het Duitse Ministerie van Oorlog advies vraagt aan de Inspektion der Fliegertruppen waarop deze zal mededeelen dat er vliegtuigen (...) overcompleet zijn.[53]

Uiteindelijk adviseerde Duinker Fokker D III jachtvliegtuigen aan te schaffen. Eind mei 1917 kwam hij terug naar Nederland en op 14 juni werd het bericht ontvangen dat de overname van de Fokkers doorgang kon vinden. Na enkele besprekingen in Den Haag vertrok Duinker, deze keer vergezeld door luitenant Versteegh, op 8 augustus wederom naar Berlijn om de Fokkers te testen en de overdracht van de jagers af te handelen. Tussentijds kwam hij medio september voor de laatste besprekingen naar Nederland terug.
Op 1 oktober 1917 arriveerden tien Fokker D III jagers, tien reservemotoren en tal van andere reserveonderdelen in Nederland. Het was niet alleen de eerste bestelling buitenlandse vliegtuigen die tijdens de Eerste Wereldoorlog metterdaad werd afgeleverd, maar ook de eerste keer in de luchtvaart-geschiedenis dat Nederland een serie militaire Fokker-vliegtuigen aankocht. Er zouden nadien nog vele bestellingen volgen.[54]
Vol ambitie en enthousiasme voor de aviatiek oefende Duinker veel op verschillende - bij voorkeur Duitse - vliegtuigtypen, trainde in het escadrille-vliegen en ontwikkelde zich gaandeweg tot 'een onzer beste vliegeniers'.[55] Na exact vier jaar te hebben gediend in de rang van tweede luitenant werd hij op 19 juli 1917 bevorderd tot eerste luitenant. Per 1 januari 1918 werd hij, ofschoon nog jong in anciënniteit, aangesteld tot vlieginstructeur, een positie die alleen de allerbeste vliegers konden verwerven. Toen na het einde van de oorlog de Nederlandse krijgsmacht werd gedemobiliseerd, verliet een aantal vliegers van het eerste uur om uiteenlopende redenen de Luchtvaartafdeling. Zo niet Duinker, die vast besloten was zijn carrière in de militaire luchtvaart voort te zetten.

'VERPLETTERENDE TIJDING'

Na de oorlog ontstond er een minder gespannen internationale situatie en zo kwam er meer ruimte voor grensoverschrijdende luchtvaartevenementen. Toen de Denen in 1919 besloten in hun hoofdstad een luchtvaarttentoonstelling te organiseren, wenste de Luchtvaartafdeling

Donderdagmiddag 22 mei 1919. De rouwstoet tijdens de begrafenis van luitenant Duinker op de Amsteldijk te Amsterdam. Achter de door een span paarden getrokken rouwkoets verschillende deputaties officieren, een compagnie ongewapende soldaten en de rouwrijtuigen. Langs de gehele route was de publieke belangstelling zeer groot.

daar acte de présence te geven. In maart 1919 verzocht Commandant Walaardt Sacré het Departement van Oorlog toestemming '(...) een tweetal vliegtuigen van hier naar Kopenhagen te laten vliegen om daar vlag-vertoon te houden'.[56] Pas op 13 mei, de aanvankelijk geplande dag van vertrek, werd de definitieve toestemming verleend. Tot dat moment moest worden gewacht op het fiat van Duitsland om door het Duitse luchtruim te mogen vliegen. Het zou de eerste officiële buitenlandse vlucht van Nederlandse militaire vliegtuigen worden. Voor de reis werden twee Rumpler C VIII verkenners aangewezen: de R-458 met eerste luitenant-vlieger H.G. van Voorthuijsen en kapitein-waarnemer G.A. de Brauw en de R-462 met Duinker en eerste luitenant-waarnemer A.C. Perk, de Chef van de Fototechnische Dienst van de Luchtvaartafdeling. De Rumplers, uitgerust met een 180 PK Argusmotor, kregen met het oog op de te overbruggen afstand achter de zitplaats van de waarnemer een reserve benzinetank ingebouwd. De brandstofvoorraad kwam daarmee op meer dan 300 liter, genoeg voor een vlucht van zeven à acht uur en daarmee voldoende om het traject Soesterberg-Kopenhagen in één keer af te leggen. Op 13 mei werd het vertrek wegens het slechte weer - mist en lage bewolking - uitgesteld.[57]
De volgende dag, woensdag 14 mei, was het weer opgeklaard en werd besloten te vertrekken. Om ongeveer kwart voor zeven 's morgens startten de R-458 en de R-462 bij een zwakke zuidoostenwind. Daar de Rumpler van Duinker en Perk enkele minuten eerder was opgestegen en iets sneller vloog, verloren de inzittenden van beide toestellen elkaar ter hoogte van Zwolle uit het oog. Duinker vloog met zijn toestel even voor half negen als eerste landvliegtuig over de Nederlands-Duitse grens. Er stond inmiddels een vrij sterke oostenwind en het zwerk begon bovendien plaatselijk dicht te trekken, waardoor het zicht minder werd. Rond negen uur sloeg ter hoogte van Ramsloh in Oldenburg plotsklaps het noodlot toe en raakte de R-462 'op onverklaarbare wijze' in brand.[58] Op een hoogte van twee à drie kilometer vatte de linker vleugel van de Rumpler vlam en sloeg het toestel om. Tijdens het neerstorten viel luitenant Perk uit het toestel. Duinker bleef achter in de brandende R-462, die crashte op de heidegrond bij Ramsloh. Beide officieren waren op slag dood.
Het ongeval geschiedde op een tamelijk afgelegen plaats en er waren slechts weinig ooggetuigen. Nadat het vliegtuigwrak en de bemanning waren gevonden, werden de stoffelijke resten overgebracht naar een ziekenhuis in het circa tien kilometer verderop gelegen plaatsje Barssel. De 'verpletterende tijding' bereikte Soesterberg de volgende dag. Commandant Walaardt Sacré telegrafeerde nog dezelfde dag naar de militair attaché te Berlijn met het verzoek een technisch onderzoek naar de vermoedelijke oorzaak in te stellen. Vanuit Nederland vertrok luitenant Wilmar voor enkele dagen naar Duitsland om assistentie te verlenen.[59]
Nadat later dat jaar wederom een dodelijk ongeval plaatsvond waarbij een Rumpler in brand was gevlogen, werd direct een vliegverbod voor de overige Rumplers afgekondigd en een commissie van onderzoek ingesteld. Deze commissie onderzocht de betrouwbaarheid van het vliegtuig en de motor. In maart 1921 - het parlement had inmiddels kamervragen aan de Minister van Oorlog gesteld - informeerde de Minister de Tweede Kamer over de bevindingen van de commissie. Haar conclusie luidde dat de motor van de Rumpler als onbetrouwbaar diende te worden beschouwd, daar hij op de meest ongelegen momenten in brand kon vliegen. De overgebleven Rumplers zouden niet meer vliegen en nog slechts worden gebruikt voor zogenaamde rol-oefeningen op de grond.[60]
Kort nadat het ongeval van Duinker en Perk in Nederland bekend was geworden, werden regelingen getroffen voor de teraardebestelling. Beide officieren zouden op 22 mei 1919 met militair ceremonieel worden begraven; Duinker te Amsterdam en Perk te Zeist. Per trein werden de overledenen een dag eerder vanuit Oldenzaal respectievelijk naar Amsterdam en Zeist vervoerd. Op 22 mei vertrok rond het middaguur in Amsterdam een imposante rouwstoet vanaf het station naar de begraafplaats *Zorgvlied* waar Duinker zijn laatste rustplaats zou vinden. Onder de aanwezigen bevond zich een aantal hoogwaardigheidsbekleders, onder wie

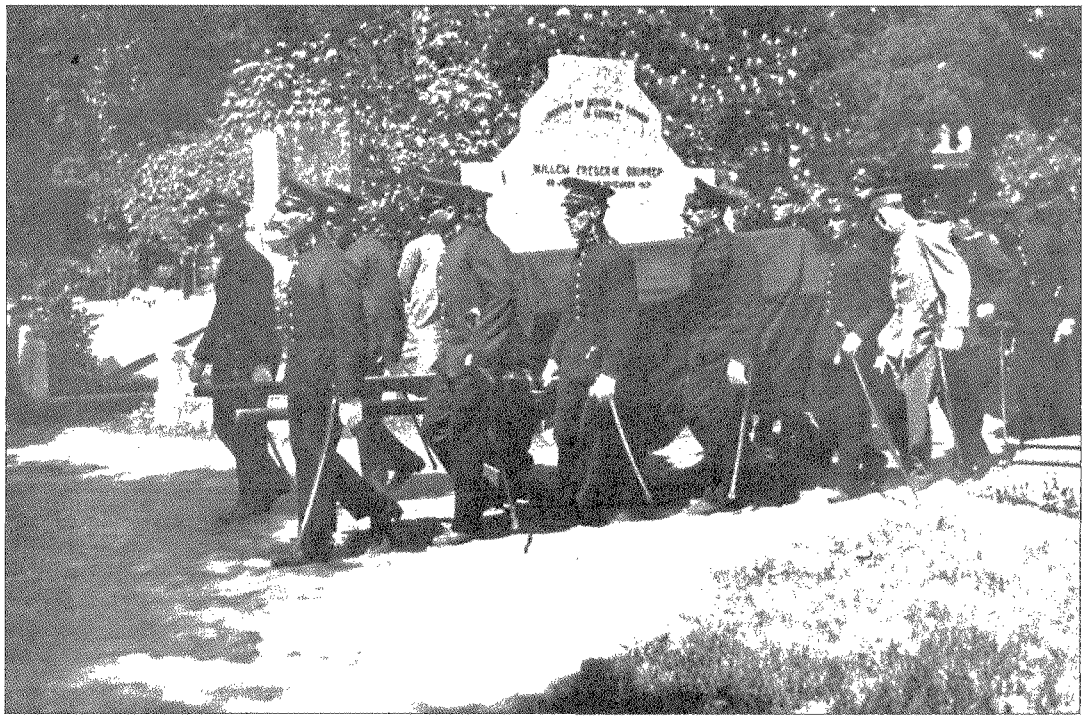

Nadat de rouwstoet was aangekomen op de begraafplaats Zorgvlied droegen twaalf officieren-vlieger de baar met kist naar Duinkers laatste rustplaats. Rechts vooraan eerste luitenant Willem Versteegh, de latere Commandant van de Vliegschool.

de Minister van Oorlog, jhr mr G.A.A. Alting van Geusau. Het *Algemeen Handelsblad* berichtte uitgebreid over de indrukwekkende plechtigheid; het dagblad schreef ondermeer:

> Het was zeer druk rondom het station. Het emplacement was geheel afgezet; langs den weg, dien de stoet zou gaan had de politie gezorgd voor een behoorlijke afzetting. Precies om 12 uur zette de stoet zich in beweging, terwijl de muziek de Marche funèbre van Beethoven speelde. Langs de Mauritskade, Weesperzijde en Amsteldijk trok de rouwstoet naar Zorgvlied. Overal langs den weg was groote belangstelling (...) Toen de stoet het kerkhof opreed, sloten de Minister van Oorlog en de vertegenwoordiger van den Opperbevelhebber met hunne adjudanten zich achter de rouwkoets aan. Twaalf officieren-vliegeniers plaatsten zich ter weerszijden van de baar, waarop onder diepe stilte de kist werd gezet. Toen deze gedekt was door de vele kransen, loste het vuurpeleton een salvo, - daarop zette de stoet zich in beweging naar het graf (...).[61]

Nadat de stafmuziek de treurmars *Golgotha* en het koraal *Alle Menschen müssen sterben* ten gehore had gebracht en het vuurpeloton nog twee salvo's had gelost, hield de Minister van Oorlog een rede die hij besloot met de woorden: 'Duinker, rust zacht!'. Na de Minister voerden nog enkele sprekers het woord, waarvan de laatste, dr Koetser, troostende woorden sprak tot de ouders van de overledene: 'deze voortreffelijken zoon (...) dat zonnekind, dat gevallen is, toen hij de zon tegemoet vloog'. Het Soesterbergse vliegerkorps had één van zijn prominentste leden verloren.

In een aantal opzichten is Duinkers levensloop representatief voor de hierboven behandelde groep officieren-vlieger. Afkomstig uit een stedelijk milieu, ambieerde hij reeds vroeg in zijn militaire carrière een plaatsing bij de vliegdienst. Na enkele jaren praktische dienst bij het Wapen der Artillerie, dat enigszins oververtegenwoordigd was bij de eerste generatie officieren-vlieger, behaalde hij relatief jong (ruim 23 jaar oud) zijn militair brevet (gemiddeld ruim 26 jaar). Indien hij niet door een fataal ongeval uit het leven was weggerukt (zoals bijna één op de vijf officieren uit de onderzochte groep overkwam), zou de luchtvaart voor hem hoogstwaarschijnlijk een voorname rol in zijn werkzame leven zijn blijven spelen. Zijn benoeming tot vlieginstructeur en het gegeven dat hij werd belast met bijzondere opdrachten, zouden een solide fundament hebben kunnen vormen voor een succesvolle loopbaan binnen de (militaire) luchtvaart. Dat de karakteristiek van de studieuze, mondaine, veelzijdige, bij geen gelegenheid ontbrekende Duinker ook in menig ander opzicht kenmerkend was voor de eerste generatie militaire vliegers in Nederland, blijkt indien het militaire vliegerkorps nader onder de loep wordt genomen.

HET MILITAIRE VLIEGERKORPS

De plaats van het vliegerkorps van de Luchtvaartafdeling binnen de krijgsmacht was van meet af aan een bijzondere. Voor deze bijzondere positie zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats was het gegeven dat de leden van dit korps de functie van militair vlieger vervulden al een omstandigheid welke hen van de overige militairen onderscheidde. Het vliegen zelf was er immers debet aan dat zich binnen het vliegerkorps een 'eigen sfeer van denken en gevoelen' kon ontwikkelen welke binnen de krijgsmacht tot op zekere hoogte uniek was. Rond de gehele luchtvaart hing trouwens - zeker in de eerste decennia van de twintigste eeuw - 'een reuk van mondaniteit' welke zeker niet typerend kon worden genoemd voor de rest van de krijgsmacht.[62] Dat praktisch de gehele Luchtvaartafdeling tot kort voor de Tweede Wereldoorlog in één garnizoen rond het destijds nog tamelijk geïsoleerde Vliegkamp Soesterberg was ondergebracht, droeg eveneens bij aan deze aparte status. Dat het vliegerkorps sedert de oprichting van de Luchtvaartafdeling tot ver in de jaren dertig nagenoeg geheel werd gevormd door subalterne officieren en onderofficieren - in de eerste vijftien jaar van het bestaan was zelfs de rang van kapitein-vlieger een hoge uitzondering - droeg zeker ook bij aan de uitzonderlijke positie van het korps.

Een andere verklaring voor deze positie is, dat er, zeker onder de beroepsofficieren-vlieger, relatief weinig doorstroming bestond naar andere onderdelen van de krijgsmacht. Slechts een enkeling kon het, nadat hij eenmaal was besmet door het vlieg-virus, opbrengen om naar het wapen van herkomst terug te keren en aldaar zijn militaire loopbaan voort te zetten. De grote voorliefde voor het vliegen was binnen het vliegerkorps een manifest gegeven. Veel vliegers van de Luchtvaartafdeling trachtten hun vlieger-loopbaan zolang mogelijk voort te zetten. Een relatief kleine kern van beroepsofficieren en onderofficieren slaagde daar in. De oudere vliegers kenden elkaar dan ook meestal van haver tot gort en werkten vaak jaren achtereen met elkaar samen. Deze factoren droegen er aan bij dat de Luchtvaartafdeling 'een wereldje op zich zelf' vormde. Het *Gedenkboek* dat in 1938 werd vervaardigd ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Luchtvaartafdeling meldt hierover ondermeer het volgende:

> Vooral onder de officieren der vaste kern en hunne gezinnen heeft zich een zeer bijzondere mate van saamhorigheid ontwikkeld. Het gedurende lange jaren dienen in eenzelfde korps en garnizoen, gemeenschap van belangen en belangstellingen, veel samen doorleefd lief en leed, dit alles maakt, dat „Soesterberg" als het ware één groot gezin vormt. De oudere „Soesterbergenaren" kennen elkaar bijna even goed als hun eigen broers en zusters, en veel beter dan hun neven en nichten.[63]

Gold de bovenstaande karakterisering voor de Luchtvaartafdeling in de jaren dertig, in de pioniersjaren vanaf 1913 konden de bovenstaande 'familiebanden' echter nog niet zijn gesmeed. Het vliegerkorps in zijn status nascendi bestond uit jonge, meest ongehuwde luitenants. Eén van hen, de in deze bijdrage al eerder aangehaalde W.P. van den Abeelen, schreef bijna een halve eeuw later over het vliegerkorps in die beginperiode:

> Dat de L.A. (de Luchtvaartafdeling, RdW) in die tijd uitsluitend bestond uit jonge lieden, die na het beëindigen van de dienst zich verdiepten in de literatuur van Betje Wolff en Aagje Deken, welaan, dat was niét zo. In het luchtvaartbestaan was er alle reden tot het ontstaan van spanningen, die zich moesten oplossen en dit afreageren gebeurde meer dan eens uitbundig en geëmotioneerd. Zouden de mensen zo niet zijn, we geloven dat ze dan niet in de vliegerij terecht waren gekomen.[64]

De meeste officieren-vlieger van de Luchtvaartafdeling werden vanaf 1916 gehuisvest in het in dat jaar gereedgekomen officierscasino even buiten het vliegkamp. In dit officierscasino, dat niet alleen in legering voorzag maar tevens dienst deed als mess en recreatieruimte, voltrok zich een belangrijk deel van het sociale leven van de jonge officier-vlieger. Omdat er in deze periode nauwelijks oudere subalterne officieren, laat staan hoofd- of opperofficieren, aan de Luchtvaartafdeling waren verbonden, ontbrak het aanvankelijk aan sociale controle in de vorm van enig 'ouderlijk gezag'. Het leven in het officierscasino had daarom wellicht in sommige opzichten een enigszins studentikoos karakter. Het casino staat centraal in menig legendarisch verhaal over het sociale leven van het Soesterbergse vliegerkorps. Reserve-tweede luitenant-vlieger Willem van Veenendaal, die later veel over de Nederlandse luchtvaart publiceerde en er overigens om bekend stond dat hij soms schromelijk kon overdrijven, schreef in een van zijn boeken over zijn tijd in het officierscasino: 'Ik ben inderdaad weleens wakker geworden in mijn bed, in de rhodondendrons (die rond het casino waren geplant, RdW) 's morgens om zeven uur, en er zijn weleens zware straffen uitgedeeld, als na twaalf uur de bar was geforceerd.'[65] Het eerder aangehaalde *Gedenkboek* maakt in dit kader gewag van 'menig jolijtvol feest' en van 'festiviteiten' die in de pioniersjaren 'rigoureuzer' van aard waren dan die van latere datum. De jonge officieren-vlieger, 'door een strenge medische keuring tot de bloem der Nederlandsche jongelingschap geselecteerd, vol energie, durf en bravour' hadden immers na afloop van hun dienst, een 'afzetgebied voor hun levenskracht noodig'.[66]

'EEN ZOOTJE ONGEREGELD'

Een en ander leidde soms tot een 'militair niet altijd acceptabele mentaliteit', welke op buitenstaanders een vreemde indruk kon maken. Niet aan de Luchtvaartafdeling verbonden officieren oordeelden daarom vaak niet onverdeeld gunstig over het Soesterbergse vliegerkorps. Ook in het buitenland beschouwde de rest van de krijgsmacht de jonge vliegerkorpsen doorgaans bepaald niet als een club van model-militairen. '*Well before 1914 the rest of the army regarded the airmen as a reckless, rambunctious breed. In the Italian Army they had become the* SCAVEZZACOLLI, *the daredevils*', schrijft de Amerikaanse historicus L. Kennett in zijn studie *The First Air War, 1914-1918*.[67] In een interview ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag vertelde de gepensioneerde vlieger-arts professor dr P.M. van Wulfften Palthe hoe andere militairen aankeken tegen het Soesterbergse vliegerkorps: 'De echte militairen beschouwden ons als een zootje ongeregeld met hooguit een een-urige werkweek - en helemaal ongelijk hadden ze niet'.[68] Van Wulfften Palthe, één van de grondleggers van de Nederlandse luchtvaartgeneeskunde en latere directeur van de *Stichting Nationaal Luchtvaartgeneeskundig Centrum*, wist waarover hij sprak. Hij, zelf een luchtvaartpionier die reeds in september 1915 in het bezit was van

Het verzamelde officierskorps van de Luchtvaartafdeling voor het officierscasino in de zomer van 1917. De verschillende uniformen verwijzen naar de wapens van herkomst. Elke bij de Luchtvaartafdeling geplaatste officier had echter een geborduurde rotatiemotor met luchtschroef op de hoge kraag van de uniformjas.

het militair vliegbrevet, had zich gedurende zijn arbeidzame leven intensief bezig gehouden met zaken als 'aero-psychologie' en promoveerde op een dissertatie getiteld *Zintuiglijke en psychische functies tijdens het vliegen*. In een verhandeling over de psychologie van de vlieger schreef Van Wulfften Palthe in 1952 over de Soesterbergse vlieger-gemeenschap:

> Er waren inderdaad nogal wat buitenissigen en het hele milieu kenmerkte zich door een zekere mate van uitbundigheid en een losheid van conventionele vormen, waardoor de buitenwereld in generalisatie, in overdrijving en ook wel in spijtigheid en afgunst hen aanzag voor een groep rare, niet 'passende', onverschillige, zo niet losbandige avonturiers, waar eigenlijk niets waardevols inzat en waar dus ook wel niets uit zou komen. Dat achter uitbundige feesten en opgewonden nachtelijke discussies in het casino, waarbij de spiritualiën stellig niet ontbraken, een goed stuk spirit, psychische energie en gemeenschapsgevoel (dat de 'stille' drinker niet kent) stak, is een feit. Er werd in stilte hard gewerkt en door velen veel gedaan in Soesterberg. Men zag mensen zich technisch bekwamen, meest autodidactisch, in vakken die al of niet verband hielden met de aviatiek; men studeerde er rechten, medicijnen, wiskunde; er was daadwerkelijke belangstelling, wetenschappelijke belangstelling, véél meer dan in andere militaire milieu's.[69]

Dat de negatieve perceptie van de 'buitenwacht' ten aanzien van het Soesterbergse vlieger-

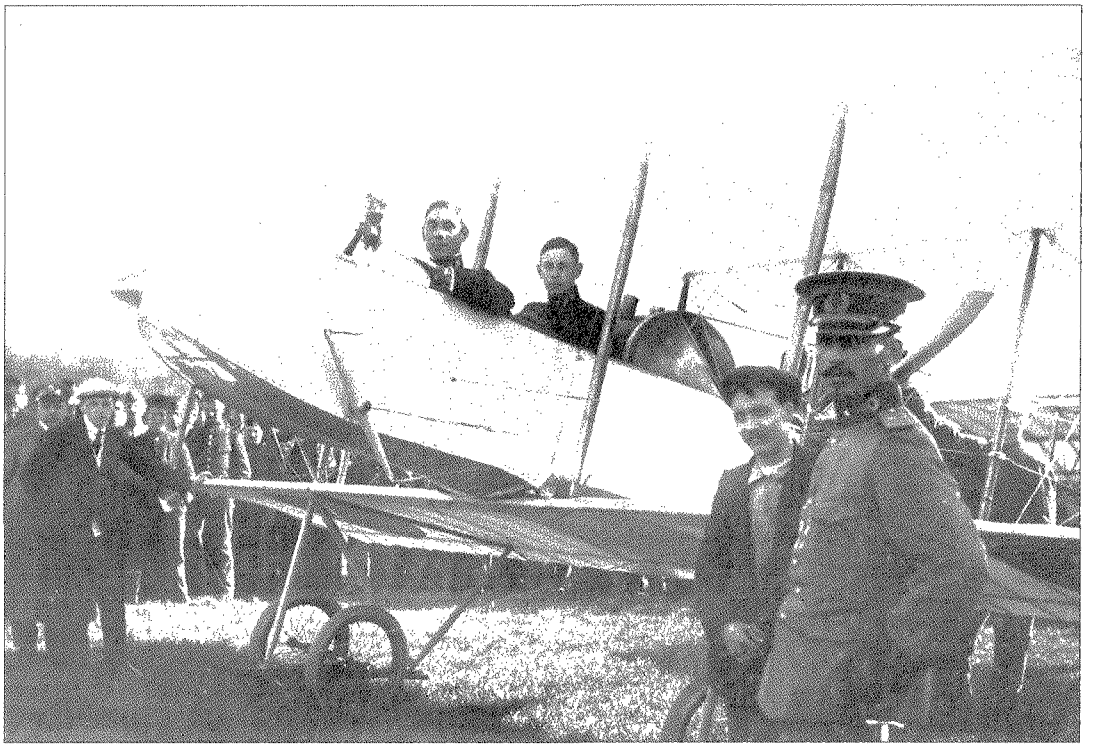

Reserve-tweede luitenant-vlieger Pieter Mattijs van Wulfften Palthe (1890-1976) achter Willem Versteegh in een Farman. Van Wulfften Palthe onderzocht ondermeer het carrièreverloop van de eerste generatie militaire vliegers.

korps niet stoelde op de werkelijkheid, wist de hooggeleerde vlieger goeddeels te onderbouwen met feiten. In eerdere onderzoeken had hij reeds vastgesteld dat de groep militaire vliegers vanuit medisch oogpunt 'geen echte psychopaten en geen neurotici' omvatte. Na de Tweede Wereldoorlog onderzocht Van Wulfften Palthe het verloop van de carrières van 147 vliegers, die in de periode 1914-1924 bij de Luchtvaartafdeling of de Marineluchtvaartdienst hadden gediend.[70] Zijn onderzoekspopulatie bestond uit drie categorieën vliegers, te weten: 59 beroepsofficieren, 48 reserve-officieren en 40 militairen beneden de rang van officier. Het onderzoek dat zich uitstrekte over een periode van dertig jaar, toonde ondermeer aan dat slechts vijf vliegers (3,4%) er niet in waren geslaagd een normale succesvolle carrière op te bouwen, 85 vliegers (57,8%) lukte dat wel. De overige 57 vliegers (38,8%) waren er zelfs in geslaagd een loopbaan op te bouwen die Van Wulfften Palthe typeerde als '*exceptionally succesful*'. Tot de laatste groep rekende hij bijvoorbeeld: de mecanicien die opklom tot gezagvoerder op een KLM-lijnvliegtuig, de luitenant-vlieger die het bracht tot luitenant-generaal, vice-admiraal of directeur van een wereldconcern en de reserve-luitenant die de hoogste academische status wist te bereiken of een buitengewone betrekking in de burgermaatschappij zou verwerven.[71]

Ofschoon Van Wulfften Palthe terughoudend was op het punt van vergelijkingen met analoge milieus, maakte hij in een voetnoot gewag van een soortgelijk onderzoek dat in 1952 volgens dezelfde maatstaven was verricht onder 156 beroepsofficieren die tussen 1912 en 1914 aan de Koninklijke Militaire Academie waren afgestudeerd. Van deze groep slaagde 11,5%

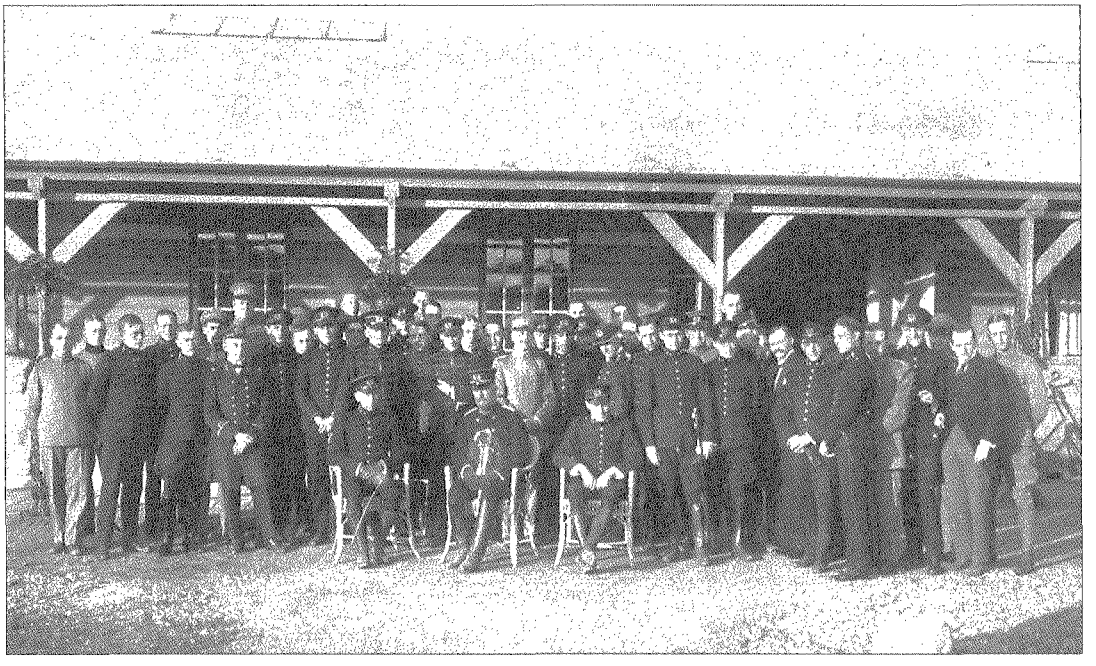

Op 6 juni 1918 vereerde Z.K.H. Prins Hendrik de Luchtvaartafdeling met een bezoek. Na een vlucht met een Rumpler poseerde de Prins met het vliegerkorps voor het officierscasino. Z.K.H. wordt geflankeerd door Commandant majoor Walaardt Sacré (links) en kapitein-vlieger Van Heyst.

erin een '*exceptional succesful career*' op te bouwen. Voor de categorie beroepsofficieren-vlieger in het onderzoek van Van Wulfften Palthe gold dat 30,5% daarin was geslaagd. Deze percentages ondersteunen in ieder geval zijn betoog dat er onder de eerste generatie militaire vliegers van Nederland relatief veel 'koren' en nauwelijks 'kaf' zat. Destijds hadden veel mensen (en autoriteiten) geen al te hoge verwachtingen ten aanzien van de sociaal-maatschappelijke toekomst van de leden van het militaire vliegerkorps. Dat was grotendeels ten onrechte, toonde het onderzoek van Van Wulfften Palthe aan: '*It cannot be doubted, (...) that the impression is that most of the pilots of the initial period of aviation, have made good, whilst the number of failures is exceptionally small.*'[72]

BESLUIT

De opleiding tot militair vlieger, een essentieel element in de vorming van een effectief luchtwapen, begon in Nederland in 1913 met de oprichting van de Luchtvaartafdeling. Na een provisorische start werd de vliegopleiding weldra geprofessionaliseerd voor wat betreft selectie-criteria, keuringsprocedures en opzet van de opleiding. De eerste generatie Nederlandse officieren-vlieger was voornamelijk afkomstig uit stedelijke milieus en behoorde grotendeels tot het Wapen der Infanterie. De leerling-vlieger begon rond zijn 25ste levensjaar aan de opleiding en bleef veelal gedurende de rest van zijn loopbaan een binding houden met de luchtvaart. Het jonge vliegerkorps werd aanvankelijk door velen beschouwd als een vreemde eend in de militaire bijt. In sommige opzichten was het vliegerkorps van de Luchtvaartafdeling ook werkelijk een bijzondere entiteit. Het verloop van de carrières in ogenschouw nemend, kan worden vastgesteld dat de negatieve perceptie en toekomstverwachting van veel buitenstaanders ten aanzien van het vliegerkorps geenszins stoelde op de werkelijkheid.

Bijlage

Officieren-vlieger Luchtvaartafdeling (1913-1923)

	Wapen van herkomst	FAI-Brevet	Verloop (vlieger)loopbaan
1. Abeelen, W.P. van den	Art	27-08-1917	terug naar Artillerie 1935
2. Aler, I.A.	Art	04-10-1919	tijdelijk KLM, 1940 kapitein
3. Balder, J.	Inf	27-08-1917	ontheven van verbintenis 1920
4. Bisschoff, W.L.	Inf	03-03-1919	terug naar Infanterie 1935
5. Brokaar, I.	Art	14-04-1924	met groot verlof 1933, reserve
6. Coblijn, A.N.S.W.L.	Cav	03-12-1914	op non-activiteit in 1920
7. Coblijn, L.F.E.	Inf	06-02-1912	op non-activiteit in 1920
8. Copes van Hasselt, F.H.	Inf	24-10-1919	ontheven van verbintenis 1922
9. Dellaert, U.F.M.	Art	22-09-1918	naar KLM in 1920, reserve
10. Dijk, M.C. van	Inf	13-07-1918	+ vliegongeval november 1919
11. Drost, R.	Art	02-09-1916	naar militaire luchtvaart KNIL in 1919
12. Duinker, J.G.C.	Art	19-02-1916	+ vliegongeval mei 1919
13. Fauré, W.A.	Inf	23-08-1917	ontheven van verbintenis 1918
14. Gemeren, W. van	Inf	27-01-1920	+ vliegongeval november 1938
15. Gijen, F.C. van	Inf	12-07-1921	ontheven na 1924, reserve
16. Haas, T.P. de	Art	09-06-1924	met groot verlof 1932, reserve
17. Hecking Colenbrander, G.P. van	Inf	23-05-1917	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
18. Heyst, F.A. van	Inf	31-12-1911	in 1940 kolonel Militaire Luchtvaart
19. Hofstee, M.L.J.	Inf	03-12-1914	op non-activiteit in 1920
20. Hoogenboom, W.E.	Inf	08-11-1919	in 1940 kapitein Militaire Luchtvaart
21. Jongbloed, J.	Inf	30-05-1917	naar KLM in 1929, reserve
22. Koppen, G.A.	Art	03-12-1914	tijdelijk KNILM, 1940 majoor
23. Kruijff van Dorssen, H.G.B. de	Inf	30-05-1918	naar militaire luchtvaart KNIL in 1920
24. Land, C.	Inf	19-02-1916	+ vliegongeval november 1919
25. Lioni, J.E.	Inf	20-10-1916	ontheven van verbintenis 1918
26. Mante, S.	Inf	08-06-1922	in 1940 kapitein Militaire Luchtvaart
27. Mulder, J.H.	Inf	19-09-1923	+ motorongeval juli 1926
28. Nab, H.J.F.	Art	04-09-1919	naar militaire luchtvaart KNIL in 1922
29. Oosten, J.P. van	Inf	02-09-1916	+ vliegongeval november 1918
30. Plesman, A.	Inf	23-08-1917	naar KLM in 1920
31. Prillwitz, E.A.J.	Inf	20-04-1923	+ KLM-vliegongeval april 1935
32. Raland, F.	Inf	20-01-1920	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
33. Roeper Bosch, L.J.	Art	21-05-1913	naar militaire luchtvaart KNIL in 1920
34. Sandberg, Jonkheer G.	Cav	09-06-1923	+ Fokker-vliegongeval september 1935
35. Schimmelpenninck, Graaf C.I.	Art	08-11-1919	ontheven na 1924, reserve
36. Schlimmer, H.	Inf	02-09-1916	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
37. Schott, J.	Inf	16-07-1922	+ KNILM-vliegongeval januari 1940
38. Sissingh, J.G.	Inf	20-04-1923	in 1940 kapitein Militaire Luchtvaart
39. Soutendijk, K.	Inf	28-10-1919	ontheven van verbintenis 1921
40. Steup, A.K.	Inf	03-12-1914	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
41. Stok, N.T. van der	Inf	01-04-1918	ontheven van verbintenis 1920
42. Thomassen à Thuessink van der Hoop, A.N.J.	Inf	20-07-1920	naar KLM in 1921

43. Versteegh, W.C.J.	Inf	02-11-1911	naar KNILM in 1935
44. Visch, E.	Inf	08-12-1922	in 1940 kapitein Militaire Luchtvaart
45. Vliet, C. van	Art	04-09-1919	ontheven in 1922, reserve
46. Voorthuijsen, H.G. van	Inf	23-05-1917	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
47. Wallast, J.N.	Inf	02-09-1916	terug naar Infanterie 1919
48. Weerden Poelman, H. van	Inf	23-08-1917	in 1940 majoor Militaire Luchtvaart
49. Wijnkamp, W.H.	Art	26-04-1922	in 1940 kapitein Militaire Luchtvaart
50. Zeldam, P. ten	Cav	27-08-1917	naar militaire luchtvaart KNIL in 1919

Noten:

1. *Het produkt van de KLu Air Power*, Brochure Koninklijke Luchtmacht Hoofdkwartier Directie Operatiën, Afdeling Jachtvliegtuigoperatiën, ('s-Gravenhage 1995).
2. De eerste keer dat een luchtballon werd ingezet voor oorlogsdoeleinden was op 2 juni 1794 toen de Franse Revolutionaire strijdkrachten met een bemande kabelballon verkenningen uitvoerden boven vijandelijke stellingen nabij Maubeuge. In de negentiende eeuw werd de ballon ondermeer ingezet in de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) en de Frans-Duitse oorlog (1870-1871).
3. L. Kennett, *The First Air War 1914-1918*, (New York 1991), op citaat 113.
4. Vanaf het ontstaan van het Nederlandse luchtwapen in 1913 werd logischerwijs primair de aandacht gericht op het opleiden van militaire vliegers. Reeds snel kwamen er echter ook speciale opleidingen voor de overige luchtvarenden, zoals waarnemers (de *Tactische waarnemersschool* en de *Artillerie waarnemersschool*). Enkele belangrijke luchtmacht-opleidingsinstituten die na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwamen, waren: de *Luchtmacht Elektronische en Technische School*, de *Luchtmacht Instructie- en Militaire Opleidingen School*, de *Koninklijke Kaderschool Luchtmacht*, de *Luchtmacht Officiersschool*, de *Luchtmacht Stafschool* en de *Koninklijke Militaire School Luchtmacht*.
5. R. de Winter, *Hendrik Walaardt Sacré (1873-1949) Leven voor de Luchtvaart*, ('s-Gravenhage 1992), 60-91.
6. De *Fédération Aéronautique Internationale* werd in 1905 te Parijs opgericht en verstrekte vanaf 1909 via de bij de federatie aangesloten vliegscholen het internationaal erkende FAI-vliegbrevet.
7. 'De taak van de Luchtvaartgeneeskunde' in: *Mens en Onderneming*, IX (1955), 2; P.M. van Wulfften Palthe, 'Some observations on the Psychology of the aviator' in: *Aeromedeca Acta*, I (1952) 1, 23-42. Van Wulfften Palthe schreef ondermeer: *(...) the old pioneer aviators selected themselves on the basis of their love of flying (uninfluenced by any propaganda)*, citaat 40.
8. Centraal Archievendepot\Ministerie van Defensie (CAD), Archief Luchtvaartafdeling en Luchtvaartbrigade (1910-1940) (Archief LVA), Luchtvaartcommissie (1910-1912), Inv.nr. 76, Dossier No. 2, Stuk No. 125 H, dd. oktober 1911, 15.
9. *Legerorders bevattende de wetten, besluiten, ministerieele beschikkingen, kennisgevingen en mededeelingen van belang voor de Nederlandsche landmacht 1913*, Ministeriële Beschikking van 13 juni 1913, IIde Afd., nr 291 (Luchtvaart-organisatie), punt 12.
10. L. Kennett, *The First Air War*, 114-115. In veel landen was overigens 30 jaar de maximum leeftijdsgrens voor leerling-vliegers, voor waarnemers lag de leeftijdsgrens vaak wat hoger. In Nederland poogde de Commandant van de Luchtvaartafdeling Walaardt Sacré reeds in 1915 - tevergeefs - de leeftijdsgrens voor leerling-vliegers terug te brengen naar 30 jaar. Hij huldigde ten aanzien van de leeftijd van de leerlingen het standpunt: hoe jonger hoe beter. Uiteindelijk werd in 1920 de maximum-leeftijd voor leerling-vliegers toch teruggebracht van 35 tot 30 jaar.
11. *Legerorders 1915*, Deel A, Nr 58, Koninklijk Besluit van 25 mei 1915, Nr 27 (Reserve-Officieren-Vliegenier) en Nr 59, Ministeriële Beschikking van 11 juni 1915, IIe Afd., Nr 105 (Luchtvaartafdeeling); *Legerorders 1916*, Deel A, Nr 40, Ministeriële Beschikking van 29 april 1916, IIIe Afd., Nr 132 (Reserve-personeel beneden den rang van officier, bestemd voor den dienst van vliegenier) en Nr 41, Ministeriële Beschikking van 25 april 1916, IIe Afd., Nr 105 (Luchtvaartafdeeling).

12. Reeds in 1916 had de Commandant van de Luchtvaartafdeling Walaardt Sacré de student medicijnen P.M. van Wulfften Palthe, die als reserve-officier-vlieger te Soesterberg was gedetacheerd, belast met de leiding van het 'Medisch Studiecentrum voor de Luchtvaart'. Na het afleggen van zijn artsexamen in 1919 werd Van Wulfften Palthe benoemd tot de eerste Chef van de Vliegmedische Dienst.
13. J.W. Wijn, *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling 1913-1938*, (Utrecht 1938), 112-119. Het keuringsreglement werd officieel vastgesteld bij Ministeriële Beschikking: *Legerorders 1920*, Nr 557, Beschikking van 9 november 1920, Afd. Dienstplicht, Nr 157H, en 25 november 1920, Afd. B, Ie bureau, Nr 68 (Keuringsreglement voor vliegers en waarnemers bij de landmacht en de zeemacht).
14. G.T. Haneveld, *De geschiedenis van de luchtvaartgeneeskunde in Nederland* (Utrecht 1987), 42-44; P.M. van Wulfften Palthe, 'De geschiedenis der luchtvaartgeneeskunde in Nederland' in: *Mens en Onderneming*, IX (1955), 8-15.
15. R. de Winter, *Hendrik Walaardt Sacré*, 74-81.
16. CAD, Archief LVA, LVA Correspondentie 1915, Bundel No. 585, No. 4813, dd. 23 juni 1915; vergelijk met: *Legerorders 1913*, Ministeriële Beschikking van 13 juni 1913, IIde Afd., nr 291 (Luchtvaartorganisatie), punt 8. Begin 1919 werden de eisen tot het verkrijgen van het militair brevet opnieuw aanzienlijk verscherpt.
17. J.W. Wijn, *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling*, 70-74.
18. J. Jongbloed, 'Flitsen uit mijn leven als militair vlieger van 1916 tot 1939' in: *De wieg van Neerlands luchtvaart heeft in Soesterberg gestaan. Oude verhalen van nederlands militaire luchtvaart 1912-1940*, (Breda 1974), 37-40.
19. 'Indrukken' in: *Het Vliegkamp*, I (1915) nr 1 (15 november), 5-6.
20. J.W. Wijn, *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling*, 73.
21. Zie: *Legerorders 1916*, Ministeriële Beschikking van 25 april 1916, IIe Afd., Nr 105 (Luchtvaartafdeeling), punt 4. In 1918 werd het aantal leerlingen opnieuw vastgesteld op tien officieren (van wie drie reserve) en 21 onderofficieren (van wie 17 reserve); zie: *Legerorders 1918*, Ministeriële Beschikking van 6 december 1918, IIe Afd., Nr 93 (Wijziging Luchtvaartbeschikking), punt 2.
22. *Legerorders 1913*, Koninklijk Besluit van 5 juli 1913, VIde Afd., nr 24 (Toelagen, bijslag, en tegemoetkomingen voor het personeel van de Luchtvaartafdeeling), artikel 2 en 3.
23. CAD, Archief LVA, LVA Correspondentie 1915, Inv.nr. AA1, Stuk No. 724 en 735, dd. 21 juli 1915.
24. *Legerorders 1915*, Deel A, Nr 76, Koninklijk Besluit van 10 juli 1915, nr 7 (Traktementen enz. van Officieren) en Ministeriële Beschikking van 21 juli 1915, VIde Afd., Nr 210.
25. Zie noot 23.
26. W. van Veenendaal, *Gevleugelde Herinneringen*, (Rotterdam 1958), 7.
27. A. Viruly, *Huisje Boompje Beestje. Gebundelde vlieg-herinneringen 1928-1936*, (Hoorn 1965), 18-19.
28. J.H. van Giessen, 'Overpeinzingen van Merijntje' in: *De wieg van Neerlands luchtvaart heeft in Soesterberg gestaan*, 61-69.
29. W.P. van den Abeelen, 'W.C.J. Versteegh' in: *Nederlandsche Luchtvaarders*, L.C. Graaf van Limburg Stirum (Samenstelling), (Utrecht 1936), 41-43.
30. W. van Veenendaal, *Tussen Hemel en Aarde. 30 Jaar vliegen*, (Utrecht z.j.), 35.
31. R.A.F. Hezemans, 'Tussen twee oorlogen. De periode 1919-1939' in: *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse luchtmacht*, A.P. de Jong (red.), (Houten 1988), 61-62; 'Eischen tot het verkrijgen van het militair brevet van vliegeniers' in: *Het Vliegveld*, III (1919) nr 3, (maart), 74.
32. A. Viruly, *Huisje Boompje Beestje*, 26.
33. W. van Veenendaal, *Tussen Hemel en Aarde*, 31.
34. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Tweede Afdeling, Stamboek Officieren Luchtvaartafdeling, 610.
35. Uit de archieven van de Vliegmedische Dienst te Soesterberg is op te maken dat in de periode 1914-1924 (bijna dezelfde onderzoeksperiode als ten behoeve van dit onderzoek) in totaal 229 vliegers hebben gediend bij de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Marine. Van deze groep verloren

er 43 (18,8%) het leven als gevolg van een vliegongeluk, terwijl er bovendien dertien (5,7%) blijvende invaliditeit opliepen. Bij elkaar opgeteld impliceert dit dat voor 24,4% van degenen die kozen voor een loopbaan in de militaire vliegerij, die keuze tevens het (letterlijke dan wel figuurlijke) einde van die loopbaan zou betekenen. Zie: P.M. van Wulfften Palthe, 'Some observations on the Psychology of the aviator', 28.

36. De berekening van de procentuele verdeling van Nederlanders over de provincies en Nederlands-Indië is gebaseerd op de volkstelling van 1899. De uitkomsten van deze telling staan vermeld in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (Bussum 1981), Deel 10, 64-65, tabel 2.
37. In de buitenlandse vliegerkorpsen waren de zonen afkomstig uit de burgerklasse en de hogere kringen enigszins oververtegenwoordigd. Zie: L. Kennett, *The First Air War*, 119.
38. L. Kennett, *The First Air War*, 119. *(...) the airmen came above all from the cities. The backgrounds of Canadian airmen have been carefully analysed, and the results indicate that the rate of enlistment among city dwellers was over three times that of young men from the countryside. It was, apparently, the urban dweller, presumably somewhat familiar with engines and things mechanical, or having the benefits of a better education, or perhaps more easily reached by the recruiting advertising, who was more likely to join one of the flying services (...).*
39. De onderlinge vergelijking van de sterkte van de officierskorpsen van de vier landmachtwapens is gebaseerd op de publicatie *Naam- en ranglijst der officieren van het Nederlandsche leger en van dat in Nederlandsch-Indië, alsmede van de Landmacht in West-Indië*, (Gorinchem 1913-1923).
40. Uit de onderzochte groep waren in 1940 - naast de veertien actief dienenden - bovendien nog zeven reserve-officieren-vlieger mobilisabel. Eén officier, die in 1920 was overgegaan naar de Militaire Luchtvaart van het KNIL, werd in oktober 1939 tijdens zijn verblijf in Nederland onder de wapenen geroepen.
41. ARA, Tweede Afdeling, Stamboek Officieren Luchtvaartafdeling, 610, nr 11 (Duinker).
42. Transcriptie dagboek H. Walaardt Sacré (1913-1919), Sectie Luchtmachthistorie 's-Gravenhage, 6-8 juli 1915.
43. Ibidem, 5 oktober 1915, 14 en 22 december 1915, 23 en 24 april 1916.
44. Ibidem, 1, 5, 20 en 26 mei 1916.
45. Ibidem, 17, 20 en 21 augustus 1916; CAD, Archief Generale Staf (1914-1940), Inv.nr. 2603, Pak nr CCXXXIX (Luchtvaart 1916), telegram dd. 17 augustus 1916.
46. 'Noodlanding' in: *Het Vliegveld*, I (1917) nr 2 (februari), 31.
47. W. Schoenmaker en T. Postma, *KLu vliegtuigen. De vliegtuigen van de Koninklijke Luchtmacht vanaf 1913*, (Alkmaar 1987), 14-15; Dagboek Walaardt Sacré, 24 en 27 maart 1917.
48. Dagboek Walaardt Sacré, 12, 13 en 20 juli 1917.
49. Dagboek Walaardt Sacré, 24 januari, 4 en 7 oktober 1918.
50. De publicaties van Duinker zijn verschenen in: *Het Vliegkamp*, I (1915-1916) en *Het Vliegveld* I-III (1917-1919).
51. W.P. van den Abeelen, 'J.G.Chr. Duinker' in: *Nederlandsche Luchtvaarders*, 80.
52. H. Walaardt Sacré, 'In memoriam. A.C. Perk en J.G.C. Duinker' in: *Het Vliegveld*, III (1919) nr 6 (juni), 104-106.
53. CAD, Archief LVA, LVA Correspondentie 1917, Inv.nr. 50, Stuk No. 1411/17, dd. 7 mei 1917.
54. R. de Winter, *Hendrik Walaardt Sacré*, 69; W. Schoenmaker en T. Postma, *KLu vliegtuigen*, 27, 29.
55. H. Walaardt Sacré, 'In memoriam', 105.
56. CAD, Archief LVA, LVA Correspondentie 1919, Inv.nr. 52, Stuk No. 676, dd. 20 maart 1919.
57. CAD, Archief LVA, LVA Correspondentie 1919, Inv.nr. 52, No. 1262, 'Verslag van den vliegtocht naar Kopenhagen van 14-21 Mei 1919', dd. 26 mei 1919.
58. Dagboek Walaardt Sacré, 13-22 mei 1919.
59. Ibidem; R. de Winter, *Hendrik Walaardt Sacré*, 80.
60. W. Schoenmaker en T. Postma, *KLu Vliegtuigen*, 27-28.
61. 'Begrafenis luitenant J.G.C. Duinker' in: *Algemeen Handelsblad*, op citaat: *Het Vliegveld*, III (1919) nr 6 (juni), 108-110.

62. J.W. Wijn, *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling*, 127-128.
63. Ibidem, 127.
64. W.P. van den Abeelen, 'H. Walaardt Sacré. Eerste Commandant van de Luchtvaartafdeling, medegrondlegger van onze Militaire Luchtvaart' in: *Onze Luchtmacht*, X (1958) nr 3, 76-82. Citaat 82.
65. W. van Veenendaal, *Tussen Hemel en Aarde*, 27.
66. J.W. Wijn, *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling*, 131.
67. L. Kennett, *The First Air War*, 115.
68. 'Grondlegger luchtvaartgeneeskunde Van Wulfften Palthe is 75 jaar. Pionier van nieuwe tak van de wetenschap', in: *Oprechte Haarlemmer Courant*, 27 april 1966.
69. Op citaat: W. van Veenendaal, *Tussen Hemel en Aarde*, 28.
70. P.M. van Wulfften Palthe, 'Some obsevations on the Psychology of the aviator' in: *Aeromedica Acta*, I (1952) 1, 23-42.
71. Ibidem, 28-33.
72. Ibidem, 30.

DR S.J. DE GROOT

De subalterne infanterieofficier als vormer van de soldaat omstreeks 1860-1870

> "Wanneer men den onervaren krijgsman met zijne pligten bekend wil maken, dient er vooraf een voorschrift tot onderwijs daar gesteld te zijn - Velddienst, 1832".

Aanleiding tot dit artikel vormt een vijftiental boekwerkjes - dienstvoorschriften en aantekeningen - eens behoord hebbende aan een beginnend officier bij het 2e regiment infanterie in de tweede helft van de 19e eeuw. De documenten betreffen onder andere persoonlijke aantekeningen en voorschriften betrekking hebbende op het exerceren, de wapenen en schietoefeningen, compagnie's naamlijsten. Zij maakten eens het bezit uit van 2e, later 1e luitenant Baron van Lijnden tot Oldenaller (1840-1911).
Het samenstel van de boekwerkjes, een soort handbibliotheek, toont aan wat belangrijk was te weten en hoe te handelen bij de vorming en opleiding van de infanteriesoldaat in de jaren 1860-1870. Het zal blijken dat de menselijke opvattingen hoe met minderen om te gaan vrij weinig essentiële veranderingen hebben doorgemaakt, maar natuurlijk heeft de tijd niet stilgestaan.

INLEIDING

Over de eerste eigenaar van de boekwerkjes kan men kort zijn. Willem Arnold Hendrik Baron van Lijnden tot Oldenaller, zich later noemende Van Voorst van Lijnden, werd op 7 april 1840 te Leiden geboren en stierf op 27 november 1911 te Zeist[1]. Hij verliet in 1861 de Koninklijke Militaire Academie (KMA) en werd geplaatst bij het 2e regiment infanterie te Vlissingen. Hij begon als 2e luitenant, commandant van het 2e peloton van de 4e compagnie III-2 RI te Vlissingen zijn carrière. Vervolgens in dezelfde hoedanigheid te Terneuzen (tot 1865) en per 1 januari 1865 1e luitenant pelotonscommandant bij de 5e compagnie III-2 RI te Maastricht[2]. Een spectaculaire militaire carrière heeft hij niet doorgemaakt[3].
In dit artikel zal worden getracht, met als kern de "bibliotheek van Van Lijnden", een beeld te schetsen van de manier waarop de subalterne officier in de tweede helft van de 19e eeuw tegen zijn werk aankeek en welke gedrukte hulpmiddelen hem daarbij konden helpen. Dit is mogelijk dankzij Van Lijnden's eigen aantekeningen, vermoedelijk uit zijn KMA-tijd, en hem zo aan het woord te laten, gericht op het te behandelen onderwerp[4].
Daarnaast zal een beperkt gebruik gemaakt worden van de literatuur.

DE VORMING VAN DE SOLDAAT

In de "bibliotheek van Van Lijnden" bevindt zich een tweetal handschriften (formaat 10 x 16 cm, blauw papieren omslag) getiteld:

1. "Invallen en korte wenken betreffende de Practische dienst van den Subalterne officier".
2. "Algemeene en bijzondere bepalingen voor het kamperend personeel - 2de studiejaar".

Beide handschriften wijzen op de periode dat Van Lijnden op de KMA verbleef.
Het eerste, "Invallen", is voor dit artikel het belangrijkste. Het tweede beschrijft de inwendige dienst als de cadetten in het tentenkamp verbleven.
De "Invallen" bevat 31 in klein handschrift volgeschreven bladzijden met als onderwerpen: de

vorming van soldaten; behandeling van onderofficieren; behandeling van korporaals; inspectie; behandeling van dronken militairen en algemene opmerkingen. De stijl doet denken aan een na college uitgewerkt dictaat.

Hoe een officier, een subalternofficier, zich had op te stellen en te gedragen ten opzichte van zijn minderen is zeer informatief en leesbaar door Van Lijnden in zijn "Invallen" weergegeven. Aangezien het artikel zich richt op de vorming van de soldaat wordt dit gedeelte van het handschrift compleet weergegeven in de ongewijzigde spelling. Daarnaast wordt een aantal passages uit de "Behandeling der korporaals" gereproduceerd.

"ROEPING VAN DEN OFFICIER"

Soldaten vormen. Deze roeping bij alle handelingen voor oogen houden. Zij heeft betrekking zoowel op het karakter als op de lichamelijke en intellectuele vorming. De onder de wapens geroepen militie of vrijwillig aangeworve recruut moet in den kortstmogelijke tijd tot een bruikbaar en goed soldaat gevormd worden, niets wat daarop betrekking heeft mag de officier beneden zich achten. Vooral mag hij dit niet ligtvaardig aan onderofficieren en korporaals overlaten, daarbij oordeelkundig te werk gaan. Schielijk zien wie hunner hij vertrouwen mag en wie hij afwisselend of voortdurend gadeslaan en leiden moet. Wat de theorien betreft over garnizoens - inwendige - en velddienst, over het onderhoud van wapens en kleding, over krijgstucht, schijfschieten, tirailleeren, enz. de officier moet daar nooit als lijdelijk toeschouwer bij zijn. Zij worden gewoonlijk door onderofficieren gehouden, onder toezigt van een officier. Deze moet daarbij belangstelling aan den dag leggen en belangstelling wekken; zich overtuigen dat de soldaat *begrijpt* wat hem onderwezen wordt, dit anders welwillend verhelpen; daarbij nooit ten overstaan van den soldaat doen blijken dat de onderofficier het niet goed onderwijst, en toch met de noodige tact verhelpen wat er niet goed is.
Loop in 's hemelsnaam nooit (gelijk helaas maar al te dikwijls gebeurd bij zulk een theorie) heen en weer als ging zij U niet aan, als verveelde Gij u, als waart Gij er enkel omdat Gij er zijn moet. Beschouw Uwe tegenwoordigheid te dier plaatse niet als eene gedwongen en nutteloze dienstverrigting, want zij is er integendeel van het allerhoogste belang. Het is aan U zelven overgelaten haar belangrijk te maken en dit kunt gij doen mits gij zelf er het gewigt van beseft, maak dus dat onderrigt zoo boeyend en nuttig mogelijk, want alleen dan zal het vruchten dragen.
Omtrent het practische onderrigt, exerceeren, tirailleeren, schijfschieten, pionierdienst, velddienstoefeningen enz, belangstelling wekken en juiste begrippen mededeelen blijft daarbij altijd eene hoofdzaak. Bij al hetgeen men in het werk stelt om goede soldaten te vormen moet natuurlijk het reglement de grondslag en het rigtsnoer van het onderrigt zijn, alleen daardoor is eenheid mogelijk.
De vorming van het *karakter* van den soldaat is nog veel moeylijker dan die zijner militaire intelligentie; daarvoor toch wordt niet opzettelijk gelegenheid gegeven door theorien enz, de officier moet dus zich zelven de gelegenheid scheppen door zich alle daartoe geschikte omstandigheden ten nutte te maken. Vroeger ging die vorming van *oude* soldaten op *jonge* over, tegenwoordig zijn de oude zeer schaarsch daarom te meer moet de officier er zich gelegen aan laten zijn. Bij deze vorming vooral krijgstucht en orde in het karakter doen opnemen, en daartoe op gepaste wijze de soldaten eigenliefde prikkelen, zonder er lang over te praten. De goede soldaten prijzen ten aanhoore der anderen; de minder goede berispen, soms onder vier ogen, wanneer zij toonen zulks op prijs te stellen, en anders in het bijzijn hunner makkers. Denkt nooit dat de soldaat ongevoelig is voor lof of berisping: soms echter *maakt* de officier hem door zijne verkeerde handelingen daarvoor onverschillig, en het is juist zijne roeping het omgekeerde te bewerken. Niets bederft de soldaat in dit opzigt zoo zeer als de verkeerde gewoonte van sommige meerderen om de goeden en kwaden over eene kam te

scheeren, en tegen alle even bar en norsch te zijn. Neem in dit opzigt de volgende grondstellingen tot rigtsnoer:

1e. toon welwillendheid en betuig Uwe tevredenheid aan wie het verdient;
2e. spoor de middelmatige of den onhandige tot meerdere inspanning aan, en tracht daarbij zijn goede wil te wekken;
3e. doe Uwe ontevredenheid gevoelen en weest uiterst streng voor den onwillige, die ongevoelig blijft voor vermaning en straf;
4e. toont hij beterschap en maakt hij vorderingen, ondersteun hem en doe hem blijken dat Gij het opmerkt.

Uit het hier aangevoerde blijkt, hoe noodzakelijk het is dat de officier zijne soldaten goed kenne, en wie zijne diensten werktuigelijk en zonder belangstelling verrigt, leert hem nooit kennen. Uit het aangevoerde blijkt ook tevens dat de officier er naar streven moet om onder zijne soldaten pligtbesef en eene gepaste eigenliefde op te wekken en te onderhouden; dit zijn zeer sterke drijfveeren in de hand van hem, die er een oordeelkundig gebruik van maakt en dat gebruik moet reeds onmiddelijk beginnen van het eerste ogenblik, waarop de militien of recruut in de gelederen komt.

Om de groote waarde der drijfveeren te beseffen stellen wij ons bijv: een schildwacht voor. Heeft de soldaat geen ander dan het gewone werktuigelijk onderwijs in de garnizoensdienst gehad, dan komt hij er toe om zich zelven op post te beschouwen als iemand, die met het geweer over, dertig pas heen en weer wandelt, zijn consigne onthoudt en het behoorlijk weder over te geven, eerbewijzen doet, bij regen in zijn schilderhuis schuilt en voor de minste overtreding streng gestraft wordt. Hij zal dus *uit vrese voor straf*, maar zonder eenige belangstelling zijne pligt doen.

Heeft daarentegen de officier bij de belangstellende leiding van het onderwijs de eigenliefde van het pligtbesef van de soldaat weten op te wekken, dan beschouwt zich de schildwacht als een gewigtig persoon, in wie men groot vertrouwen stelt, op wiens waaksaamheid men rekent aan wiens oplettendheid de gewigtigste belangen worden toevertrouwd en wien iedereen achting verschuldigd is.

Het groote verschil in de drijfveeren der beide hier beschouwde schildwachten, en de groote invloed door deze drijfveeren op hunne handelingen, vooral in buitengewone omstandigheden uit te oefenen, springt duidelijk genoeg in het oog om geene nadere toelichting te vereisschen.

"NOG EEN ANDER VOORBEELD"

Er wordt met de miliciens theorie gehouden over de ondergeschiktheid, over de verdeling en distinctieven der rangen, over de namen der officieren en onderofficieren, over de eerbewijzen. Nadat de sergeant uitleg gedaan heeft vraagt hij. Dadelijk vallen nu de dommen en vluggeren in het oog. Zoek als officier aanleiding om die vluggeren te prijzen, om ze zelf iets te vragen, waarop Gij zeker weet dat zij een goed antwoord kunnen geven. Kwets echter de dommen niet en zorg dat degenen die door U geprezen worden het werkelijk verdienen. Gij werkt aldus heilzaam op eene gepaste eigenliefde, en deze moet bij den recruut gewekt worden.

Vraag verder bij voorbaat aan een der recruten "wanneer Gij deze sergeant tegenkomt wat doet Gij dan?" - "Ik sla aan Luitenant" - "Hoe doet Gij dat?" De vent zal het vermoedelijk slecht en onhandig doen. Merk hem dan op dat een soldaat een kranige vent moet zijn, laat het hem door den onderofficier op nieuw voordoen, en prijs hem zoo hij het nu beter doet. Gij gaat verder voort met vragen, bijvoorbeeld: "Waarom groet Gij dien onderofficier?" - "Omdat hij strepen draagt Luitenant". "Goed, die strepen geven hem aanspraak op Uwe gehoorzaamheid, ondergeschiktheid en eerbied. Ook op Uwe genegenheid?" Door deze laatste vraag verschaft zich de officier gelegenheid om op het noodzakelijke en onmisbare der

weêrzijdsche toewijding tusschen meerderen en minderen, op de aanspraak welke de meerdere hierop verwerven ten gevolge de zorgen die zij voor de minderen dragen, en vooral op het groote gewigt van die weêrzijdsche toewijding en genegenheid in den oorlog. De recruut leert aldus door Uw onderrigt de ondergeschiktheid als iets anders te beschouwen dan als eene knellende band; in zijne schatting wordt zij nu geen uiterlijke vertoning alleen, maar ook een zaak van het hart.
De officier moet echter bij zulke theorien zorgen dat hij niet, door er zich al te dikwijls in te mengen of door al te lang zelf te spreken, den geleidelijken voortgang te zeer stoort, hij moet ook, wat de keuze zijner uitdrukkingen betreft voor iedereen verstaanbaar blijven. Hij moet daarbij op zijne eigen houding bedacht zijn, en trachten daardoor indruk te maken. Wie dit comediespelen noemt, kent het menschelijke hart niet en veel minder dat van de soldaat.
Door nu zelf over het hier behandelde na te denken, zult Gij bij Uwe optreding in het werkdadige gelegenheid genoeg weten te vinden, om vooral bij deze theorien de goede eigenschappen van pligtbesef en eigenliefde bij de recruut te wekken.
Ook zijne intelligentie moet wakker geschud worden - Dit geschiedt niet door de meestal dorre en niet zelden onverstaanbare verklaringen van den onderofficier; derhalve moet de officier door eene verstandige en tactvolle leiding daarin tegemoet komen. Denk daaraan bijzonder zoowel bij de theorie als bij het practisch beoefenen van tirailleeren, velddienst, schijfschieten, zaken van handigheid, tact en vooral van oordeel, die anders meestal ten nadeele van de echte soldatenvorming in werktuigelijkheid ontaarden.
Bij de theorien komt het *vaandel* ons heilig symbool, schier nooit ter sprake - Ook denk er eens aan, verklaar er Uwe recruten de gewigtige beteekenis en de hooge waarde van, en doe er hunne soldaten harten bij trillen zoodat zij het nimmer vergeten. Schets hun eens hoe eervol het is een vaandel te veroveren, hoe schoon de dood is ter verdediging van dat kleinood.

"BEHANDELING DER KORPORAALS"

Deze zijn in den regel jong en voor een groot gedeelte afkomstig van het Instructie-Bataillon waar zij een goede opleiding ontvangen; hunne vorming moet echter bij den troep voortgezet en ernstig behartigd worden, en de officier die dit verwaarloost, maakt zich aan een bijzonder groot verzuim schuldig, want uit de korporaals moeten onderofficieren groeyen; bovendien is de korporaal voortdurend in de chambrée, en daardoor kan hij een grooten invloed uitoefenen op den soldaat.
Terwijl sommige officieren de jonge korporaals van het Instructie-Bataillon zeer roemen, zijn andere sterk tegen hen ingenomen. De laatsten vergeten bij hunne dikwijls onregtmatige klagten, dat juist diezelfden klagten tegen hen zelve getuigen, dikwijls deze het bewijs opleveren dat zij zich niet genoeg aan de vorming der jonge korporaals gelegen laten zijn. Waar men dit met de noodige belangstelling doet, worden de meesten goed en zelfs uitmuntend.
Over het algemeen is hun wil goed, maar hunne jeugdige leeftijd maakt dat hun aan den noodigen ernst en klem, bovendien aan ervaring ontbreekt. Dit moge een groot gebrek zijn, het wordt niettemin gemakkelijk verholpen, zoo men slechts hunne zucht naar het wegdragen van tevredenheid weet te wekken, en hen behoordelijk gadeslaat, want juist diezelfde jeugdige leeftijd maakt hen gevoeliger voor lof en berisping.
Vooral ten hunne opzigt is het zaak niet ligtvaardig tot straffen overtegaan, en dit middel eerst te baat te nemen wanneer men ondervindt dat berisping en lof, aansporing en opwekking zonder gevolg blijven.
Het zoude bovenal een groote misslag zijn indien Gij hun niet de noodige opmerkzaamheid schenkt en hen voorbijging inzaken welke hen bepaaldelijk betreffen - Hunne ambitie moet geprikkeld worden door in hen het besef te wekken van het belangrijke hunner dienst, daar toe moet alweer vooral hunne verantwoordelijkheid gehandhaafd worden voor het gedeelte dat hun toevertrouwd is.

Het hoofdgebrek van vele jonge korporaals bestaat in te groote gemeenzaamheid met den soldaat waardoor zij zelve aanleiding geven tot insubordinatie, daar zij het eene oogenblik met den soldaat schertsen en spelen en het andere oogenblik dikwijls op eene onverstandige wijze hun gezag willen handhaven. Zulks moet vooral nadrukkelijk te keer gegaan worden; bij de minste aanleiding die daartoe bestaat, moet Gij den korporaal onder vier ogen doen beseffen, dat hij aldus zelf oorzaak zoude zijn dat de een of ander soldaat zich aan insubordinatie schuldig maakte en mogt verder blijken dat de korporaal toch in dit gebrek volhardt, dan behoort hij daarvoor ernstig gestraft te worden . . .

DE EXERCITIEREGLEMENTEN 1860-70

Exerceren is vele eeuwen de hoofdbezigheid van de infanterie geweest en zelfs thans moet de infanterist goed kunnen lopen. De tweede helft van de 19e eeuw kan men beschouwen als de laatste bloei van de grootschalige exercitiën. Het is te vergelijken met de laatste ijzeren zeilschepen, de laatste bloei in de zeilvaart voordat het stoomschip massaal op de zeeën verscheen. De kerntaak van de subalterne infanterieofficier, zoals men die toen zag, kan worden samengevat met de woorden van Frederik de Grote "La théorie est le pied droit, et l'experience le pied gauche; il faut avoir les deux pieds pour marcher". In allerlei figuren leerde de militair, in kleine en grote verbanden, over het terrein te gaan, de vijand aan te vallen of zich te verdedigen in carré-vorm. Al deze bekwaamheden zouden voor het laatst op grote schaal worden toegepast in Europa tijdens de Frans-Duitse oorlog (1870-71).
Een vijftal "Reglementen op de exercitiën der infanterie" vormde de bron der wijsheid voor de subalterne officier, naast reglementen over velddienst, pionierdienst, schieten, e.d.
Het waren de reglementen:

1. Grondslag van het onderrigt en rekrutenschool
2. Pelotonsschool
3. Kompagnie-school
4. Bataillonsschool
5. Linie-school.

Deze reglementen werden in opdracht van de KMA door Broese en Comp. te Breda gedrukt. In opklimmende graad van samengesteldheid en moeilijkheid voor alle betrokkenen werden de exercitiën aangeleerd. De van overheidswege verstrekte leermiddelen waren op zichzelf voldoende, en dat behoorden ze ook te zijn. Maar om de kosten te drukken waren er geen figuren in de exercitiereglementen opgenomen ter verduidelijking. IJverige officieren van de infanterie, mede om zich zoals dat heette te avanceren, schreven toelichtingen met illustraties op de exercitiereglementen. Een gat in de markt zou men kunnen zeggen en uitgevers waren bereid te drukken. Zo schreef 1e luitenant-adjudant van het 7e RI G.H. Niermans zijn "Voorbeelden met verklaring ter beoefening van de rekruten- en kompagnieschool (Utrecht, J.G. Broese). Zijn collega, 1e luitenant-adjudant M.W. Jaeger, vervaardigde zelfs een platenatlas met verklarende tekst. Om de prijs te drukken stelt Niermans in zijn voorwoord "De gemakkelijk te begrijpen bewegingen zijn in dit werkje niet behandeld, vooral met het oog op de figuren waardoor de prijs van het boekje aanmerkelijk zoude zijn verhoogd". Als lokker voor zijn lezers/gebruikers: "Bij een gunstig onthaal, zullen deze voorbeelden ten spoedigste gevolgd worden door voorbeelden, enz. van de Bataillons-school". Nu was dat niet aardig daar collega Jaeger, drie jaar te voren in 1866, zijn "De bataillonsschool aanschouwelijk voorgesteld" publiceerde (Leiden, fa. Van den Heuvel en Van Santen). Hij had ongeveer 200 intekenaren voor zijn atlas weten te verwerven, waaronder de Koning, voorts vele officieren van kolonel tot 2e luitenant, één sergeant-majoor en één sergeant-titulair. Het zwaartepunt van de voorintekening lag bij de schutterij (174), voorts infanterie (15), artillerie (2), Oost-

Indisch Leger (1) en een viertal bibliotheken, die van de schutterij te Dordrecht en Paramaribo, de militaire bibliotheek te Curacao en de inrichting tot opleiding van cadetten bij het korps Mariniers. De meest opmerkelijke intekenaar als klap op de vuurpijl was luitenant 1e klasse van de Japanse marine Enomoto Kamazirau, die zelfs twee exemplaren wilde bezitten.

GRONDSLAG VAN HET "ONDERRIGT EN REKRUTENSCHOOL" (1869)
Dit reglement is de basis van alle exercitiën. Kijken wij naar het heden dan zijn dit de bewegingen die nog steeds geleerd dienen te worden.
Een belangrijke zinsnede uit de algemene bepalingen is "De nieuw aangestelde officieren zullen het eerste jaar na hun benoeming, bij het onderrigt der rekruten (lotelingen), als onderwijzers optreden, en hier van niet vrijgesteld kunnen worden dan op last van den regements-kommandant en nadat het gebleken zal zijn, dat zij in staat zijn al hetgeen in de Rekrutenschool is voorgeschreven, uit te voeren, te kommanderen en duidelijk te verklaren". Een juiste bepaling want ook een leraar moet leren te doceren. Vermakelijk doet aan wat er staat over "het Kommando". - "De toon van het kommando moet levendig en de verheffing der stem geëvenredigd aan de sterkte van de troep en de uitgestrektheid die deze beslaat".
Het doel van de Rekruten-school is de recruten voor te bereiden op de Kompagnieschool.
Onderdelen van de leerstof waren onder andere de positie van de recruut zonder geweer, op de plaats rust, positie hernemen, wendingen. Voorts passen en marsen, zoals pas voorwaarts, halt, markeren van de pas, veranderen van de pas, looppas, mars in front, rechtsomkeert, mars uit de flank.
De moeilijkste oefeningen uit dit reglement waren de richtingen en de veranderingen van richting en opmarcheren (de zwenkingen) en marcheren (mars uit de flank met dubbele rotten, herstel van gelederen). Daarnaast werd het omgaan met het geweer geleerd (schouderen, overnemen, afzetten, presenteren, enz. alswel de houdingen bij het vuren).

PELOTONSSCHOOL (1860)
Dit reglement moet gezien worden als een overgangsreglement uit een voorliggende periode. Het bevat elementen van de Rekrutenschool en de hierop volgende Kompagnie-school. Immers, de compagnie is opgebouwd uit twee pelotons en elk peloton uit twee secties.

KOMPAGNIE-SCHOOL (1869)
Dit reglement volgt rechtstreeks op de Rekrutenschool. Onderwezen werd: oefeningen in gesloten orde (opstelling), colonne formeren, bewegingen van de colonne, carré's (formeren uit de orde van colonne en uit die van bataille (en bataille, in slagorde), herstellen van de colonne vanuit de linie, in carré marcheren en vuren in carré) en de bajonetaanval. Voorts behoorden tot de stof alle tirailleer bewegingen. Als bijzondere voorschriften waren in dit reglement opgenomen het schieten, de velddienst, het gebruik van het geweer als stootwapen, het dragen van de sabel door officieren en niet-geweerdragende onderofficieren, het salueren met de sabel, de parade, wapenschouw en defilé.

BATAILLONSSCHOOL (1861)
Dit reglement, zoals in de "bibliotheek van Van Lijnden" aanwezig, is de editie van 1861 en sluit niet uit dat er later wijzigingen zijn aangebracht. De atlas van Jaeger "De bataillonsschool aanschouwelijk voorgesteld" van 1866 sluit echter zeer goed aan en verwijst naar dezelfde paragrafen. In de editie van 1861 wordt echter verwezen naar de "Soldatenschool", een voorloper van de Rekrutenschool en het reglement waar de Pelotonsschool feitelijk op aansloot.
Dat emoties bij de "leraren" toch wel hoog konden oplopen, valt af te leiden uit de wijze raad opgenomen in dit reglement.
"De bataillons-kommandant moet de bewegingen met de meeste bedaardheid en regelmatig-

DE BATAILLONSSCHOOL

AANSCHOUWELIJK VOORGESTELD

DOOR

M. W. JAEGER

1e Luitenant Adjudant der Infanterie.

LEIDEN.
FIRMA VAN DEN HEUVELL & VAN SANTEN.
1866.

Verklaring der teekens.

- Bataillons-kommandant.
- Divisie-kommandant.
- Pelotons-kommandant.
- Sectie-kommandant.
- Luitenant-Adjudant.
- Adjudant-onderofficier.
- Regter guide.
- Linker guide.
- Agterste guide.
- Fakonnier.
- Tweede tamboer.
- Bataljonaal-tamboer.
- Bataljonaal.
- Tamboers en Hoornblazers.
- Pelotons 16 rotten sterk.
- Primitive stand van een peloton.
- Verspreide manschappen.
- Directie in welke gemarscheerd is of wordt.

De schaal der teekeningen is 5 passen op den duim; de bataillonsdivisie en de tamboers zijn alleen op de platen aangegeven, waar hunne plaatsing, ten opzigte van het bataillon, eenig verschil oplevert terwijl de guides der secties alleen bij de krijgsmarsch voorkomen.

heid doen uitvoeren, de misslagen trachten te voorkomen en begane fouten bedaard verhelpen."
De Bataillonsschool omvatte onder andere de volgende leerstof:

- De richting, het openen en sluiten van gelederen, de handgrepen met het geweer, het laden en vuren.
- Met pelotons rechts of links in colonne en met pelotons rechts of links naar linker- of rechterzijde afmarcheren, de marscolonne van richting doen veranderen, contramarsen, de colonne op weg.
- De colonne doen halt houden en naar links of rechts in bataille doen formeren en allerlei varianten hierop.
- Het bataljon uit de orde van bataille met pelotons of divisies in colonne samentrekken en de colonne op het midden formeren, en allerlei varianten hierop.
- Voorts de aanval in colonne.
- De mars in bataille voorwaarts en achterwaarts, de aanval in linie, frontveranderigen, de carré's en de colonne beschermen tegen cavalerie-aanvallen.
- Bewegingen van een tirailleurcompagnie bij de exercities van het bataljon, het tirailleren in verband met de bewegingen in gesloten orde en compagnies colonnes.

LINIE-SCHOOL (1870)
Dit voorschrift gaf de aanwijzingen om verschillende bataljons infanterie, waaraan cavalerie en artillerie waren toegevoegd, zich als een geheel te kunnen laten bewegen. Het kan gezien worden als de inleiding tot het tactisch manoeuvreren, wat het einddoel van de instructie moet zijn. De toepassing van het nu geleerde op verschillende terreinen en onder verschillende gevechtsomstandigheden werd beschouwd te behoren tot het gebied van de tactiek en geheel van de tactische kennis en het oordeel van de bevelhebber.
Derhalve is dit aspect buiten beschouwing gelaten in de Linie-school.
Er is in de Linie-school van uitgegaan dat een brigade bestaat uit zes bataljons infanterie, twee eskadrons cavalerie en een batterij veldartillerie. Onder linie werd verstaan de opstelling van twee of meer bataljons naast elkaar op dezelfde lijn.
Het reglement bevat bijzondere bepalingen ten aanzien van de verdeling van de brigade in linies. In de regel werden de bataljons in twee linies opgesteld, de voorste en de achterste linie. Van een even aantal bataljons werden er in beide linies evenveel opgesteld, bij een oneven aantal òf een bataljon extra in de voorste linie òf in reserve gehouden. De buitenste bataljons werden het rechter en linker bataljon genoemd.
Voorts betreffende de afstanden tussen de linies en de bataljons in de linies. De afstanden tussen de linies waren zo groot dat de achterste linie buiten het "werkdadig geweervuur des vijands" was gelegen (niet minder dan 400 passen). De afstanden tussen de bataljons in gedeployeerde orde 20-25 passen en in colonne acht passen. De plaatsing van de brigade-commandant, de linie en bataljons commandanten, werd niet nauw omschreven. Het zijn die plaatsen van waaruit de bewegingen het beste zijn te sturen. De bewegingen van de bataljons in de beide linies vonden plaats volgens de grondregels voorgeschreven in de Bataillonsschool. In de regel werden de bewegingen tijdens de mars (au pivot mouvant) en met de pas-de-route uitgevoerd.
Voorts bevat het reglement de opstelling en bewegingen van de brigade. Onderdelen waren onder andere de gesloten opstelling, de gevechtsstelling, richting en verband, frontveranderingen, de mars- en gevechtscolonne, échelons, carré's, het doortrekken van de linies en het aflossen van bataljons uit de voorste linie.
Onder de algemene opmerkingen vallen allerlei manoeuvres die men kan uitvoeren als de brigade met de drie wapens - infanterie, cavalerie, artillerie - voldoende is geoefend.

Fig. 1

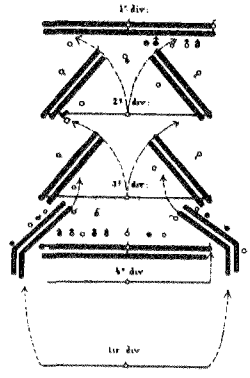

Fig. 2.

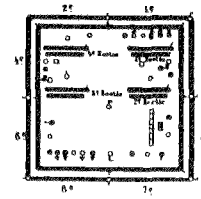

PLAAT XXXVI.

§ 204. *Formatie van het carré uit de kolonne-stelling.*

FIGUUR 1.

Het bataillon was in eene divisie-kolonne op pelotons-afstand met den regter vleugel aan het hoofd opgesteld. De bataillons-kommandant heeft gekommandeerd „Formeert carré = Marsch." De eerste divisie is blijven staan, terwijl de divisie-kommandant naar den regter vleugel is gegaan; het derde en vijfde peloton zwenken regts-, het vierde en zesde peloton links-uit, de pelotons-kommandanten hebben zich vóór het midden hunner pelotons begeven. De vierde divisie marscheert voorwaarts, om de achterflank van het carré uit te maken. Het eerste tirailleur-peloton heeft regts, het tweede links uit de flank gemaakt, en beide pelotons marscheren om de vleugels der vierde divisie heen, ten einde in het carré te komen. De adjudant rigt de regter guides.

FIGUUR 2.

Het carré is geformeerd. De beide eerste pelotons maken de vóórflank, het derde en vijfde de regterflank, het vierde en zesde de linkerflank uit, terwijl de vierde divisie de achterflank vormt en regtsomkeert gemaakt heeft. De pelotons-kommandant van het achtste peloton heeft van plaats verwisseld met den regter guide.

De vaandeldrager staat in het opsluitend gelid en zijne plaats is door eenen rotsluiter ingenomen. De tirailleur-divisie is in sectiën opgemarscheerd om, zoo dit noodig mogt zijn, de hoeken of eene der flanken te versterken. De bataillons-kommandant, adjudant en adjudant-onderofficier bevinden zich in het carré even als de tamboers.

VOORSCHRIFT BETREFFENDE DE WAPENEN EN DE SCHIETOEFENINGEN BIJ DE INFANTERIE (1860)

Het voorschrift is gebaseerd op het gebruik van het infanteriegeweer model no 1 en 2 (M1825) in gebruik rond 1860. Het is een duidelijk reglement met een opbouw die weinig afwijkt van een reglement uit onze tijd. Degene die verantwoordelijk is voor het practisch en theoretisch onderwijs is de compagnies-commandant. Als regel werd het practisch onderwijs door de luitenants gegeven, de theorie door onderofficieren en korporaals aan de manschappen, maar de luitenants gaven de theorielessen aan de onderofficieren en korporaals. De laatste groep diende het hele voorschrift te kennen. De soldaten echter moesten slechts onderwezen worden in kennis van het wapen. Van de andere zaken, zoals de patronen, het schatten van afstanden en de schietoefeningen, hoefden de soldaten "slechts zóóveel als hunne verstandsontwikkeling in het algemeen gedoogt" te kennen.

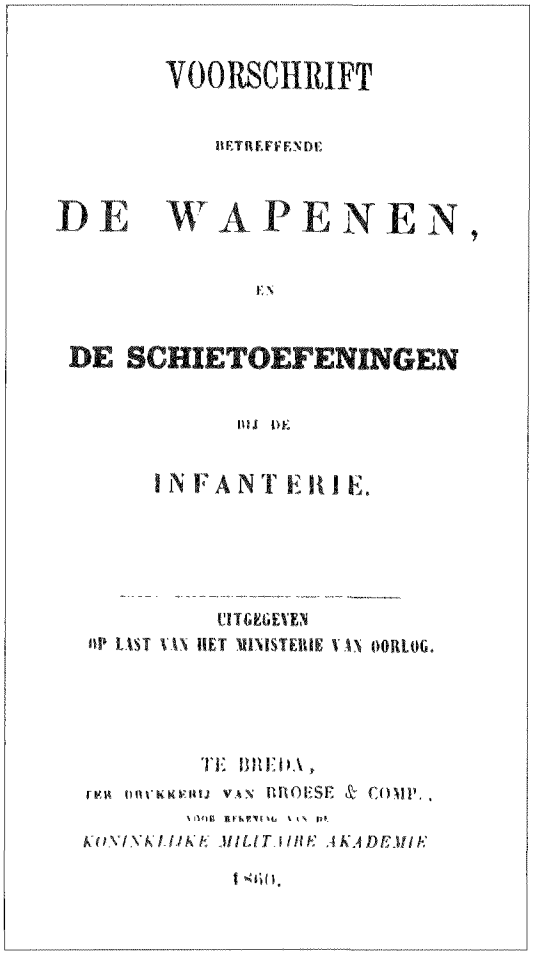

VOORSCHRIFT

BETREFFENDE

DE WAPENEN,

EN

DE SCHIETOEFENINGEN

BIJ DE

INFANTERIE.

UITGEGEVEN
OP LAST VAN HET MINISTERIE VAN OORLOG.

TE BREDA,
TER DRUKKERIJ VAN BROESE & COMP.,
VOOR REKENING VAN DE
KONINKLIJKE MILITAIRE AKADEMIE
1860.

OVERIGE VOORSCHRIFTEN

Van Lijnden bezat tevens het voorschrift - "Wet tot regeling der militaire pensioenen bij de Landmagt" (1877) en het "Reglement van het Leesgezelschap 2e regement infanterie" (1864, Maastricht). Dit laatste reglement werd in druk gegeven door het bestuur van het leesgezelschap. Het zit zinnig in elkaar. Voor 60 - 75 cents per maand kon men lid zijn. De klassieke grap "de kolonel heeft al een boek" krijgt weer nieuw leven als wij lezen in artikel 9 "De verkooping der uitgelezen boekwerken en tijdschriften zal ééns in het jaar in eene gewone vergadering plaats hebben, op een tijdstip te bepalen door het bestuur".

TOT SLOT

In de tweede helft van de 19e eeuw was het nog steeds de gewoonte dat infanterie massaal tegen infanterie werd ingezet. Cavalerie en artillerie speelden op de slagvelden wel een belangrijke rol, maar in wezen was het de infanterist die de uitslag bepaalde. De subalterne infanterieofficier had als primaire taak infanteristen op te leiden en voortdurend te oefenen. Dit met het doel deze soldaten inzetbaar te maken in elke gewenste hoeveelheid van sectie (escouade), peloton, compagnie, bataljon tot brigade. Gebaseerd op een basis infanterie-vorming (de Rekrutenschool) kon uitgebouwd worden. Dit vereiste veel praktijkwerk op de exercitievelden. Uit de geschriften van een subalternofficier, pelotonscommandant en de toen verstrekte voorschriften en reglementen, komt dit goed naar voren. Dat in de loop van de 19e eeuw de verlichte denkbeelden waarmee deze eeuw was aangevangen, zich verder hadden ontwikkeld is duidelijk uit de instructie die de officier mee kreeg tijdens zijn eigen

opleiding. Het beeld dat Schulten schetst van de eeuw er voor, hoe de soldaat werd behandeld: "Ze werden betaald, moesten hun werk doen en werden geminacht", behoorde tot het verleden (5). Hoe een en ander werd ingevuld zal veel hebben afgehangen van de individuele officier, maar de inzichten hoe soldaten te vormen zoals gedoceerd op de KMA komen heel correct over. Het aanbod van soldaten voor de infanterie bestemd bestond over het algemeen uit eenvoudige handwerkslieden met geringe scholing. Uit de naamlijsten van Van Lijnden blijkt dit duidelijk. Alle dienstplichtigen (miliciens) hadden beroepen zoals sjouwer, olieslager, bakker, kleermaker, metselaar, arbeider, wever, tuinier, enz. De vrijwilligers hadden meestal geen beroep in hun burger bestaan, net als de onderofficieren en korporaals. De opmerking in het "Voorschrift betreffende de wapenen... (1860)" geeft duidelijk de graad van ontwikkeling aan als het gaat om welke leerstof de soldaten zich eigen dienen te maken "slechts zóóveel als hunne verstandsontwikkeling in het algemeen gedoogt". Ook Van Lijnden's aantekeningen "Invallen", hoe met de soldaten om te gaan onderschrijven dit. Snapper geeft een belangrijke factor aan, waarom de soldaat zo eenvoudig van ziel was: "In het bijzonder de regelingen ten aanzien van de nummerverwisseling en de remplacering leidden er toe dat het best ontwikkelde deel van de onder de dienstplicht vallende leeftijdsgroepen buiten de krijgsmacht bleven" (6). Ook Amersfoort onderkent dit en gaat er uitvoerig op in (7). "Alleen al dit volkse - maar nu in de pejoratieve zin - karakter van de kazernebevolking was, voor wie het betalen kon, een reden om een ander voor zich te laten dienen".
Waaruit men weer kan concluderen dat ook de jeugdige infanterieofficier veel in zijn mars moest hebben om in dit geestelijk dor klimaat optimaal als soldatenvormer te kunnen optreden.

Noten

1. Zie Nederlands Adelsboek 1943-1948, 41e jaargang. 's-Gravenhage, W.P. van Stockum.
   De naamswijziging vond plaats in het Stamboek 2e regiment infanterie (zie noot 3) op 20 februari 1863. Van Lijnden voegde de familienaam van zijn moeder Johanna Theodora Baronesse van Voërst toe aan zijn naam onder weglating van "tot Oldenaller".
2. Gegevens ontleend aan de drie Naamlijsten van de Onder-officieren, Korporaals en Manschappen der Kompagnie, behorende aan Van Lijnden, gedateerd Vlissingen, 3 augustus 1861, (Ter)Neuzen, 1 January 1864; Maastricht, 1 January 1865. Naamlijsten waren voorgedrukte boekwerkjes waarin de pelotonscommandant de namen van zijn minderen kon aantekenen. Zij werden uitgegeven door b.v. C.N. Teulings, Militaire-Boekdrukker te 's-Hertogenbosch, zeker in de jaren 1860-1880.
3. Stamboek 2e regiment infanterie, ARA inventaris nr. 338, folio 6

Benoemd tot kadet bij de Koninklijke Militaire Akademie	
voor het wapen der Kavallerie hier te lande bij dispositie	
van het Min. van Oorlog No. 6B	d.d. 22 Augustus 1857
Bij de Akademie aangekomen	den 4 September 1857
Geplaatst bij het wapen der Infanterie hier te lande bij	
dispositie van het Min. van Oorlog 45B	den 17 January 1859
Korporaal daar	30 January 1860
Benoemd tot 2e Luitenant bij het 2e Regiment Infanterie	
bij besluit van Z.M. No. 62	d.d. 22 Juni 1861
Benoemd tot 1e Luitenant bij besluit van Z.M. No. 69	21 Mei 1864
Op non activiteit gesteld voor de tijd van een jaar op het	
daar toe door het opgedaan verzoek, in gevolg dispositie	
van het M.V.O. No. 38P	d.d. 29 September 1866
Uit de sterkte gebragt den	2 October 1866.

4. *De "Bibliotheek van Van Lijnden"*

Alle boekwerkjes hebben het formaat 10 x 16 cm, blauw papieren omslag.

a. Invallen en korte wenken betreffende de Practische dienst van den Subalterne officier. Handschrift, 31 beschreven bladzijden.
b. Algemeene en bijzondere bepalingen voor het kamperend personeel, 2de Studiejaar. Handschrift, 14 beschreven bladzijden.
c. Reglement op de exercitiën der infanterie. Grondslag van het onderrigt en rekruten-school. Uitgegeven op Last van den Koning. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp., voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1869, 60 blz.
d. Reglement op de exercitiën der infanterie. Pelotonsschool. Uitgegeven op last van den Koning. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp., voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1860, 107 blz.
e. Reglement op de exercitiën der infanterie. Kompagnie-school. Uitgegeven op last van den Koning. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp., voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1869, 74 blz.
f. Reglement op de exercitiën der infanterie. Bataillonsschool. Uitgegeven op last van den Koning. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp. voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1861, 147 blz.
g. Reglement op de exercitiën der infanterie. Linie-school. Uitgegeven op last van den Koning. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp., voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1870, 26 blz.
h. Niermans, G.H., 1869. Voorbeelden met verklaring ter beoefening van de Recruten- en Kompagnie-school. Utrecht, J.G. Broese, 46 blz.
i. Voorschrift betreffende de wapenen en de schietoefeningen bij de infanterie. Uitgegeven op last van het Ministerie van Oorlog. Te Breda, ter drukkerij van Broese en Comp., voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1860, 77 blz.
j. Wet tot regeling der militaire pensioenen bij de Landmagt. Te Breda, ter stoomdrukkerij van K.G. Oukoop voor rekening van de Koninklijke Militaire Akademie, 1877, 49 blz.
k. Reglement van het Leesgezelschap 2e regiment infanterie. Maastricht, 26 november 1864, 5 blz.
l. Naamlijst van de Onder-Officieren, Korporaals en Manschappen der Kompagnie. 2e Regement Infanterie, 3e Bataillon, 4e Kompagnie, Vlissingen den 3 Augustus 1861 - Van Lijnden tot Oldenaller, 2de lt. Te 's-Hertogenbosch, bij C.N. Teulings, Militaire Boekdrukker.
m. Idem, Neuzen, den 1 January, 1864 - Van Lijnden.
n. Idem, Maastricht, den 1 January 1865 - Van Lijnden.
o. Naamlijst der Officieren, Onder-Officieren, Korporaals en Manschappen der Kompagnie. 's Bosch, C.N. Teulings, Militaire Boekdrukkerij (model no. 10), voor jaren 187. Niet ingevuld.

Literatuur niet behorende tot collectie Van Lijnden:

A. Veld-dienst tot onderrigt voor onder-officieren en korporaals der infanterie. Tiende druk, Maastricht, bij J. Straatmons, Boekdr. en Boekverk. Utrecht bij N. van der Moude, Boekdr., Uitgever, enz. 1832, 62 + 2 blz.
B. Jaeger, M.W., 1866. De Bataillonsschool aanschouwelijk voorgesteld. Leiden, Firma van den Heuvel en van Santen, 9 blz. en 40 platen met verklarende tekst.

5. Schulten, C.M., z-j. 258 miljoen Nederlanders en hun krijgsmacht. Amsterdam, p.7.
6. Snapper, F., 1984. Het negentiende eeuwse Nederlandse leger: een school der natie? Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 7: 37-56, citaat p. 37.
7. Amersfoort, H., 1984. Voor vaderland en Oranje. Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 7: 5-36, citaat p. 27.

DR M.C. HOFF

De mening-gerichte organisatie

IS FALEN NORMAAL?

'Nooit mogen wij vergeten dat wij te maken hebben met mensen van vlees en bloed', aldus generaal-majoor Douglas Haig in 1903. Inmiddels veldmaarschalk geworden, was deze zelfde opperofficier als bevelhebber in 1917 tijdens de slag bij Passendaele zijn eigen uitspraak kennelijk alweer volkomen vergeten. Was de oorlogssituatie hiervan de reden? Ongetwijfeld heeft dit meegespeeld. Zou Haig niets hebben geleerd van Ieperen in 1915 of van Verdun en de Somme in het jaar daarop? Natuurlijk wel, maar in dit geval weigerde hij naar de juiste adviezen te luisteren en een volgend drama in deze wereldoorlog was het resultaat. In zijn comfortabel ingericht hoofdkwartier en omringd door de smetteloze uniformen van zijn stafofficieren voerde hij op de kaart manoeuvres uit met zijn vrijwel immobiel geworden 'vlees en bloed', zich onderwijl niet afvragend en realiserend hoe de werkelijke situatie in het terrein was. Die was, zoals bekend, catastrofaal voor alles wat in principe kon bewegen.
Arnold Toynbee zou dit gedrag zeer waarschijnlijk als het zelfmoord-karakter van het militairisme hebben gekwalificeerd. Verwend door de psychische toestand van zijn persoonlijk succes, moet Haig zijn geestelijk en moreel evenwicht hebben verloren en een blinde drang naar het bereiken van het onmogelijke is de volgende fase op de weg naar een catastrofe. Succes, extreem deviant gedrag en rampzalige gevolgen staan inderdaad maar al te dikwijls in een nauwe relatie tot elkaar.
De krijgskundige geschiedenis staat bol van dergelijke en andere faalprocessen. Hieruit volgt de verleidelijke, maar intussen zeer terechte, vraag of militairen niet of nauwelijks van ervaringen leren. Ervaringen waarover notabene uitgebreid verslag wordt gedaan. Het is echter in het bedrijfsleven net zo droevig gesteld. Ook de bedrijfskundige geschiedenis van alle ondernemingen met hun 'commandanten' is er een van talloze faalprocessen. Wij behoeven slechts aan het probleem van de ernstige vervuiling te denken om deze gedachte meer dan plausibel te laten zijn of aan de bekende verafgoding aan kortstondige technische voorsprongen, om van de vele jaarlijkse faillissementen als gevolg van mismanagement maar niet te spreken. De literatuur hierover is de top van een ijsberg.
Militairen nemen dus in dit fenomeen van falen beslist geen uitzonderlijke positie in. Falen lijkt de normaalste zaak van de wereld te zijn. Maar dan blijkt er op een of andere manier niet of nauwelijks aan de redelijke norm van de lerende organisatie te kunnen worden voldaan. Waarom niet? In zo'n organisatie zouden mensen immers een actief leergedrag kunnen ontplooien. In deze bijdrage zal ik, zij het summier en niet meer dan grensverkennend, op deze vraag ingaan. Aldus loop ik in de pas met het thema van dit lustrum-nummer: de militair leert.

DE NORM: ACTIEF LEERGEDRAG

In de loop van de jaren tachtig ontstond langzaam een besef van het belang dat aan het concept van de lerende organisatie kon worden gehecht. De samenhang met actief leergedrag werd, opmerkelijk genoeg, eerst aan het begin van de jaren negentig gelegd. Volgens Reg Revans was het essentieel om op alle niveaus in competitieve situaties naar actief leergedrag te streven binnen een structuur -de organisatie- die per definitie een lerend systeem moest zijn. Dit houdt in dat van elke nederlaag en overwinning door middel van studie geleerd moet worden. Actief leergedrag moet bij alle organisatieleden een continu proces zijn, waarbij *iedereen* is betrokken. Overigens een conclusie die geenszins nieuw is. Al in de voor-socratische periode, bij de opkomst van de Griekse beschaving, wordt dit continu proces onderdeel van het maatschappelijk stelsel. Het vooruit denken nam hierin een essentiële plaats in en daardoor

ontstond er een minder instinctief, maar meer systematisch handelend gedrag van de ingezetenen.
Heden ten dage zouden organisaties zich niet langer aan de ontwikkeling van dit actieve leergedrag kunnen onttrekken. Dit moet in hoofdzaak aan drie factoren van invloed worden toegeschreven. Achtereenvolgens,

(1) het afnemend aantal mensen waarmee organisaties dezelfde of zelfs betere resultaten moeten bereiken (militairen met meer omspanningsvermogen);
(2) het toenemend aantal functies waar behoorlijk veel kennis voor nodig is (militairen met meer kennis);
(3) de bewustwording van het belang van personeelsselectie (militairen met meer talent).

Meer omspanningsvermogen
De gevolgen van schaalvergrotingen en vertechniseringen zijn navenant. Ten eerste hebben militairen alom een grotere spanwijdte aan verantwoordelijkheden gekregen. De IFOR-soldaat is wat dit betreft niet meer te vergelijken met de hopliet van weleer. Ten tweede heeft deze lijn zich doorgetrokken naar het niveau van het management. Commandanten worden met totaal andere 'omgevingen' geconfronteerd. Verdere ontwikkelingen van vermaatschappelijking, humanisering en democratisering leiden ertoe dat hiërarchie meer dan ooit op de eerste plaats moet worden gezien als een mechanisme tot coördinatie en daarna pas als een tot onderschikking. Aldus dwingt de sterk proces gerichte militaire organisatie haar leden tot actief leergedrag. Hieraan onttrekken houdt zonder twijfel een grote kans tot mislukken in.

Meer kennis
De ontwikkeling van *muscle*, via *money* tot *mind* is ook de militaire organisatie niet gepasseerd. Het toenemend aantal hoger gekwalificeerde functies is een feit. De invloed van de *barokke* wapensystemen is merkbaar. Alleen al om deze reden is het niet onjuist om in de militaire organisatie duurzaam te investeren in menselijk kapitaal. Ook deze ontwikkeling werkt positief op de norm inzake het leergedrag. Een fraaie illustratie van zo'n kennisrevolutie deed zich voor ten tijde van prins Maurits. Niet alleen op het terrein van de wapenexercitie was hij een grootmeester, maar ook voor de tactiek heeft hij veel betekend. Was hij het niet die in de slag op het Tielsche Heiken voor het eerst een 'infanterie-tank' team introduceerde? Evoluties en revoluties zijn er wat dit betreft natuurlijk altijd geweest, maar het besef dat het synergetisch effect van geest en materie bepalend is voor de gevechtskracht begint hopelijk op ruime schaal 'tussen de oren te zitten'. Dat kennisrevoluties zich niet altijd laten vertalen in navenant gedrag op het gevechtsveld mag meer dan bekend worden verondersteld. Het eerste gebruik van de tanks bij Cambrai in de Eerste Wereldoorlog, de eerste grootschalige verkenningsoperaties met gemechaniseerde voertuigen tegen een onzichtbare vijand in de Vietnam-oorlog en de eerste reactie op de inzet van de hypermoderne Exocet raket in de oorlog om de Falklands zijn zo maar drie voorbeelden van falen om vooruit te zien en aan te passen.

Meer talent
In de jaren tachtig konden artikelen over de roep om toepassing van *Auftragstaktik* in moderne legers de militaire lezer nog steeds boeien. In feite had het een achterhaald onderwerp moeten zijn. Dat het niet zo was, betekende dat militairen ook in moderne legers nog steeds in bestaande structuren werden geperst. Het personeelsbeleid had het karakter van een *containment* benadering. Men was zich kennelijk niet bewust van het feit dat hierdoor een *mismatch* werd gecreëerd tussen het individu en de organisatie. Of men nu wil of niet, dit beleid van 'inblikken' zal toch moeten worden veranderd, althans als het de bedoeling is dat militaire eenheden ook het niveau moeten behalen van de zogeheten psycho-sociale doelmatig-

heid. Wat dit voor een leger kan inhouden, bewees luitenant-generaal Archibald Wavell in 1940 met zijn ingesloten eenheid toen hij de Italianen een geweldige nederlaag bezorgde.
De behoefte aan een geprofessionaliseerd leger is vastgesteld en dit impliceert een vulling met taakvolwassen mensen. Gegeven de toenemende ingewikkeldheid van de militaire bedrijfsprocessen is het duidelijk dat, veel meer dan vroeger het geval was, talent nodig is en talent vraagt nu eenmaal om ruimte binnen de organisatie. Dat wil zeggen, is eenmaal talent geselecteerd, dan eist dit talent de mogelijkheid tot ontplooiing van actief leergedrag.

EFFECTUERING VAN DE NORM
Volgens Peter Senge moeten tenminste vijf voorwaarden worden vervuld om dit leergedrag effectief en efficiënt te ontwikkelen.
Vertaald naar de militaire organisatie betekent dit ten eerste het systematisch opsporen en vastleggen van patronen die zich met een zekere frequentie herhalen. Een dergelijk patroon is het falen in de besluitvorming voorafgaande aan en tijdens militaire operaties. Met de drie fundamentele beginselen van de oorlogvoering: de beste synergie behalen, de meeste vrijheid van handelen scheppen en de totstandbrenging van de grootste doelmatigheid, wordt dikwijls geen of weinig rekening gehouden. Een systematisch organiseren en krachtdadig opvoeren van onderzoek naar deze vaste faalpatronen blijft tot op de dag van vandaag uit.

Vervolgens moet onder het camouflagepak van de militair niet alleen een fysiek gezonde figuur schuilgaan, maar ook een die zijn/haar geestelijke bagage in progressieve zin ontwikkelt. Indien ik Senge goed interpreteer, zal studiezin ook werkelijkheidszin bevorderen. Vastgeroeste beelden over vijandig gedrag etc. kunnen op deze wijze worden bijgesteld. Een nog groter voordeel is wellicht het ontwikkelen van creativiteit en toekomstdenken door middel van studie. Ook dit laatste heeft op de roosters van militaire opleidingsinstituten geen hoge prioriteit. Simpele technieken als *brainstorming*, *brainwriting* of het zogenaamde *laterale denken* om creativiteit en toekomstdenken te ontwikkelen, worden niet systematisch en structureel toegepast.

Een derde voorwaarde betreft het mentale denkmodel van de militair. Er zouden uniforme denkpatronen moeten worden ontwikkeld op het organisatorisch niveau. Dat wil zeggen het niveau waarop keuzes worden gemaakt over de meest adequate structuur van de organisatie. Dergelijke mentale modellen zouden krachtige instrumenten zijn voor een lerende organisatie. Uniforme patronen van denken hebben binnen de defensie organisatie beslist wortel geschoten en zijn, naar het mij voorkomt, eerder een nadeel dan een voordeel voor actief leergedrag.

Ten vierde zouden met betrekking tot de doelstellingen beslist eenheid van opvatting en absoluut loyale ondersteuning tot stand moeten worden gebracht. Hierdoor zou een juiste taakvervulling beter worden gegarandeerd. Een dergelijk beleid is binnen de defensie organisatie zeker niet onbekend. Of dit beleid ook wordt gerealiseerd, mag worden betwijfeld. De discussies binnen het militaire apparaat over de vredesoperaties in het voormalig Joegoslavië ondersteunen deze twijfel ten volle. Was het in 1939 anders? Of in 1947? Of in de jaren zestig en zeventig inzake de nucleaire bewapening? Neen, en ook in de nabije toekomst, indien Nederland de beschikking heeft gekregen over een krijgsmacht met vrijwillig dienenden blijft dit aspect een heikel punt.

Tenslotte is voor de effectuering van de norm 'actief leergedrag' *team building* nodig. Dit aspect behoeft geen commentaar en is binnen de militaire organisatie een vanzelfsprekende zaak.

DE ACTUELE SITUATIE

Aan het ideale beeld van actief leergedrag binnen een lerende organisatie wordt intussen op diverse manieren veel afbreuk gedaan. Toynbee's paradigma dat de krijgskunde een geschiedenis is van het tweegevecht tussen David en Goliath is maar al te waar. Welke onderzoeken naar militaire misstappen men ook neemt: bijvoorbeeld de enorme waslijst, die Geoffrey Regan aan militaire blunders heeft verzameld, of de studie van Cohen en Gooch over de ontleding van het faalproces in oorlogstijd, of het bekende *On the psychology of Military Incompetence* van Norman Dixon, steeds weer komt het beeld op van een ongelukkige reus die de 'slinger' bij zijn tegenstander niet heeft opgemerkt en, dikwijls met veel branie, zijn noodlot tegemoet is getreden. Zolang oorlogvoering wordt geperfectioneerd en de oorlogvoerenden geloof hechten aan hun eigen perfectie zal Toynbee gelijk krijgen. De militaire technologie versterkt dit geloof in eigen perfectie.

De besluitvorming in moderne legers lijkt dan ook ogenschijnlijk gebaseerd te zijn op *feiten* zoekende managers, want de werkelijkheid is anders. De besluitvorming wordt in hoge mate beïnvloed, zo niet beheerst, door de *belief systems* van de politieke en de militaire managers. Legers ontwikkelen militaire religies: de componenten hiervan zijn de gevormde beelden, de militaire attitude, de ontwikkelde waarden als resultante van onder meer indoctrinatie en ervaringen, de voorstellingen die de miliatiren hebben omtrent zaken die niet eens kunnen worden geverifieerd (de *belief* systemen), de doctrines en ideologieën en, tenslotte, de eigen persoonlijke behoeften. Al met al worden er meningen gevormd, die nauwelijks nog kunnen worden veranderd. Dit geeft tegelijkertijd ook de waarde aan van militaire adviezen aan politici. Dit boeiende aspect van de civiel-militaire relaties staat echter buiten het kader van dit artikel. Welnu, actief leergedrag vereist juist een behoorlijke flexibiliteit van de individuele geest en de wil om risico's te lopen door innovatie. Actief leergedrag veronderstelt bovendien dat de organisatie ook de ruimte heeft om aldus te handelen. Aangezien het systeem een carrière gerichte structuur heeft, zal deze ruimte sporadisch worden gegeven.

Vervolgens kan het ontwikkelen van actief leergedrag binnen een lerende organisatie alleen maar goed gedijen indien het bewust scheppen van onzekere en ambigue situaties een alledaags verschijnsel wordt. Helaas echter zullen bureaucratische organisaties, die bovendien aan de politiek ondergeschikt zijn, niet snel de bereidheid tonen om zulke situaties op te roepen. Te lang hebben daardoor de militaire managers in een vredessituatie geopereerd en konden alleen oefeningen een werkelijkheid van chaos etc. simuleren. Wat dit betreft zijn de mogelijkheden om in VN-verband elders op te treden een 'gelukkige' ontwikkeling in het kader van het actief leergedrag.

Een derde aspect betreft de macht van een autoriteit. Geen enkele manager zal zich gelukkig voelen indien zijn macht daalt als gevolg van het overdragen van macht of door het ontstaan van machtsconcurrentie. Het scheppen van een klimaat van actief leergedrag kan tot reductie van machtsafstanden leiden tussen meer- en minder-machtigen. Toegenomen kennis en talent bij een minder-machtige kan tot strijd om macht leiden, indien de meer-machtige een onbekwame manager is, die niet deelneemt aan dit proces van actief leergedrag. Wie herinnert zich niet de eerste schreden van de Vereniging van Diensplichtige Militairen (V.V.D.M.) op het pad van het vakbondswerk of het optreden van de eerste generatie ondernemingsraden en dienstencommissies? Sterke managers hadden weinig problemen. De ontwikkelingen in Centraal- en Oost-Europa zijn op dit terrein van de democratisering van de kennis en de erosie van voormalige, onaantastbare 'leiders' fraaie illustraties van dit machtsaspect.

DE BALANS

De eerste conclusie is duidelijk. Een militaire werknemer die als het ware schreeuwt om ruimte voor een actief leergedrag en een structuur ontmoet die (nog) niet voldoet aan de eisen om een dergelijke ruimte te verschaffen. Zo'n omstandigheid bevordert niet de gevechtskracht van de militaire organisatie. Hieruit ontstaan verschillende mogelijke oplossingen. De selectie van personeel wordt aangepast aan de verroeste structuur of er vindt een navenante omwenteling plaats binnen de militaire organisatie. Een derde optie is die van de weg van *trial and error*, van Charles Linblom's *muddling through* theorie.

Als Lindblom's optie juist is, kan hieraan een tweede conclusie worden verbonden, namelijk die van de adaptatie, binnen dat proces van vallen en opstaan. Dit houdt in dat na verloop van tijd de militaire werknemer, deel uitmakend van een beroepsleger, een zeer grote kans loopt om op te gaan in de organisatiecultuur. Hij/zij gaat zich een voelen met de structuur, etc. en hierdoor wordt het proces van ontwikkeling van een militaire *religie* versterkt. Alles blijft ongeveer bij het oude en van een actief leergedrag is vervolgens nog nauwelijks sprake.

De derde conclusie is dat er tenminste twijfel bestaat of de organisatie ook het vermogen heeft of deze kan ontwikkelen om zich voor te bereiden op de oorlogvoering van de nabije toekomst. Durft de politieke en de militaire leiding de verantwoordelijkheid op zich te nemen om een koers te volgen, die in feite vanuit een historische ontwikkeling kan worden afgeleid? Deze koers werd een paar jaar geleden door Martin van Creveld in zijn *Transformation of War* (1991) helder uiteengezet. Jomini, Clausewitz, etc. zijn misschien nog interessante literatuur voor het bedrijfsleven, maar de militair zal meer gebaat zijn bij de geschriften van Sun Tszu. Oorlogen tussen *volwassen* geworden nationale staten zijn voorlopig niet meer aan de orde, wel de *low intensity* conflicten -wat een verhullende naam trouwens!- tussen staten en organisaties. Bijvoorbeeld wordt in deze periode de staat Israël op een dramatische wijze geconfronteerd met de 'oorlog' tegen de Hamas-organisatie. Traditioneel opgeleide legers zijn niet opgewassen tegen een dergelijke tegenstander die tot op het allerlaatste moment onzichtbaar blijft. Inlichtingendiensten zullen nieuwe methoden moeten ontwikkelen om een effectief waarschuwingssysteem in het leven te roepen.

In Nederland hinken wij voorshands zeker nog op meerdere gedachten. De *core business*, zoals op een eerder moment door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten duidelijk gemaakt, blijft voor de krijgsmacht de verdediging van het Nederlands territorium en het verdragsgebied van de NAVO. Daarnaast zal men voorbereid moeten zijn op de uitvoering van neventaken die een wereldwijde inzet inhouden op het terrein van de crisisbeheersing, de humanitaire hulp en de rampenbestrijding. Gegeven het zich ontwikkelende defensiebeleid kan aan dit takenpakket alleen worden meegedaan in bondgenootschappelijk verband. Dat wil zeggen binnen het raamwerk van een of andere intergouvernementele organisatie. Dit impliceert dat nog een stap verder gewelddadige conflicten zullen worden uitgevochten tussen organisaties! Die kans neemt aanzienlijk toe, naarmate de nationale staat de veiligheid van de ingezetenen niet meer kan garanderen. Israël is op dit moment hiervan een schrijnend voorbeeld met alle gevolgen van dien.

Wat erger is, is dat uit dit enkele voorbeeld de onmacht blijkt van de traditionele nationale staat en vervolgens niet meer wordt dan een juridische fictie. Militaire systemen hebben in zo'n fictie geen plaats meer en worden naar een hoger niveau getild. De *inter*-gouvernementele organisatie verkrijgt noodgedwongen op het terrein van de veiligheid een *supranationaal gezicht*. Wat Europa betreft zou de West Europese Unie het kader kunnen zijn voor deze nieuwe veiligheidsstructuur.

Maar net als in het geval van het economisch nationalisme zal ook op het terrein van de militaire veiligheid het souvereiniteitskleed worden getoond. Ouderwets geworden structuren worden gehandhaafd en aan de top wordt actief leergedrag nauwelijks getoond. Waarschijnlijk is het terug te voeren tot een onmacht om een op feiten zoekend gebaseerd gedrag te

tonen. En als dit al gebeurt, is er vervolgens het onvermogen om de consequenties van die feiten te durven aanvaarden. Wij spreken over beginselen en idealen, wij handelen conform onze (nationale) belangen. Het is veel eenvoudiger om een op meningen gericht gedrag te continueren. Dergelijk gedrag is ook vrijwel niet te verifiëren en dus altijd excuseerbaar.

Noten:

1. Argyris, Chr., *On Organizational Learning* (Cambridge 1993).
2. Cohen E.A. & Gooch, J., *Military Misfortunes* (New York/London 1990).
3. Creveld, M. van, *The Transformation of War* (New York 1991).
4. Dixon, N.F., *On the Psychology of Military Incompetence* (London 1988).
5. Lindblom, Ch.E., The Science of muddling through, in: *Public Administration Review* (nr. 19, 1959).
6. Hoff, M.C. (red.), *Militaire Misstappen van de Nederlandse Leeuw* (Amsterdam 1996) (nog te verschijnen).
7. Regan, G., *Military Blunders* (Enfield 1991.)
8. Regan, G., *More Military Blunders* (Enfield 1993).
9. Revans, R., *Action Learning* (New York 1980).
10. Senge, P., *The Fifth Discipline* (New York 1990).
11. Toynbee, A.J., *A Study of History* (Oxford 1949, heruitgave).

KL. SIERKSMA

Voerde Nederland ooit een 'oorlogsvlag'?

In de traditioneel bekende[1] publicaties over de geschiedenis van de rood-wit-blauwe "Nederlandse" vlag, de betere en uitputtende studies[2] over dit onderwerp en de oude3 zowel als nieuwere boeken over vlaggen in het algemeen[4] worden zowel de drie-banenvlag, als de geus-vlaggen en ook de specifieke onderscheidingsvlaggen van de Vereenigde Oost- zowel als West-Indische Compagnie[5] genoemd, beschreven en afgebeeld, maar een vlagtype dat vele landen kennen of gekend hebben komt daar tot nu toe niet bij voor: *een exclusieve oorlogsvlag of krijgsvlag.*

Men sla er maar eens de een der best-gefundeerde handboekjes op dit gebied op na, namelijk het inmiddels in vele tienduizenden exemplaren verschenen, en in nieuwe edities telkens weer geactualiseerde, maar ook in diverse landen uitgegeven, door de Deense vlaggenkundige *Christian Fogd Pedersen* geredigeerde *politikens flagleksikon "alverdens flag i farver"* (sedert 1956, Kopenhagen; aanvankelijk geredigeerd door Preben Kannik).

We kunnen volstaan met enkele voorbeelden, in volgorde van de behandeling in dit werkje, en zien dat er een afzonderlijke Oorlogsvlag bekend is in IJsland, Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Groot Brittanië, Belgie, Duitsland, Polen, Spanje enzovoorts (ruim 30!). Onder een dergelijke vlag wordt dan gerekend een vlag, die uitsluitend op oorlogsschepen wordt voorgehesen als nationaliteitsembleem. In de meeste gevallen is het model ontleend aan de nationale en/of koopvaardijvlag; een "echte" oorlogsvlag heeft veelal een historische achtergrond, maar er zijn ook enkele gevallen dat een bijzonder vlagmodel als zodanig is ingesteld om nadrukkelijk de (marine)schepen in oorlogstijd te kunnen onderscheiden van andere vaartuigen.

Uiteraard is in ons Koninkrijk ook wel in iets dergelijks voorzien. Het VVKM 19 vermeld in Hoofdstuk 2 (Voeren van kentekenen, van belang voor de eerbewijzen, op oorlogsschepen, (...) der Koninklijke Marine) in Art 5

> "De wimpel ... een lange, zeer smalle gespleten scheepsvaan in de kleuren van de Koninkrijksvlag."

In het tweede lid is de wijze van voorhijsen aangegeven:

> "... aan de top van de voormast. De wimpel blijft dag en nacht waaien".

En het derde lid stelt daarbij dat

> "alleen ingeval een commandovlag of standaard moet worden gevoerd, wordt de wimpel neergehaald."[6]

Toch heb ik het gevoel dat bij intensief onderzoek met diepgravend speurwerk weleens zou kunnen blijken dat "vroeger" wel degelijk een Nederlandse oorlogsvlag heeft bestaan en dan ook nog tot in de 19e eeuw. Juist vanwege dit laatstgenoemde tijdstip wil ik hier eens op dit onderwerp attenderen.

Het voor zover in Europa bekend, enige boek dat juist geheel gewijd is aan de "onderscheidingsvlaggen"- dat wil zeggen, vlaggen gehesen om duidelijk te maken dat óf het schip zelf, óf een schepeling aan boord "iets onderscheidends" heeft van handels- of visserijschepen - is niet erg bekend geworden. Het gaat om

Rec. ISAAC TAYLOR; T*he Ship (...)*
with DISTINCTIVE FLAGS of different nations.
(1830 London; John Harris; 4th edition)

De bladzijden 163-167 worden ingenomen door vier steendrukken, waarop 37 vlaggen zijn afgebeeld[7]. De tweede plaat vraagt onze speciale aandacht.

De vlaggen nummers 10, 11 en 12 stellen respectievelijk voor, volgens het bijschrift onder aan

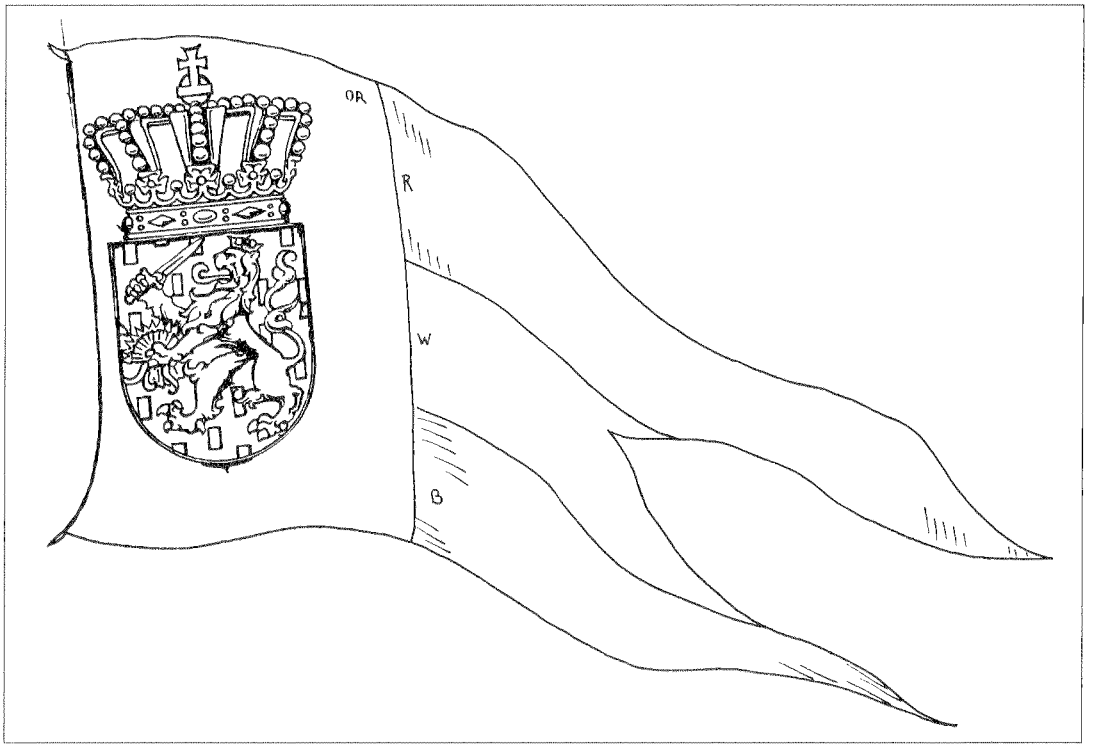

NETHERLANDS DISTINCTIVE FLAG.
naar I. Taylor, The Ship (etc), 1830 London.

de bladzijde *10 NETHERLANDS, 11 DUTCH MERCHANT, 12 ROTTERDAM.* Laatstgenoemde onderscheidingsvlag is daarbij een vlag van elf banen groen-wit-groen-enz...[8] De "Koopvaardij" is hier normaal - maar in dit boek kennelijk om het verschil te laten zien met de andere vlaggen - gesignaleerd met de drie banen rood-wit-blauw[9]. En de vlag gesignaleerd als "Netherlands", intrigeert bijzonder; een afzonderlijke broeking (=⅓ van de lengte van het vlaggedoek en een ingesneden vlucht, zodat twee evenlange punten of slippen ontstaan).
De vlucht heeft de gebruikelijke banen in rood-wit-blauw. Maar de broeking is oranje met daarop een groot wapenschild (blauw bezaaid met gele blokjes, en daarop een gele, gekroonde en steekzwaard opgeheven houdende leeuw), overtopt door de traditionele Nederlandse koninklijke (heraldische) kroon. Er is geen enkele bron, waaruit het gebruik van van een dergelijke vlag blijkt; zou men willen denken aan een (drijvende) wimpel of iets dergelijks dan gaat dat niet op, want op dezelfde bladzijde ziet men direct naast de Oostenrijkse oorlogsvlag ("Man of War") een smalle en kleinere drijvende wimpel "Austria Pendant". Ook de kleur van de broeking - oranje - is opmerkelijk; zelfs Steenbergen[10] maakt geen onderscheid met geel:

> "... de oranjekleurige Vlaggen, om geene afzonderlijke afdeelingen te maken, zijn onder de geele geranschikt."

Een aanduiding echter tussen "Netherlands" en "Dutch" heb ik in vlaggenboeken niet eerder ontmoet, sterker nog "Netherlands" komt mij in 1830 al heel erg ongewoon voor in een Engels geredigeerd, voor internationaal gebruik bestemd handboek!
Van zo'n Nederlandse vlag met een uitsnijding tot twee slippen in de vluchtzijde hebben we

wel enige, overigens onvoldoende, documentatie. Enkele voorbeelden haal ik hier aan van Nederlands (of Hollands!) gebruik in militaire sfeer gehesen van dergelijke vlaggen, namelijk op Overzeese kustforten. Op de Afrikaanse kust waren zulke forten, zoals dat van Sint George del Mina, na de verovering ervan in 1637 de redoute Koenraadsburg (60er jaren van de 17de eeuw), fort Leydsaamheyd te Apam (1697 begon de bouw), en Crèvecoeur in Accra (1649). De stichting Atlas van Stolk te Rotterdam bezit er fraaie en duidelijke afbeeldingen van[11]. Heel duidelijk gedocumenteerd zien wij hierop versterkingen heel erg grote rood-wit-blauwe vlaggen gehesen, met de vluchtzijden uitlopend in twee slippen. Nederlandse "Oorlogsvlaggen" derhalve.

Het is wel vreemd dat tot nu toe alle onderzoekers van de Nederlandse vlaghistorie hieraan zijn voorbij gegaan. "Mars et Historia" mag dan mijn primeur hebben!

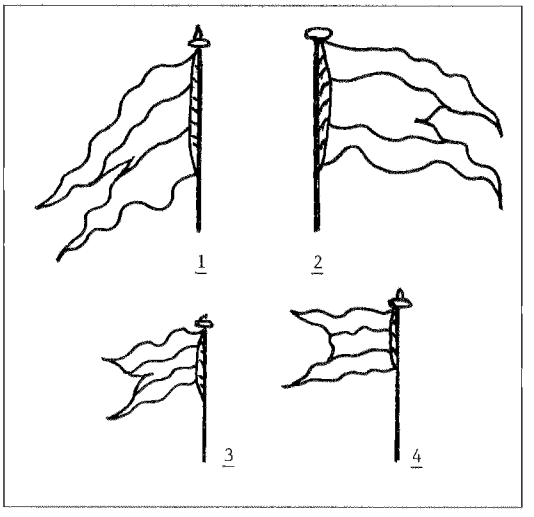

Nederlandse Oorlogsvlaggen op de Afrikaanse forten van Sint George del Mina (1), Koenraadsburg, (2), Apam (3), Accra (4). De arcering van de banen is hier weggelaten.

Noten:

1. Bijvoorbeeld: W. Smith (1975), *Flags through the ages and across the world* (New York etc en in bewerkingen in vijf verschillende talen tegelijk geactualiseerd).
2. Bijv. H.A. Treu (1970), de Nederlandse vlag en de Nederlandse koninklijke vlaggen. Separate overdruk uit: *Nasporingen en studiën op het gebied der krijgsgeschiedenis* LXIV ('s Gravenhage): Bijlage 1.
3. Bijv. C. Allard (1665), *Nieuwe Hollandsche Scheepsbouw* (Amsterdam).
4. Bijv. G. Anrich (et al.; 1978), *Das Flaggenbuch* (Ravensburg).
5. Bijv. de (helaas ongedocumenteerde) twaalf emblemen ter zake in: D. VISSER (1990), *De Nederlandse vlag* (Amsterdam) pag. 23.
6. NOTA BENE de minder juiste aanduidingen "scheepsvaan" en "neergehaald"!
7. De eerdere drie drukken heb ik niet kunnen achterhalen. Het zou belangwekkend kunnen zijn te weten of reeds vòòr 1830 (Belgische revolutie) het onderscheid tussen Netherlands en Dutch is gemaakt.
8. In Kl. Sierksma (1962), *Nederlands vlaggenboek* (Utrecht: Prisma-boeken) noteerde ik (pag 108) dat "reeds in 1857 de burgemeester (van Rotterdam) aan de minister van Binnenlandse Zaken (had) gemeld dat weliswaar oudere vlaggenkaarten en -boeken veelvuldig een meerbanige vlag weergeven, maar dat naar het gevoelen van het gemeentebestuur een driebanige vlag de enige juiste was." Men moet dus in dat kader ook aannemen dat deze elfbanige vlag een speciale Onderscheidingsvlag is geweest.
9. Op deze pagina in het boek komen verder de onderscheidingsvlaggen met bijzondere aanduiding: Frankrijk "national" en "koninklijke standaard" (= Lodewijk Filips I van Orleans), Pruissen "oorlogsvlag" en "koopvaardij" (=koninklijke vlag van Frederik Willem III van Hohenzollern), en Oostenrijk "oorlogsvlag" en "drijvende wimpel" (met het wapen van het Aartshertogdom Oostenrijk)
10. Vgl. mijn studie (1990) in: *Mars et Historia 25 jaar* (z.pl.) pag 65-76
11. Topografie nr 199, resp BMH 16383, 16392, 16389, 16387.

DR R.P. DE GRAAF

'Frictie in de Middeleeuwen' Het débâcle van 1315

In 'Vom Kriege' introduceert Carl von Clausewitz het begrip 'frictie'. Na te hebben opgemerkt dat in een oorlog "alles simpel is, maar het simpele moeilijk" ligt hij dit aldus toe: "Door de invloed van talloze onbeduidende omstandigheden, waarmee op papier nooit voldoende rekening gehouden kan worden, valt in een oorlog alles tegen en blijft men ver achter bij het zich gestelde doel. Een machtige ijzeren wil overwint deze frictie, hij vermorzelt de obstakels, maar tegelijk ook de machine. (...) Het begrip frictie is het enige dat in algemene trekken ongeveer beantwoordt aan datgene wat de werkelijke oorlog onderscheidt van die op papier." Dat dergelijke frictie niet aan tijd of plaats gebonden is, wil ik laten zien aan de hand van een weinig in ons land bekende middeleeuwse geschiedenis uit 1315. We zitten in de slotfase van het conflict om Zeeland bewester Schelde, de strategische twistappel tussen Holland en Vlaanderen. In drie eerdere artikelen in 'Mars'[1] heb ik laten zien hoe tussen 1253 en 1304 talloze aanvallen over een weer werden uitgevoerd: in 1253 mislukte een grootscheepse Vlaamse landing op Walcheren te Westkapelle. De Vlaamse legers die in 1302 in de fameuze Guldensporenslag hun formidabele slagkracht hadden laten zien, richtten zich in 1303 en 1304 op Holland en Zeeland. In korte tijd liepen ze beide gebiedsdelen onder de voet, maar toch slaagden de Hollanders er onder graaf Willem III in, om de Vlamingen terug te dringen. De met Franse steun uitgevochten zeeslag te Zierikzee bezegelde de Vlaamse nederlaag. Op het niveau van de 'grand strategy' was de Hollands-Franse samenwerking beslissend geweest: het sterke en machtige Vlaanderen kon een twee-frontenoorlog tegen deze coalitie niet volhouden. Maar wie denkt dat het gewest nu het moede hoofd in de schoot wierp, vergist zich. Vlaanderen weigerde ook na 1304 te erkennen dat Zeeland bewester Schelde aan Holland toekwam. Ook jegens Frankrijk namen de Vlaamse graven allerminst een neerbuigende houding aan, waardoor grensgeschillen niet van de lucht waren.

HET DÉBÂCLE VAN 1315

De Vlaamse graaf Robert van Bethune en de Franse koning Filips IV konden bijzonder slecht met elkaar opschieten. Filips had een maand voor zijn overlijden op 29 november 1314 een verbond met graaf Willem III van Holland gesloten. Op de inhoud hiervan, kom ik later terug. Frankrijk wilde de zuidelijke grenzen met Vlaanderen, rond steden als Rijssel en Doornik, beveiligen, terwijl Holland nog altijd bang was voor mogelijke Vlaamse aanvallen om Zeeland bewester Schelde te bezetten. De Vlaamse graaf weigerde om de opvolger van Filips, koning Lodewijk I de verschuldigde leenhulde te bewijzen. Een in feodaal opzicht ontoelaatbare brutaliteit, vandaar dat het Franse hof *des pairs* hem op 23 juni 1315 vervallen verklaarde van zijn leengebied. Thuisgekomen stuurde de Vlaamse graaf een boodschapper naar de graaf van Namen en de heer van 'Noyiers omme ene dachvaert van traytiete van payse'. Het uitbreken van de oorlog was een kwestie van tijd geworden.

Terwijl de legers langzaam werden geformeerd, stuurde koning Lodewijk zijn speciale afgezant, de heer van Lois, graaf van Evreux, op pad. Deze diplomaat komt zowel voor in de rijkroniek van Lodewijk van Velthem, als in de officiële documenten. Het is die zomer al snel duidelijk dat hertog Jan III van Brabant geen zin heeft om deel uit te maken van een coalitie tegen zijn buren. Een voornaam bezwaar was de eventuele aanwezigheid van huurtroepen langs de grens met Vlaanderen. Immers, de Brabanders - zelf de voornaamste leveranciers van 'Brabanciones' - wisten maar al te goed dat als de strijd eenmaal gedaan was, de huurlingen vaak aan het plunderen sloegen.

Blijkbaar vonden de Brabanders hun oude geschil met de Vlamingen over de grensrivier de Schelde - waarover beide partijen regelmatig parlementen hielden, ook in 1315 - minder van belang dan een goede verstandhouding.
Net als in 1304 kwam Vlaanderen tussen twee vuren te zitten: in het noorden de Hollandse graaf Willem III (dezelfde als 11 jaar geleden); in het zuid-westen Henegouwen en in het zuiden Frankrijk. Alleen het noord-oosten, Brabant, was neutraal. De zeezijde was open. De Engelse koning Edward II wilde wel deel uitmaken van het bondgenootschap, maar gaf op 8 september te kennen dat hij zijn handen vol had aan de Ierse en Schotse opstandelingen. Gezien zijn nederlaag op 24 juni 1314 in de vallei van Bannockburn tegen de Schotten een geldig excuus.
Frankrijk had er veel geld voor over om de Vlamingen op de knieën te krijgen. Zoals gezegd, had hij met zijn "gichten ende mieden", giften en geschenken, in Holland meer succes dan in Brabant. Toch bereikte hij met dit spel - dat overigens "heymelijc" plaatsvond - dat de omsingeling grotendeels tot stand kwam. Klaarblijkelijk ging het Willem III van Holland niet alleen om het geld, maar ook om een goede relatie met Frankrijk. Omdat Henegouwen, dat ook in Hollandse handen was, aan Frankrijk grensde, kwam deze min of meer vriendschappelijke houding goed van pas. Onderwijl liet koning Lodewijk de Vlaamse steden en troepen in de gaten houden; we lezen "Hi dede oec wel begomen Ende bespien die stede al".
De voorganger van Lodewijk, Filips IV kon na de nederlaag te Kortrijk in 1302 over méér geld beschikken dan in het verleden, doordat hij iedereen die in staat was om een wapen te dragen via de 'arrière-ban' op kon roepen. Zij konden hun dienstplicht weer afkopen, zodat de 'arrière-ban' in feite neerkwam op een belastingverhoging.
In 1304 had de samenwerking met Willem III tot een dubbele overwinning geleid: in Zierikzee waren de Vlamingen vernietigend verslagen en op de Pevelerberg (de Mons-en-Pévèle) verlieten de Vlamingen als eersten het slagveld -hoewel in dat gevecht de Franse koning uit het zadel was gewipt en de fameuze oriflamme aan stukken was gereten. Alleen als de Vlaamse legers *opnieuw* op twee fronten tegelijk moesten opereren, was het mogelijk ze te verslaan en kon een nederlaag als de Guldensporenslag worden voorkomen.
De volgende maatregel van de koning was een economische boycot. Hij liet de grenzen met Vlaanderen sluiten om te voorkomen dat voedsel de vijand kon bereiken. Zwarthandelaren stond de 'galge' te wachten. "Die coninc die cochte al op dat goet, (goederen) Waer dat hi conde". De Vlaamse kroniekschrijver tekent hierbij aan, dat velen door de honger naar Brabant werden gedreven.
Terug naar de politiek. Twee verdragen zijn voor ons van belang. In het eerste verdrag van koning Filips IV en graaf Willem III was afgesproken, te Lagny sur Marne op 27 oktober 1314, dat Willem 500 'hommes d'armes, chevaliers et escuiers' gereed zou houden. In beide versies van deze overeenkomst staat dat deze tot taak hebben 'pour nostre paijs de Haynnau défendre'. De salariëring kwam voor rekening van de Fransen. Voor de verdediging van Henegouwen werd ook afgesproken dat alle kastelen aan de grens met Vlaanderen extra zullen worden versterkt. Willem mag hiervoor troepen werven, voorwaarde is echter wel dat de Franse koning "zo vaak als hij wil" er door middel van officieren op mag toezien, of niet met de aantallen wordt gefraudeerd. Want ook zij zullen hun loon van 's konings wege ontvangen.
Over het vrijkopen van gijzelaars - vooral van edelen die eventueel in Vlaamse handen mochten vallen - worden afspraken gemaakt net als over de vergoeding van gesneuvelde paarden. Deze paarden, speciaal de aanvalspaarden kostten zeven tot zevenentwintig maal zo veel als een gewoon rij- of lastpaard. Een ridder had doorgaans drie paarden tot zijn beschikking; het bijzondere van een aanvalspaard is, dat het niet terugschrikt voor wapengekletter, letterlijk en figuurlijk.
Te Vincennes wordt op 16 februari 1315 nog een tweede verdrag gesloten. Hierin belooft Willem: "cinquant mille hommes à piet deffensaules et armés": 50.000 man te voet, afdoende

Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, patrouilleerde van 24 oktober tot 29 november 1315 voor de Zeeuwse kust met een eskader van 14 schepen.

uitgerust en bewapend. Ditzelfde aantal keert inderdaad terug in de afrekening van 28 oktober 1315! Er is geen sprake van dat zoveel troepen in actie kwamen. Weliswaar spreekt Van Velthem over een vloot van 1100 schepen, wat zou neerkomen op 45 man per schip (voor een flinke kogge is dit niet onredelijk, wel voor de meeste kleinere schepen). Beide aantallen zijn echter schromelijk overdreven. In de middeleeuwen kwamen nauwelijks legers voor, die groter waren dan 15.000 man. Wel in de oudheid en in de tijd na 1500. Evenmin kwamen in de middeleeuwen zulke grote vloten voor. Twee grote zeeslagen uit de 14de eeuw geven bijvoorbeeld veel lagere aantallen: in 1304 waren te Zierikzee aan Hollandse zijde 54 en aan Vlaamse zijde een dertigtal grotere schepen aanwezig, met daaraan toegevoegd in beide gevallen een onbekend aantal kleinere schepen. Ander voorbeeld: in 1340 bestond de Franse 'Grande Armée de la Mer' te Sluis uit ongeveer 200 en de Engelse vloot uit ingeveer 150 schepen. In 1327 landde Jan van Henegouwen in Engeland met acht hulken en 132 haringschepen.
Stel bijvoorbeeld, dat er op de Schelde, die tot Rupelmond nog vrij breed is, zeven schepen in linie naast elkaar konden varen en de gemiddelde lengte van die schepen 10 meter is, met ongeveer 3 meter tussen iedere linie. Dat zou dan een sliert van bijna 19 kilometer lengte betekenen... En deze vloot slaagde er later ook nog in, om op de Schelde om te draaien.
Nog even over de Hollandse troepenmacht. In plaats van het fictieve aantal van 50.000 kunnen we beter de ruim 6800 ridders en knapen uit de Hollandse rekening uit het najaar van 1315 aanhouden, ofschoon het daadwerkelijk in actie komen van dit aantal door geen enkele andere bron wordt bevestigd. Dit aantal is in het najaar van 1315 gedeclareerd en de Franse koning had het toen, eventueel met gebruikmaking van de eerdergenoemde spionnen, nog kunnen verifiëren.
'Voor de laatste maal zou de veete tusschen Dampierre en Avesnes opflikkeren' schreef S.A. Waller Zeper. Wat een schitterende overwinning voor de coalitielegers had moeten worden, draaide uit op het hazepad; het débâcle van 1315.

IN DE VAL

Over de gezamenlijke krijgsoperatie zijn we aardig op de hoogte door twee kroniekschrijvers ter plaatse: Aegidius li Muisis uit Doornik en Lodewijk van Velthem te Antwerpen. Verder is er de genoemde Hollandse rekening, een aantal overige documenten, waaronder afrekeningen van Franse zijde en zijn er stadsrekeningen uit Brugge en Gent. Eerst iets over de gevolgde militaire-strategie en de historische precedenten.
Op 15 augustus bevond het Franse leger zich te Atrecht (Arras, Attrebatum). Hier arriveerde de 21e koning Lodewijk. Twaalf dagen later, dus op 2 september, bereikte het leger het 30

kilometer verderop gelegen Rijssel. De troepen zwenkten vervolgens noordwaards, naar Bondues - ten westen van Roubaix en Tourcoing. Hier werd het leger verder uitgebreid. "Nooit had de Franse koning zo'n grote en edele strijdmacht en was hij zo vertoornd" aldus Li Muisis.
Vlaamse eenheden daarentegen waren al op 6 april 1315 tot Rijssel (Lille, Insulam) genaderd. Zodra ze het grote leger in zicht kregen trokken zij zich terug op Kortrijk. Dit lijkt het doel te zijn van het Franse leger, want volgens Van Velthem eindigde de mars "tussen Louwen enter Capellen"; Louwe en Aalbeke, op 9 en 6 kilometer afstand van Kortrijk. Hier sloeg het zijn tenten op.
Het Franse leger was hier niet voor het eerst. In het najaar en de winter van 1302 - dus na de Guldensporenslag - opereerde het tussen Kortrijk (Courtrai, Curtracum) en Doornik (Tournai, Tornacum). In de Gentse annalen staat hierover, ad. anno 1302: "Zij verloren velen tussen Kortrijk en Doornik, vlakbij een zekere smalle weg, die door het moeras loopt - want Vlaanderen is op vele plaatsen omringd en beschermd door uitgestrekte en moeilijk toegankelijke moerassen." Wie in de herfst aanvalt, neemt dus bepaalde risico's. Bij drassige grond kon het leger alleen via 'passagia', smalle wegen door de moerassen oprukken. Vooral uit de Slag bij Ane in 1227, die in de moerassen rondom Coevorden plaatsvond, zien we dat een ridderleger op eenvoudige wijze door voetvolk uit de derde stand kon worden verslagen. Overigens liggen ook de slagvelden van Bouvines (1215) en de Pevelerberg (1304) niet ver van Doornik vandaan.
In 1304 slaagden Gentse troepen er vóór deze slag op de Pevelerberg in om door middel van "verschrikkelijke oorlogsmachines, waarmee grote quarelen afgeschoten worden, waartegen geen enkele uitrusting bestand is en waarvan de militaire naam 'springale' luidt," het Franse leger tegen te houden. Met deze springalen bestreken ze dus de nauwe toegangen door het moeras en de bruggen over riviertjes. Dit is een zeldzame verwijzing naar middeleeuws veldgeschut!
Dat de Vlamingen in 1315 opnieuw springalen te velde gebruikten, blijkt expliciet uit de rekeningen van Gent, waar gesproken wordt over de 'engiene vander stede ende ander springale'. Een ander vlakbaangeschut is een ribaud. De Gentse 'coninc van den ribauden ende sinen balliu (baljuw)' had de beschikking over 23 knapen. Overigens, als we Bronislaw Geremek moeten geloven, was deze 'roi des ribauds', elders geheten 'podestà dei ribaldi, podestas meretricum, roi des filles amoureuses' een ambtenaar die buiten de bordelen weinig prestige bezat. Dat springalen werden ingezet blijkt impliciet uit de Brugse stadsrekeningen, aangezien er staat: 'de selscotters die te curtrike laghen'. Reeds vanaf begin maart 1315 kreeg de 'vliecsnider', de man die uit essenhout de pijlen snijdt, opdrachten van stadswege.
Ook de produktie (en later de aanvoer) van quarelen werd energiek ter hand genomen. Uiteindelijk waren er 41.150 gewone pijlen en 55.640 ('quareel-)ysere' (vervoerd in tenminste 58 tonnen); 'tghescot' was klaar om te worden ingezet. Hiervan keerde 'omtrent L. duysentich' terug en dit werd opgeslagen in de kelder 'onder tghiselhuus', de verblijfplaats van de krijgsgevangenen.
Vermoedelijk namen de Fransen ook artillerie mee, alleen dan steilbaangeschut. Misschien waren het dezelfde soort machines als hun blijde die in 1304 "stenen wierp, zo groot als de vuist eens mans".
Het is duidelijk na deze uiteenzetting, dat de Fransen niet mochten mopperen, want ze waren Kortrijk reeds dicht genaderd en de Vlamingen hadden bij de nauwe toegangswegen in de grensstreek met hun artillerie geducht weerstand kunnen bieden, hetgeen niet was gebeurd. Waren de Vlamingen teruggeschrokken voor de omvang van het vijandelijke leger?

In het noorden maakten de Hollanders op de schepen zich klaar, om het tweede front te gaan beginnen. In Vlaanderen gonsde het van de geruchten over wat het preciese aanvals-

doel zou zijn. Velen meende Brugge en het Zwin. Anderen dachten dat bij Cadzant een landing zou plaatsvinden, maar het doel zou in ieder geval Brugge zijn: "Nochtan, doen die grave intrac Van Hollant, hordic (Van Velthem) datmen sprac, Dat hi (Willem III) te Sweneward soude tien (gaan), Some seidense te Catsant na dien. Dus liep die mare optie stont. Ende dit was oec menigen cont, (Dit zeiden velen) Maer niet en wetic, sonder waen, Waeromme dit was dus gedaen."
Uit de Gentse rekeningen blijkt dat de stedelijke troepen naar verschillende locaties werden gezonden: A) 'ten passe in Westvlaendren, te Curterike'; B) 'ter zee', dus inderdaad naar de N.W.-grens; C) naar een onbekende plaats gingen de huurlingen: 'Gentile ende sinen ghesellen der compaingien vander Perruchen', met in hùn midden graaf Robrecht. Terwijl de krijgsdienst voor de Vlaamse gemeentenaren normaal gesproken niet betaald werd, kregen de huurlingen uiteraard wel soldij. Zij waren het jaar daarvoor reeds in dienst van de stad, vreemd is hier het ontbreken van 'Brabanzionen' of Engelsen, die vaker in de Vlaamse legers meevochten. In de Brugse rekeningen staat evenwel dat de 'selscutters' te Kortrijk uit handen van een burgemeester 'vander stede weghe' soldij ontvingen. Als enige komen zij hiervoor in aanmerking en helaas zijn zij het enige Brugse onderdeel, waarvan staat opgetekend waar het in actie kwam. Waren zij inderdaad eveneens huurlingen en hadden de Vlaamse commandanten hen bij de Italiaanse compagnie uit Gent ingezet? En was dus graaf Robert persoonlijk in Kortrijk present? Op beide vragen is het antwoord niet te zeggen. Wel geeft de uiteindelijke duur van het wegblijven van de Brugse gemeentenaren en de 'halle' extra bemand werd, om niet alleen te 'wachtene' maar ook bij gevaar de klokken te 'ludene', mogelijk een aanwijzing dat de Bruggelingen eerst 28 dagen naar Kortrijk gingen en de andere veertien dagen naar Rupelmonde, waar ze, zoals onder blijkt, dringend verwacht werden, optrokken.
Waarom de Vlamingen in de buurt van Brugge een landing verwachtten - net als bij de plundertochten in 1295 en 1303 - is niet duidelijk. Erg gunstig zou een landing vlakbij een grote stad niet zijn geweest, men denke alleen al aan het gevaar van een tegenaanval op het moment dat het ontschepen nog niet was voltooid, zoals in 1253 te Westkapelle.
Op woensdag de 27e of zaterdag de 28e augustus ging de vloot scheep. De rekeningen zijn over de juiste datum niet eensluidend. Willem koerste niet naar de plaats waar zijn vijanden hem opwachtten, maar naar de Schelde. Uit welke havens de vloot vertrok, noch over de gevaren route is ook maar iets bekend. Men zou zich kunnen voorstellen dat de schepen eerst over de Noordzee voeren en toen over de Westerschelde naar het oosten zwenkten (waardoor de Vlamingen eerst een landing bij het Zwin verwachtten...). Toch lijkt mij dat de expeditiemacht tussen Noord-Beveland en Schouwen de beter bevaarbare 'Scelt', de huidige Oosterschelde opvoer en langs Reimerswaal naar het zuiden.
Ten eerste was dit de gebruikelijke route naar Antwerpen - en niet door de ondiepe Westerschelde; ten tweede zegt Van Velthem dat de schepen 'die Scelde' opvoeren, wat zowel op de rivier de Schelde, als de Oosterschelde kan slaan. Ten derde is het niet uitgesloten dat Willem zijn tegenstanders opzettelijk in het ongewisse wilde laten, waar de ontscheping zou plaatsvinden. Wanneer hij dan 'achterlangs' Walcheren voer, zou de verrassing voor en de tijdwinst op zijn vijanden groot zijn.
In de eerste week van september zag het er voor de Vlaamse legerleiding vrij somber uit. Het enige voordeel was, dat zij de troepen over de binnenlijnen kon verplaatsen, wat sneller gaat. De Fransen lagen voor Kortrijk en de Hollandse vloot was de Schelde opgevaren en had Kieldrecht, vlakbij Doel, gebrandschat. "Met vollen seile" waren ze gekomen, de ridders waren op de schepen reeds 'int harnasch' en de Vlaamse defensie was geconcentreerd in het westen en niet in het oosten. Was de val vakkundig dichtgeklapt?
De Fransen en de Hollanders waren vrijwel even ver van de grootste stad van Vlaanderen, Gent, verwijderd. Namelijk ongeveer 50 kilometer. zeg maar: twee dagen marcheren en het hart van Vlaanderen kon worden binnengevallen. Van de Vlaamse vloot lezen we niets. De

Franse admiraal Bérenger Blanc zou ook zijn uitgevaren, die niet meer uitrichtte dan het achtervolgen van Vlaamse handelsschepen tot in de Engelse wateren.

SEPTEMBER 1315

Eerst zullen we het Hollandse en vervolgens het Franse leger volgen. Graaf Willem had niet alleen zijn tegenstander buitenspel gezet - 'outflanked' - maar opereerde ook veilig langs het neutrale Brabant. Van rugdekking was hij welvoorzien. Toch buitte hij zijn gunstige uitgangspositie niet uit. Zoals gezegd plunderde hij eerst een onbeduidend plaatsje, daarna bedreigde hij Calloo en na dit machtsvertoon bereikte de vloot Antwerpen. Hier treuzelde de graaf. De bevreesde bevolking van Brabantse havenstad had de muren haastig bemand, echter er kon niet voorkomen worden dat een menigte schepelingen de stad inging. Niet om te plunderen, maar om feest te vieren. Althans volgens Van Velthem die er hoogstwaarschijnlijk zelf bij was.

Deze chroniqueur: was in 1312 pastoor te Velthem - bij Leuven - geworden. Enkele weken voor de komst van Willems vloot, op 3 augustus, had hij het vierde deel van zijn voortzetting van de door Jacob van Maerlant begonnen "Spieghel Historiael' voor Maria van Berlaer te Antwerpen afgeschreven. Hij was dus toch nog in de buurt en had immers het gerucht al vernomen. Hij bezocht de vloot: 'Dien sprak ic vele toe, Ende vraechde...' en kreeg als antwoord dat velen de tocht 'node' waren begonnen. Het moreel was erg laag. Het was inderdaad de eerste maal dat de Hollanders zelf op grote schaal het offensief hadden ingezet en blijkbaar waren velen toch beducht voor de Vlaamse gemeentenaren. Van Velthem verwondert zich over het grote aantal masten dat boven de stadsmuren zichtbaar is. Dat met een aantal van 1100 op een rivier niet meer te manoeuvreren is, behoeft niet te worden uitgelegd, dus of Van Velthem kan niet tellen, of hij maakt de zaak indrukwekkender dan zij was. De enige tekst die inlichtingen geeft over de vloot, geeft wel duidelijk aan dat de schepen overal vandaan kwamen: achttien koggen uit Kampen; uit Wilsum, Zutphen, Harderwijk, Dordrecht telkens één kogge; uit Staveren en Zwolle twee koggen en uit Den Briel kwam een hulk. Helaas is er verder geen betrouwbaar materiaal; de opkomst uit Dordt valt wat tegen en uiteraard zullen uit de andere Hollandse steden ook vele koggen zijn ingezet, maar hoeveel precies, blijft ongewis.

Achter de muren hoorde hij behalve se stemmen der minstrelen 'tambure, pipen, riethornen en trompen', de tamboers en de pijpers. In tegenstelling tot de uitgelaten muzikanten op de Vlaamse vloot na de overwinning bij Duiveland in maart 1304, verrichten zij hier ook practisch werk: ze sloegen de maat voor het hijsen van de zeilen, het ophalen van de ankers, het roeien met de riemen enzovoorts.

De vloot overnachtte te Antwerpen. Waarschijnlijk was er onenigheid ontstaan tussen Willem en de passagierenden, want hij vertrok 'herde vroe', zeer vroeg, opwaarts de Schelde. De anderen 'volchden den grave na'. Bij Rupelmond stopte de vloot en werd weer overnacht. De volgende dag plunderden de Hollanders het noordelijker gelegen Borcht, een dorpje op de linkeroever van de Schelde, vlakbij de hedendaagse snelweg naar Gent en in de woorden van Van Velthem gelegen 'Bina iegen Repelmonden'.

Daarna hield het leger twee dagen halt. Uit angst, tweedracht of besluiteloosheid? De Hollandse graaf was na vier dagen zijn tijdwinst kwijt.

Uiteindelijk voer hij toch verder en bereikte Rupelmond. Hier werd de Schelde een stuk smaller. Ontsnappen zou niet meevallen, want om verder te trekken op de schepen was te gevaarlijk. Dus Willem moest kiezen. Of verder gaan zonder vloot en de strijd aanbinden met de Vlaamse legers of terug gaan nu het nog kon...

Boven het Franse leger waren donkere wolken verschenen en weldra vielen de slagregens en bulderden stormwinden. Dag in, dag uit bleef het plenzen, terwijl de temperatuur laag was.

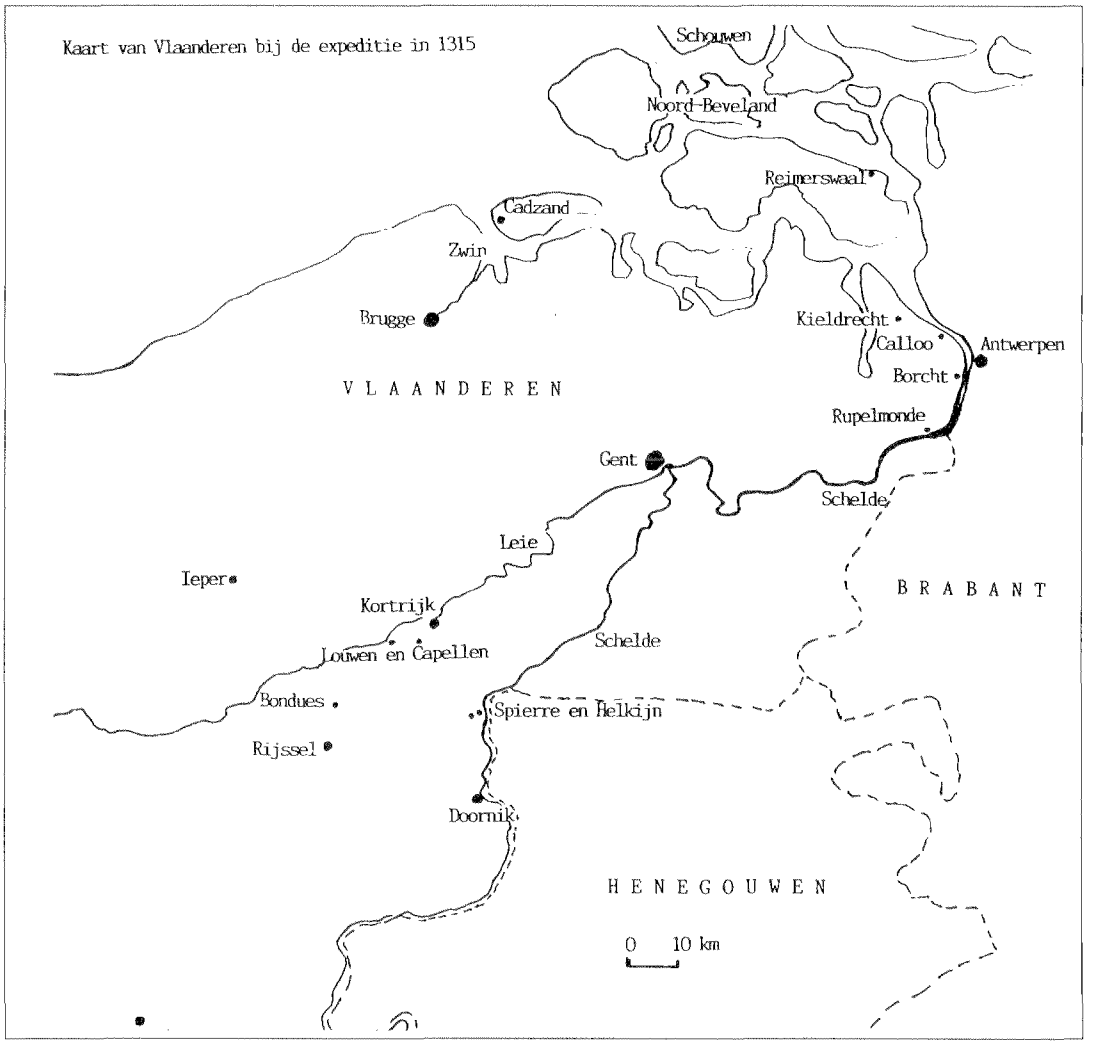

Deze aanhoudende beproeving was alleen in huizen te doorstaan, dus de verdedigers te Kortrijk hadden hierbij voordeel. Het Franse leger ondernam geen stormaanval, maar behield zijn posities in afwachting van beter weer. Achteraf bezien was een dergelijk aanval het enige geweest, wat de veldtocht eventueel had kunnen redden.
Zoals te verwachten was, stokte na verloop van tijd de aanvoer. Van Velthem had van horen zeggen dat zeven paarden een wagen, geladen met een vat wijn niet uit de modder kregen. Een Franse kroniek maakt hier 30 paarden van - logisch, want de Fransen hadden thuis iets uit te leggen.
De Franse koning, aldus Li Muisis, hield krijgsraad en besloot niet tot een wanhoopsoffensief, maar tot terugtrekken op Doornik. Iedereen was vermagerd en armoedig, verzopen en uitgehongerd: 'dolens et courouciés, moilliez et crotez'. De meesten gunden zich geen tijd om de tenten af te breken. Om de schaarse resterende vivres en zware materialen op karren te plaatsen zou weinig zin hebben en hoewel sommigen er in slaagden hun tenten te verbranden, vielen vele doorweekte 'paviljoenen' en hun inhoud in Vlaamse handen. Vaak inclusief wapens.

Op 14 september, tegen vespertijd, arriveerde een bode te Doornik en enkele uren later kwam koning zelf. Hij nam zijn intrek in het klooster van St. Maarten, het latere stadhuis. Snel volgden de ridders en het voetvolk. Binnen de stadsmuren was ieder huis, ja iedere parochkerk, gevuld met krijgslieden. Zelfs buiten de stad drongen zij de woonhuizen binnen. Voor het Franse leger was de veldtocht ten einde. Na verloop van tijd werden zij teruggetrokken naar Frankrijk, gedeeltelijk naar de garnizoenen in de grensstreek.

Nadat graaf Willem naar Rupelmonde was gevaren, arriveerden twee tijdingen. De ene boodschap kwam uit het noorden en de ander uit het zuiden-westen. De eerste luidde dat de inwoners van Callo de voedseltoevoer succesvol onderbroken hadden, door de 'spise' en de 'scut' buit te maken; blijkbaar vielen volgens Van Velthem niet alleen de vivres, maar ook de soldij in Vlaamse handen. Vreemd, want nergens in de rekeningen lezen we over huurlingen in het Hollandse leger. Trouwens, de Franse koning had toch beloofd alle kosten voor zijn rekening te zullen nemen? Het lijkt mij dus, dat Van Velthem opnieuw de zaak mooier voorstelt dan zij was. De andere boodschap was nog dramatischer: zij luidde dat het Franse 'Modderleger' zich had teruggetrokken...
Zoals gezegd zou Carl von Clausewitz de voornaamste oorzaak van het Franse fiasco in één woord hebben samengevat, namelijk: frictie. Over frictie schreef hij verder: "Regen kan er oorzaak van zijn dat een bataljon niet aankomt, kan een andere eenheid vertragen omdat de mars geen drie maar acht uur duurt, kan een charge van de cavalerie in het honderd doen lopen omdat de paarden in de modder wegzakken, etc... Frictie, zoals we dit zullen noemen, is de kracht die het schijnbaar eenvoudige zo moeilijk maakt." Overigens wordt frictie niet alleen veroorzaakt door de grillen van het weer, maar ook door onzekerheden, vergissingen, ongelukken en technische problemen en de invloed daarvan op de troepen.
Waarschijnlijk bereikten deze berichten de graaf op dinsdagavond de 16e of woensdagmorgen de 17e september. Dit betekent uiterlijk twee dagen na de intocht van de koning te Doornik. Kon dit zo snel? Het bericht van de overwinning te Zierikzee - op dinsdagmiddag 11 augustus 1304 - bereikte het Franse leger op de Pevelerberg reeds de volgende dag, terwijl de Vlamingen het pas die donderdag vernamen. Dit klopt met de gemiddelde snelheid van een ruiterkoerier die een afstand van ongeveer 150 kilometer in twee dagen kon afleggen.
Graaf Willem deed zijn best om de slechte berichten voor zijn manschappen te verzwijgen en gaf orders rechtsomkeer te maken. Waarschijnlijk deels uit angst voor een Vlaamse tegenaanval en deels omdat het weer ruim 100 kilometer van Doornik niet veel beter zal zijn geweest, ook al vermeldt Van Velthem dit niet. Deze laatste zegt wel dat hij 'met vollen zeile' de Schelde afzakte, dus wanneer dit meer is dan literaire overdrijving, kan het betekenen dat de wind inderdaad uit het zuiden of zuid-westen kwam.
Opnieuw klonken de schalmeien en de trommels langs de Antwerpse kaden. Om de ridderheer te redden werd Callo in brand gezet. Toen het expeditieleger niet ver daarvandaan bivakkeerde, zagen de Antwerpenaars vanaf de muren Callo aan de horizon branden. De volgende dag waren de Hollanders vertrokken; de datum waarop de vloot in Holland aankwam, was wellicht de 21e september.

NASLEEP
De Franse koning beloofde nog in een brief van 24 oktober de Hollandse graaf voldoende troepen 'zonder uitstel en voor iedere dag dat het nodig was', wanneer deze mocht besluiten om Vlaanderen nogmaals binnen te vallen. Een eskader, bestaande uit 'douze nés et deus barges' bewapend met 850 man, was nog tot 29 november actief 'pour le garde de la mer'.
Op 28 oktober had reeds de financiële afwikkeling met Frankrijk plaatsgevonden. Vlak voor die datum vond een ontmoeting plaats tussen Hollandse en Franse gezandten, waarbij men elkaar over en weer verwijten maakte. Op 3 november en 21 december kreeg de Franse maar-

schalk, connétable Guy de Châtillon, opdracht om de Henegouwse forten op volle sterkte te houden. Hieruit blijkt duidelijk dat de Fransen zeer beducht waren voor tegenaanvallen van de Vlamingen. Toen hij toch in de grensstreek aanwezig was, zou deze heer van Châtillon, volgens Li Muisis, twee doeltreffende aanvallen op dorpjes in Vlaanderen hebben uitgevoerd: op 7 november te Spierre en op 23 januari 1316 te Helkijn, beide gelegen tussen Kortijk en Doornik. Deze laatste aanval moest worden afgebroken door het weer, alleen nu niet vanwege de regen, maar vanwege de sneeuw!
Op 1 september 1316 werd er een voorlopige wapenstilstand gesloten tussen Frankrijk en Vlaanderen. Overigens slechts enkele dagen later varen kapers, 'Flamands et Bayonnais' de baai van Bourgneuf binnen en verbranden daar vier nefs uit Normandië. De verdere gebeurtenissen uit 1316 onttrekken zich grotendeels aan onze waarneming. Zo rustte Vlaanderen een goed bemande vloot uit van tenminste veertien schepen, maar het is volstrekt onduidelijk of deze schepen wel in actie zijn geweest. Verbruggen sluit niet uit dat de vloot een "represailletocht ondernomen heeft naar Zeeland". Hierover is echter niets bekend.
Een sociaal-economisch bewijs voor het slechte weer tijdens de oogst van 1315 was de grote hongersnood die hiervan het directe resultaat was, een jaar later gevolgd door de pest. Vlaanderen werd zwaar geteisterd - ook Van Velthem kwam bijna om het leven - en uit de kronieken blijkt ook dat in Holland de honger groot was. Het enige voordeel voor Willem III was, dat hij van de Franse koning een aantal gunstige handelsvoorwaarden had gekregen. De oorlog om Zeeland bewester Schelde was nog niet over - pas in 1323 werd de definitieve vrede in het voordeel van Holland gesloten - maar aan de vijandelijkheden was in 1315 een definitief einde gekomen.
Wat de Franse koning en de Hollandse graaf met wapengeweld hadden willen bereiken - Frankrijk wilde de Waalse gebieden, zoals Rijssel en Doornik in handen houden en daarnaast de Vlaamse graaf leenhulde voor zijn graafschap laten brengen en de Hollandse graaf wilde zijn aanspraken op Zeeland bewester Schelde in ieder opzicht gelegaliseerd zien en was bereid om deze gebieden metterdaad te verdedigen - zou uiteindelijk op vreedzame wijze gebeuren. Waller Zeper is hierin zeer uitvoerig: na een wapenstilstand volgt koppige politieke weerstand van graaf Robert. Uit boosheid weigerden de Fransen in 1320 aan Vlaamse kooplui de toegang tot de grote jaarmarkten te Champagne. Wanneer in 1322 graaf Robert komt te overlijden, wordt hij opgevolgd door Lodewijk van Male. Deze was géén Dampierre die opgegroeid was in haat tegen de (Hollandse) Avesnes. Integendeel, hij was als gijzelaar aan het Franse hof opgevoed en dit begon nu zijn vruchten af te werpen: hij wilde vrede met beide partijen en was bereid om van alle aanspraken verder af te zien. Hiermee was de Hollandse overwinning een feit.

Noot:

1. Deze bijdragen stonden in 'Mars et Historia', resp. 23 nr 6 (1989): 19-26; 24 nr 1 (1990): 5-19 en 24 nr 5 (1990): 195-202. Een verkorte versie verscheen in het Zeeuws Tijdschrift, 40 nr 3: 106-115. Voor een uitgebreide annotatie inzake bronnen en literatuur verwijs ik naar mijn proefschrift 'Oorlog om Holland (1000-1375)'.

PROF. DR DR G. TEITLER

Diplomatieke gemakzucht en militaire haast. Het conflict tussen kapitein-ter-zee G. Fabius en de Nederlandse gezant in de Verenigde Staten, Th.M. Roest van Limburg - juni-november 1861

INLEIDING

Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog wenste Nederland een strikte neutraliteit in acht te nemen. Direct na het begin van de vijandelijkheden deed de regering ter onderstreping van dit verlangen een tweetal mededelingen uitgaan. In de eerste waarschuwde zij reders, gezagvoerders ter koopvaardij en verladers vooral geen oorlogscontrabande te vervoeren of post, bestemd voor de strijdende partijen. Evenmin was raadzaam zich aan blokkadebepalingen te onttrekken. Wie zich aan deze handelingen bezondigde, hoefde niet te rekenen op bescherming door de Nederlandse overheid. In de tweede plaats kregen de ingezetenen van het rijk het advies zich niet in opdracht van een van de oorlogvoerenden met kaapvaart in te laten. Nederland immers was partij bij het verdrag van Parijs uit 1865 dat kaapvaart verbood. Het kon dan ook niet anders dan Nederlanders die zich hiermee inlieten, als zeerovers te beschouwen en voor de rechter brengen.

Lankmoedigheid op dit punt kon bij de getroffen oorlogspartij twijfel wekken omtrent de Nederlandse onzijdigheid. Bovendien verklaarde de regering dat zij kapers, die bij de uitoefening van hun handwerk in moeilijkheden raakten, geen bescherming of diplomatieke bijstand zou kunnen verlenen. Steun kreeg wèl de Nederlandse scheepvaart in de Amerikaanse wateren toegezegd, die zich aan haar eerlijk bedrijf hield. Om te voorkomen dat zij van de oorlog te lijden kreeg, zond de regering versterking naar het Caraïbisch gebied. Daar bevond zich reeds het schroefstoomschip "Cornelis Dirks" en de schoener "Atlanta". De versterking zou uit een drietal oorlogsbodems bestaan: het fregat met stoomvermogen "Zeeland" en de schroefstoomschepen "Djambi" en "Vesuvius". Kapitein-ter-zee G. Fabius, een van de meest ervaren en gedecoreerde officieren van de Koninklijke Marine, commandeerde over Zr.Ms. "Zeeland" en het eskader. Was eenmaal Curaçao bereikt, dan zouden alle vijf genoemde oorlogsschepen onder zijn bevel staan[1].

Volgens zijn instructie moest Fabius op 21 juni 1861 uit Vlissingen vertrekken en rechtstreeks naar Amerika gaan. Hij diende zich daar naar Annapolis te begeven of, indien de Geconfedereerden dit stadje blokkeerden, naar een andere haven dicht in de buurt van Washington. De buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister, Th.M. Roest van Limburg, zou Fabius daar schriftelijk of mondeling alle inlichtingen verstrekken, die hij nodig had zijn zending te volbrengen. Eenmaal in Curaçao aangekomen, moest Fabius de Nederlandse handelsvaart convooi verlenen of anderszins beschermen tegen Geconfedereerde kapers. Gedetailleerde aanwijzingen waren op dit punt niet mogelijk. Per slot was nog onduidelijk hoe de Noordelijke staten zich ter zee precies zouden gedragen. De regering oordeelde daarom dat Fabius:

> "de meest mogelijke vrijheid van handelen wordt gelaten om na behoorlijk door onzen Gezant te zijn ingelicht, de schepen onder zijn bevel zoodanig te bezigen en van zoodanige instructiën te voorzien als gerekend kan worden ten meesten nutte van den lande te moeten geschieden".

Ook Roest kreeg deze instructie toegezonden, met het verzoek de eskadercommandant

zoveel mogelijk behulpzaam te zijn[2]. De wijze echter waarop de gezant aan deze opdracht uitvoering gaf, bleek Fabius niet te zinnen. De heren kwamen op dit punt heftig met elkaar in botsing, een gebeurtenis die de historicus J.W. Schulte Nordholt, wat Roest althans betreft, niet verbaasde. De gezant, oordeelt Schulte Nordholt in een artikel over Roests verslaggeving van de Amerikaanse Burgeroorlog:

> "moet niet een makkelijke man zijn geweest ... Zo was er altijd wat onaangenaams of een twistpunt, het hevigst in 1861, toen vanuit Den Haag een fregat werd gezonden naar Washington onder bevel van kapitein Fabius, die, in de zomer arriverend in Washington, geen Nederlandse gezant kon vinden, want Roest was met vacantie ... Maandenlang werd over deze futiliteit geschreven, zelfs in Nederland tussen de ministers van buitenlandse zaken en marine"[3]

In dit citaat vallen enkele zaken op. Allereerst dat Fabius een onder zeeofficieren niet bestaande rang krijgt toegemeten. Ten tweede dat de voor geen kleintje vervaarde Roest met Fabius zijn meest heftige conflict uitvocht, maar dat dit wèl een futiliteit betrof. In de derde plaats dat twee bewindslieden de tijd namen zich met beuzelarij in te laten. De vraag rijst of de botsing tussen de diplomaat en de eskadercommandant wel om een kleinigheid ging. Enige twijfel lijkt op haar plaats. De Amerikaanse burgeroorlog plaatste de Nederlandse scheepvaart en handel op het westelijk halfrond onder aanzienlijke druk. Voor een belangrijk deel hing deze samen met het gegeven, dat de Verenigde Staten indertijd niet waren toegetreden tot het Verdrag van Parijs. Deze overeenkomst verbood niet alleen kaapvaart, maar stelde ook regels voor de blokkade ter zee. Voor Amerika wrong de schoen overigens vooral bij de kaapvaart. Gezien zijn onbetekenende marine, meende het in een oorlog tegen een Europese vijand de versterking die kapers verschaften, niet te mogen versmaden.

Nu echter was een burgeroorlog uitgebroken, waarbij het Noorden ter zee het sterkst was en juist de afgescheiden staten belang hadden bij kaapvaart. Het Noorden daarentegen kon zich met een blokkade vergenoegen. Het hoopte zelfs enige tijd - in het kader van zijn "Anaconda-strategie" - het Zuiden hiermee op de knieën te krijgen[4]. Met bovendien nogal wat Brits-Franse sympathie voor het Zuiden èn voor de Zuidelijke kapers, was al met al een onoverzichtelijke situatie ontstaan. Het leek er zelfs op of de deelnemers en niet-deelnemers aan het Verdrag van Parijs van plaats hadden gewisseld. Bij al deze ongewisheid stond ondertussen vast dat Nederland met zijn scheepvaart en handel op zijn tellen moest passen. Allereerst was bescherming van deze belangen nodig. Daarnaast diende voorkomen, dat individuele Nederlanders in dienst van het Zuiden kaapvaart bedreven, of dat kapers hun toevlucht zochten in havens behorend tot het Nederlandse rijk. Om een en ander in goede banen te leiden, dienden zijn diplomaten nauw samen te werken met bestuurders en militairen. Op een conflict tussen deze groepen zat de regering bepaald niet te wachten.

INLICHTINGEN

Onenigheid in eigen kring kon Nederlandse belangen schaden. Wat daarvan ook de aanleiding mocht zijn, in haar gevolgen was die onenigheid bepaald geen futiliteit. Bovendien in het geval van Roest en Fabius vormde ook de aanleiding geen kleinigheid. Kern van de botsing was niet, dat de gezant met vakantie was op het moment, dat hij de eskadercommandant kon verwachten. Het conflict draaide om de beschikbaarstelling van informatie aan een officier, die daarvan tijdens de overtocht naar Amerika verstoken was geweest. Met die overtocht waren bijna twee maanden gemoeid. In de tussentijd kon in de Verenigde Staten heel wat zijn gebeurd wat voor de eskadercommandant van belang was. Fabius keek reikhalzend uit naar gegevens daaromtrent. Het was tegen déze achtergrond dat hij in conflict kwam met de gezant. De toedracht en afwikkeling van de twist laten zich als volgt reconstrueren.

Twee dagen later dan zijn instructie aangaf, had Fabius Vlissingen kunnen verlaten. Terwijl hij zich nog op de Atlantische Oceaan bevond, deed Roest de Nederlandse consul-generaal te New York, R.C. Burlage, weten Washington te zullen verlaten. De gezant kon de hete, vochtige zomer in de Amerikaanse hoofdstad niet verdragen en had de gewoonte ontwikkeld die tijd door te brengen in de omgeving van de Niagara-watervallen (in het huis van zijn Amerikaanse schoonvader). Burlage moest Fabius maar opvangen en van de nodige informatie voorzien. Een aanvulling daarop was desgewenst mogelijk door Fabius te verwijzen naar de diplomatieke vertegenwoordiger in Washington van de vrijstad Bremen R. Schleiders, met wie Roest goed bevriend was. De gezant ging ervan uit, dat de eskadercommandant langs deze weg wel aan zijn trekken zou komen. Mocht Fabius desondanks prijs stellen op een persoonlijk onderhoud, dan moest hij Roest maar nareizen naar diens zomerverblijf. Burlage mocht Fabius wat dat betreft erop wijzen, dat een bezoek aan de Niagara-watervallen alleszins de moeite loonde[5].

Op de 19e augustus 1861 bereikte het eskader eindelijk de westkust van Noord-Amerika. Vanuit zijn eerste ankerplaats, Hampton Roads aan de toegang tot de Chesapeake Bay, begaf Fabius zich direct naar Washington, maar trof ten huize van de gezant slechts een dienstbode aan. Begrijpelijk bezorgde hem dit enige teleurstelling. Te meer was dit het geval waar de dienstbode hem niet kon vertellen tot wie hij zich nu om inlichtingen kon wenden[6]. Onverrichterzake keerde Fabius naar Zr.Ms. "Zeeland" terug, waar hij een brief van Burlage vond, die hem inlichtte omtrent Roests verblijfplaats. Goede raad was duur. Volgens zijn instructie moest de eskadercommandant zich schriftelijk of mondeling in verbinding stellen met de gezant. De telegraaf bleek echter buiten werking en Fabius zag zich al naar Niagara reizen. Dit laatste betekende echter vier en vijftig uur sporen, terwijl - zo liet hij Burlage weten:

"ik niet gaarne mijn schip zoo lang verlaat".

Bovendien had hij geld nodig voor de aanschaf van driehonderd ton steenkool en levensmiddelen voor de eskaderbemanning van vijfhonderd koppen. Hoe kwam hij aan dat geld? Bevond zich een Nederlandse consul in Baltimore? Was die betrouwbaar? Wat was de koers van de dollar?

Burlage reageerde op deze noodkreten op tweeërlei wijze. Allereerst spoedde hij zich naar Annapolis, waar Fabius zich met zijn schepen inmiddels naartoe had begeven. In de tweede plaats lichtte hij de gezant in omtrent Fabius voornemen naar Niagara te gaan[8]. Prompt liet Roest weten die reis eigenlijk niet nodig te achten.

"I have no reason to desire that Mr. Fabius should come hither but will expect him if he wishes to come",

telegrafeerde hij de consul-generaal[9]. De eskadercommandant van zijn kant was met dit oordeel allang gelukkig. Liever bleef hij op zijn schip, om - na schriftelijk door Roest te zijn ingelicht - zo snel mogelijk zijn reis naar Curaçao te vervolgen. Wel deed hij bij de gezant zijn beklag over de kennelijk slecht op zijn komst voorbereide dienstbode. Bovendien meldde hij Roest, dat ook het contact met Schleiders was misgelopen. De gezant uit Bremen had Fabius medegedeeld Washington plotseling te moeten verlaten. Aan een ontmoeting met de eskadercommandant kwam hij niet meer toe[10].

Dit was allemaal erg vervelend. De gezant voelde zich echter niet echt aangesproken. Hij had - liet hij Fabius in een eerste rechtstreeks schrijven weten - alles gedaan om de eskadercommandant teleurstellingen te besparen. Zijn vertrek uit Washington was trouwens om gezondheidsredenen geschied. Het was Burlages fout Fabius daarover niet tijdig te hebben bericht. In Niagara was de eskadercommandant nog steeds welkom, maar een formele uitnodiging wilde Roest niet doen uitgaan. Per slot had hij:

"niets belangrijks van officiële aard te melden"[11].
Deze brief kruiste een schrijven van Fabius, waarin deze de gezant liet weten zich aan de gang van zaken steeds meer te ergeren. Tien dagen lag het eskader nu al werkeloos in Annapolis. De verstrekking van steenkolen en levensmiddelen liep gelukkig voorspoedig, maar zonder informatie wenste hij in elke geval met zijn vlaggeschip niet te vertrekken.

Wat moest hij trouwens beginnen met het telegram, dat hij zojuist van Roest had ontvangen:
"there is a letter in my house in Washington"?
Voor deze mededeling had de eskadercommandant drie en een halve dollar moeten betalen. Verstandiger had de gezant gehandeld als hij in plaats van dit telegram te versturen, zijn dienstbode van het bestaan van die brief op de hoogte had gebracht. Ondertussen had Fabius nog steeds behoefte aan informatie. Aangezien Roest uit zichzelf niets bijzonders wist te melden, kreeg hij nu gerichte vragen voorgeschoteld. In de eerste plaats wilde Fabius weten of ook het Noorden schepen ter kaapvaart had uitgerust en of het Geconfedereerde kapers als zeerovers of militairen beschouwde. Vervolgens vroeg hij of het Zuiden nog in het bezit was van al zijn havens en of het Noorden voor elk daarvan een blokkade had gelegd. Ten derde hoopte Fabius te vernemen wat het Noorden precies onder oorlogscontrabande verstond. Hoe had het zich tot nu toe jegens de neutrale scheepvaart gedragen? Had het daaromtrent al een instructie aan zijn zeemacht verstrekt? Tot slot wilde Fabius weten hoe de regering in Washington gereageerd had op het bericht, dat een Zuidelijke kaper zich enkele dagen in de haven van Curaçao had opgehouden.

Fabius had als eskadercommandant gaarne zijn opwachting gemaakt bij president Lincoln. Nu de gezant buiten Washington verblijf hield, zou hiervan jammer genoeg wel niets komen. Ook dit gegeven droeg bij tot de conclusie:
"dat mijn komst en verblijf alhier eene aanhoudende teleurstelling is"[12].
Voorlopig kreeg hij bovendien geen antwoord op zijn vragen. Fabius' lijst was nog onderweg naar Niagara, toen Roest hem nogmaals verzekerde alles te hebben gedaan om problemen te voorkomen. Zelfs het bruuske optreden van Roests dienstbode had Fabius vermoedelijk, en onbedoeld natuurlijk, aan zichzelf te wijten. De eskadercommandant had immers verklaard, dat zij:
"mij de deur voor den deur digt sloot, niettegenstaande ik in vollen uniform gekleed was".
Volgens Roest had Fabius Washington in burger moeten bezoeken. Nu was de dienstbode:
"welligt schuw geworden voor een haar onbekend uniform, in eenen tijd dat Washington krioelt van militairen, die niet altoos welkome bezoekers zijn".

In de tweede plaats verklaarde Roest, dat hij bij de minister van Buitenlandse Zaken al geruime tijd aandrong op de vestiging in Washington van een Nederlands consulaat. Was naar hem geluisterd, dan had Fabius vermoedelijk minder zorgen gekend. In elke geval had de eskadercommandant dan gemakkelijker steenkolen kunnen bemachtigen, dan nu het geval was geweest. Tot slot liet hij Fabius weten natuurlijk bereid te zijn alle mogelijke informatie te verstrekken. Aangezien hij echter:
"wel niet gissen kan *welke* inlichtingen U.H.E.H. mogt nodig hebben",
moest hij wachten tot Fabius gerichte vragen stelde. Het enige onderwerp waarover hij een vraag kon zien aankomen, gold de onschendbaarheid van geconvooieerde handelsschepen. Hij verzekerde Fabius, dat de regering in Washington van zins was die onschendbaarheid te eerbiedigen. Als enige voorwaarde stelde zij slechts, dat die schepen uit de buurt bleven van geblokkeerde havens. Bovendien had hem tot nog toe van geen enkel Nederlands koopvaardijschip een klacht, van welke aard ook, bereikt[13]. Tot slot, maar daarover lichtte Roest Fabius niet in, stuurde hij de tot nog toe met de eskadercommandant gewisselde telegram-

men naar de minister van Buitenlandse Zaken, J.P.P. van Zuijlen van Nijevelt. In een begeleidend briefje meldde Roest de bewindsman geen schuld te hebben aan Fabius' gevoel van teleurstelling[14].

Deze laatste stap doet vermoeden, dat de gezant vanuit Den Haag toch verwijten verwachtte. Ook enkele kanttekeningen van Roest bij de brief, waarin Fabius zijn vragen formuleerde, wijzen in die richting. Het was alsof de gezant in die aantekeningen argumenten verzamelde, die hij dacht ooit te kunnen gebruiken in een verweerschrift. Waarom, vroeg Roest zich om te beginnen af, had Fabius niet eerder contact gezocht met de diplomatieke vertegenwoordiger van Bremen? Wat meer doortastendheid op dit punt had Fabius veel problemen bespaard. In de tweede plaats meende de gezant Fabius op een tegenstrijdigheid te kunnen betrappen. Diens klacht werkeloos in Annapolis te liggen wachten, was niet te rijmen met de mededeling steenkolen te moeten laden. In de derde plaats stelde Roest in Niagara bezoek te hebben ontvangen gekregen van een viertal officieren van Zr.Ms. "Zeeland", die de watervallen eens kwamen bezichtigen. Waarom had Fabius die lieden niet als koeriers gebruikt? Roest besloot deze kanttekening met voor de zoveelste maal zijn dienstbode in bescherming te nemen. Fabius, die:

"van min of meer ongeduldigen aard schijnt te zijn",

had haar vermoedelijk "eenigszins luide" toegesproken. Het arme mens waren daarmee de stuipen op het lijf gejaagd[15].

Behalve tot het neerschrijven van deze notities, zette Roest zich nu ook tot de beantwoording van Fabius' vragen. De regering in Washington, meldde hij, had geen kapers uitgerust, en was ook niet voornemens dat te doen. Wat de havens in Geconfedereerd gebied betrof, had het Noorden alleen nog fort Pickens bij Pensacola en fort Hattaras in Noord-Carolina in bezit. Voor alle andere havens had het een blokkade gelegd. Van een lijst van goederen, die het Noorden tot oorlogscontrabande rekende, was Roest niets bekend. De noodzaak zo'n lijst op te stellen ontbrak ook, want de gelegde blokkade was absoluut. Geen enkel neutraal handelsschip kreeg toestemming een Geconfedereerde haven binnen te lopen. Meer informatie, verklaarde Roest, kon hij werkelijk niet verstrekken. Als Fabius nog niet tevreden was, kon hij verder te rade gaan bij de gezanten van Brazilië en Engeland. Beide heren bevonden zich in Washington en Roest sloot visitekaartjes in om Fabius entrée te verschaffen. De eskadercommandant had, meende Roest, nu toch echt geen reden meer tot klagen. De beschuldiging, dat Fabius onnodig oponthoud had geleden, wees hij tot slot van de hand[16].

Wat dit laatste betreft, moet Roest hebben vermoed dat Fabius nog steeds anders oordeelde. Opmerkelijk is in elke geval, dat hij zich nu inliet met dubbel spel. Op 31 augustus 1861 had hij de correspondentie met en over Fabius naar de minister van Buitenlandse Zaken gezonden, en daaraan een eigen rechtvaardiging toegevoegd. In zijn brief aan Fabius (van 4 september) schreef hij echter:

> "Ik meen derhalve volstrekt geen schuld te hebben aan de vertraging ... en ben volkomen bereid alle gewisselde brieven in origineel en copie aan Z.M. Regeering toe te zenden, bij aldien U.H.E.G. zulks te zijner verantwoording wenschelijk achten mogt. Stilzwijgen hieromtrent zal ik als een bevestigend antwoord beschouwen".

Dat al een zending naar Den Haag onderweg was, hield Roest dus voor Fabius verborgen. Omdat de eskadercommandant er inderdaad het zwijgen toe deed, zond de gezant op 14 september de rest van de correspondentie naar Van Zuijlen van Nijevelt[17].
Prompt kreeg hij van deze bewindsman de wind van voren. Roest had, zo liet Van Nijevelt hem weten, Fabius onnodig lang in Annapolis opgehouden. Evenmin had de gezant Fabius ontvangen:

"met die onderscheiding en bereidvaardigheid .., waarop zijn rang en doel zijner zending hem aanspraak geven".

Roests denkbeeld met Fabius schriftelijk contact te onderhouden, maar het initiatief steeds aan de eskadercommandant te laten, achtte de minister funest:

"Mij dunkt, het ware doelmatiger geweest, indien U.H.E.G. zich, terwijl zulke verwikkelingen als de tegenwoordige in Noord-Amerika bestaan, en een Nederlandsch smaldeel, met het oog alleen daarop naar West-Indiën wordt gezonden, te Washington had bevonden of er zich tenminste naar toe begeven had, toen de commandant van dat smaldeel opzettelijk om met U.H.E.G. te vergaderen naar Washington was gegaan".

Roest had, luidde Van Nijevelts eindoordeel, met zijn handelwijze de Nederlandse belangen bepaald niet bevorderd[18].

Roest was er de man niet naar zich dit oordeel te laten welgevallen. Om te beginnen wees hij erop dat Fabius uiteindelijke informatie had gekregen, die de eskadercommandant meende nodig te hebben. Dit was dan weliswaar schriftelijk geschied, maar dat kon geen probleem zijn geweest. Per slot had de instructie aan Fabius die contactmogelijkheid uitdrukkelijk opengelaten. Ook aan Fabius' oponthoud droeg Roest geen schuld. Hij had immers de vragen van de eskadercommandant beantwoord, terwijl Zr.Ms. "Zeeland" nog bezig was steenkolen te laden. Trouwens, waarom toch die haast:

"uit Amerika weg te komen? Zoowel 's konings Regeering als de kommandant des fregats ignoreerden *dat onze handel volstrekt geen letsel leed*, zij hadden, ja moesten, dus de zending des eskaders meer dadelijk noodzakelijk achten, dan ik doen kon of moest, daar ik, beter dan zij, wist, dat er *voor het oogenblik* geen bescherming onzer handel werd vereischt"[19].

Alleen hij, benadrukte Roest, beschikte over alle relevante informatie. Alleen hij kon oordelen over de dreiging van de situatie en over de vraag of Fabius' ongeduld hout sneed. De eskadercommandant kon dat onmogelijk inschatten en diens haast neigde daarom tot onbetamelijkheid. Dat zelfde trekje ontsierde Fabius' vraag aan Burlage of hij de Nederlandse consul in Baltimore in geldzaken kon vertrouwen. "Ik mis hier" schreef Roest aan Van Nijevelt:

"niet minder dan stijl èn oordeel (:of een man door de Nederlandsche Regeering tot Consul benoemd, door een Nederlandsch kommandant kan vertrouwd worden!)".

De gezant meende na deze uiteenzetting, dat de minister zijn verwijten wel zou intrekken. Was dat niet het geval, dan zou hij niet aarzelen de hele Fabius-correspondentie ter beoordeling voor te leggen aan de Hooge Raad der Nederlanden[20]. Inderdaad bond Van Nijevelt nu wat in. Toch hield hij staande, dat Roest er goed aan had gedaan met Fabius een gesprek te voeren. Allicht waren daarin meer aandachtspunten uitvoeriger aan bod gekomen dan in een briefwisseling[21].

Ook met dit afgezwakt verwijt had Roest geen vrede. Als de minister een mondelinge afspraak zo belangrijk vond, had hij de opdracht daartoe in zijn instructie aan Fabius (waarvan Roest afschrift had ontvangen) moeten opnemen. Dit was niet geschied en nu kwam Van Nijevelt het recht niet toe de gezant verwijten te maken. Bovendien, waarom zou Roest het initiatief tot nader contact met de eskadercommandant hebben moeten nemen? De enige reden daartoe zou informatie zijn geweest, waarover de gezant beschikte en die voor het welslagen van Fabius' opdracht onmisbaar zou zijn geweest. Dat soort inlichtingen was evenwel niet voorhanden. In Amerika was na het uitbreken van de burgeroorlog niets gebeurd, dat de belangen van de Nederlandse scheepvaart raakte. Alleen de gezant bevond zich trouwens in een positie dat te kunnen beoordelen. Het ontbreken van klachten van de zijde van die scheepvaart bewees zijn gelijk op dit punt.

Over welk ander onderwerp had hij Fabius nog inlichtingen moeten verstrekken? Roest voelde zich vereerd, dat de minister van Buitenlandse zaken hem wellicht in staat achtte de eskadercommandant te onderhouden omtrent zaken het zeeoorlogs- en neutraliteitsrecht betreffend. De gezant ging er echter vanuit, dat zeeofficieren daarvan net zoveel verstand hadden als diplomaten. Fabius uitnodigen tot een gesprek over dat onderwerp, zou, van de kant van Roest, een vorm van aanmatiging zijn geweest. Zonder uitdrukkelijke opdracht van hogerhand had Roest die uitnodiging niet voor zijn rekening durven nemen. Bovendien, door een ontmoeting met de eskadercommandant achterwege te laten, had hij de schatkist Fabius' reisgeld uitgespaard. Het ging, meende Roest, niet aan hem deze verdienste te ontzeggen[22].

CRISISBEHEERSING

De twist tussen Roest en Fabius was niet vrij van futiliteiten. Roests laatste opmerking getuigt daarvan. Ook het heen-en-weer geschrijf over de dienstbode van de gezant past in die rij. Op hoofdpunten echter waren echter hoogst gewichtige zaken in het spel. Kernelement in het conflict vormde de wijze waarop de gezant in Washington meende om te moeten gaan met de hem ter beschikbare informatie. Tegenover hem stond een regering, die zich geroepen voelde een vorm van crisisbeheersing te bedrijven. De Nederlandse overheid was van oordeel, dat de Amerikaanse Burgeroorlog Nederlandse belangen ernstig kon schaden. Om hiertegen te waken, zond zij een scheepsmacht westwaarts. Haar instructie aan de commandant deed scherp uitkomen, dat zij het krijgsverloop vatbaar achtte voor snelle en ingrijpende veranderingen. Inlichtingen hieromtrent konden kapitein-ter-zee Fabius geruime tijd niet bereiken. De regering hield er dan ook rekening mee, dat diens informatie tijdens de overtocht aan relevantie had ingeboet. Aan de gezant in Washington daarom de opdracht de eskadercommandant snel op de hoogte te brengen van de laatste ontwikkelingen.

Wat Fabius niet kon weten, en wat ook voor de regering in Den Haag als een verrassing kwam, was dat zich gedurende de reis van het eskader in Amerika niets van betekenis had voorgedaan met betrekking tot de Nederlandse belangen. Voor de gezant had een vlot en persoonlijk contact met Fabius hierdoor veel van zijn dringend karakter verloren. Wat hij te melden had, had niets om het lijf en om daarvoor de zomer in Washington door te brengen, achtte Roest een te zwaar offer. Hij ging er daarbij stilzwijgend vanuit, dat Fabius en de regering in Den Haag zijn beweegredenen wel zouden begrijpen. Zijn passiviteit en verblijf buiten de Amerikaanse hoofdstad moesten toch voor iedereen duidelijke signalen vormen, dat het voorlopig wel meeviel met de bedreiging van de Nederlandse scheepvaartbelangen door de burgeroorlog. Degenen echter tot wie de gezant deze signalen richtte, Fabius in de allereerste plaats, waren zó vervuld van die dreiging en - zeker wat Fabius betreft - zó lang verstoken geweest van informatie, dat die tekens hun doel volledig misten. De eskadercommandant had haast, vooral met de inzameling van recente informatie. Dat de gezant hem die niet verstrekte, legde hij uit als nalatigheid. Dat informatie uitbleef, omdat Roest meende niets van betekenis te kunnen melden, kwam niet op bij een officier, die met een crisisbeheersingstaak was uitgezonden.

De gezant was inzake zijn hoofdopdracht - informatie verzamelen - niet tekort geschoten. Wel bezondigde hij zich in ernstige mate aan gemakzucht ten aanzien van de vervolgopdracht: informatieverstrekking aan andere Nederlandse instanties.
Bovendien schortte het hem aan wat voor een diplomaat toch een belangrijke eigenschap zou moeten vormen: het vermogen zich te verplaatsen in de positie van degenen, met wie hij in functie te maken kreeg. Roests houding ten opzichte van Fabius' informatiehonger getuigt van botheid en van onbegrip voor het belang dat de regering aan diens opdracht hechtte. De

gezant liet op deze wijze blijken geen enkel gevoel te bezitten voor de eisen, die crisisbeheersing aan diplomaten stelt. Voorzover dit uit de achiefstukken is op te maken, had Roest in deze aangelegenheden tegenover de minister van Buitenlandse Zaken het laatste woord. Ten onrechte.

Noten:

1. De minister van Buitenlandse Zaken, J.P.P. van Zuijlen van Nijevelt, aan de Nederlandse gezant te Washington, 13 juli 1861, 32. Algemeen Rijksarchief, Archief Buitenlandse Zaken, Legatie Washington 1814-1910, nummer 141. Alle hierna volgende brieven, nota's en telegrammen bevinden zich in dit dossier.
2. Buitenlandse Zaken aan de gezant te Washington, 18 juni 1861, 34.
3. J.W. Schulte Nordholt, "De brieven van den Nederlandsen Gezant in de Verenigde Staten tijdens den Burgeroorlog". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 72 (1959) 206-225.
4. Zie voor deze strategie R.Reed, *Combined Operations in the Civil War* (Annapolis, 1978) hoofdstuk 3, "The Annaconda".
5. Roest aan Burlage, 9 juli 1861, 23. Zie voor het buitenhuis van Roests schoonvader het artikel van Schulte Nordholt.
6. Fabius maakte van deze tocht gewag in zijn schrijven aan Burlage van 23 augustus 1861, 35.
7. Zie hierbij Fabius' brief van 23 augustus 1861.
8. Telegram van Burlage aan de gezant, 27 augustus 1861, 24.
9. Antwoordtelegram van Roest van 27 augustus 1861, 28.
10. Fabius aan de gezant, 27 augustus 1861, 38.
11. Roest aan de eskadercommandant, 28 augustus 1861.
12. Fabius aan Roest, 29 augustus 1861, 42.
13. Roest aan Fabius, 20 augustus 1861.
14. Roest aan de minister van Buitenlandse Zaken, 31 augustus 1861, 91.
15. Ongedateerde nota van Roest.
16. De gezant aan Fabius, 4 september 1861, 38.
17. Roest aan de minister van Buitenlandse Zaken, 14 september 1861, 97.
18. Van Zuijlen van Nijevelt aan de gezant, 24 september 1861, 61.
19. Roest aan Van Zuijlen van Nijevelt, 17 oktober 1861, 106.
20. Roest aan de minister van Buitenlandse Zaken, 25 oktober 1861, Persoonlijk en Confidentieel.
21. Van Zuijlen van Nijevelt aan de gezant, 5 november 1861, 68.
22. Roest aan de minister van Buitenlandse Zaken, 24 november 1861, 125.

L. DE HARTOG

De grote ontsnapping uit krijgsgevangenschap
(10, 11 en 12 januari 1944)

Onderstaand artikel is een aangevulde en enigszins gewijzigde versie van de op 25 maart 1995 in het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg door de heer De Hartog gehouden lezing. Spreker is schrijver van het boek: Officieren achter prikkeldraad 1940-1945 *(Baarn, Hollandia 1983).*

In enkel Engelse publikaties en TV-produkties werd veel aandacht geschonken aan wat de Britten noemen "The Great Escape", die op 24 maart 1944 plaatsvond. In ons land is nauwelijks iets bekend over de Nederlandse tegenhanger die zich afspeelde begin januari 1944 tijdens de verplaatsing van de Nederlandse officieren, cadetten en adelborsten van het krijgsgevangenkamp Stanislau naar Neubrandenburg. De bedoeling van dit artikel is aan te tonen dat de Nederlandse massa-ontsnapping in niets onderdoet voor de zogenaamde "Great Escape".
Voordat ik daaraan begin wil ik u heel in het kort het ontstaan en de ontwikkeling van de ontsnappingsorganisatie bij de Nederlandse krijgsgevangenen schetsen.
Op 14 juli 1940 kwamen zes generaals, vijftig officieren (van Koninklijke Marine, Koninklijke Landmacht en KNIL), twaalf cadetten en één stoker van de marine i.v.m. het weigeren van een erewoordverklaring, in Duitse krijgsgevangenschap. De generaals gingen naar een generaalskamp, de rest werd ondergebracht in een kamp in Soest in Westfalen.
Vanuit dit kamp vond op 30 september 1940 de eerste ontsnapping plaats. Deze werd gedaan door luitenant ter zee der 2e klasse Hans Larive. Met slechts *f* 10,00 op zak slaagde hij erin de Zwitserse grens te bereiken, maar werd helaas tijdens zijn poging deze te overschrijden gearresteerd. Gebrek aan ervaring en oververmoeidheid speelden Larive parten. De slimme en handige marine-officier zag kans tijdens het verblijf in de gevangenis aan de grens een situatieschets van de grensovergang bij Gottmadingen in het hoofd te prenten. Na zijn terugkeer in Soest kregen in de kleine groep Nederlandse krijgsgevangenen, meerderen belangstelling voor een ontsnapping.
Aangezien het kamp Soest werd bestemd voor Franse officieren, gingen de Nederlanders naar een Belgisch kamp bij het dorp Juliusburg, oost van Breslau (tegenwoordig Wroclaw) vlakbij de vooroorlogse Duits-Poolse grens. In dit kamp ligt de bakermat van de Nederlandse ontsnappingsorganisatie.
Reeds spoedig bleken twee officieren elkaar de loef te willen afsteken met een poging een ontsnapping te doen, n.l. kapitein KNIL John Trebels en Larive. Toen de bekwaam en handig opererende Trebels reeds ver was met zijn voorbereidingen, dreigde er een confrontatie met Larive, die uit de hand begon te lopen. Trebels had een ingenieus plan dat een ruime voorbereiding vereiste, Larive daarentegen zag, geheel overeenkomstig zijn karakter, meer in een directe poging. Hoewel Larive aanvankelijk wilde doorzetten, gaf hij tenslotte Trebels zijn kans.
Op 6 april 1941 deed Trebels, vergezeld door eerste luitenant KNIL Van der Veen, met succes zijn ontsnapping. Zij passeerden bij Gottmadingen de grens en bereikten zo Zwitserland. In Juliusburg gebeurden daarna twee dingen die grote invloed hebben gehad op wat later de Colditz-groep zou worden.
De oudste van deze groep was majoor Engles, een kleine gezette man, iemand die er geen twijfel over liet bestaan wie de leiding in de groep had. Dit hadden de leden van deze groep reeds vroegtijdig ontdekt, de Duitsers zouden dat spoedig ook gaan merken. Engles wilde voorkomen dat twee officieren bij ontsnappingspogingen elkaar weer gingen beconcurreren. Hij stelde vast dat één man als coördinator diende op te treden. Deze man moest toezeggen dat hij zelf geen pogingen meer zou ondernemen.

Voor deze functie wees Engles kapitein Machiel van den Heuvel aan, een zeer moedig en doortastend man. Hij bezat ook minder prettige eigenschappen, maar die worden hem, gezien hetgeen hij in krijgsgevangenschap heeft gepresteerd en de moedige wijze waarop hij in 1946 in Indonesië is gesneuveld, volledig vergeven.
Het andere punt dat van belang is, was dat de Duitsers gedurende enige weken met represaille-maatregelen de Nederlanders het leven zuur maakten. Dit dreef de groep bijeen en het gevolg was dat er een heel stuk saamhorigheidsgevoel groeide. Deze eenheid zou later zowel in Colditz als in Stanislau grote indruk maken. Ogenschijnlijk was het een heterogeen groepje: Koninklijke Marine, Koninklijke Landmacht en KNIL; ook de leeftijdsverschillen waren groot; van oudere majoors van het KNIL tot cadetten.
Voor straf werd de groep in juli 1941 overgeplaatst naar het strafkamp Colditz in Saksen. Daar bleek het hard nodig dat één man de leiding had bij ontsnappingen. In Colditz bevonden zich ongeveer 120 Fransen, 100 Britten en 60 Polen, allen officieren. Elke nationaliteit bezat zijn eigen ontsnappings-coördinator. Zij hielden onderling contact om te voorkomen dat men in elkaars vaarwater kwam, iets waarmee men de Duitsers in de kaart zou spelen.
In Colditz was de Nederlandse groep op het gebied van ontsnappingen het meest succesvol. Zij kregen er zes uit, de Britten vijf, de Fransen vier. Dit resultaat heeft het saamhorigheidsgevoel in sterke mate verstevigd; daarnaast bestond de overtuiging dat men blindelings op elkaar kon rekenen. Als bijvoorbeeld de cadetten Geerlings en Hageman een poging deden, stonden wel eens hun vroegere KMA-docenten zonder enig bezwaar op de uitkijk.
Toen de Duitsers midden juni 1943 besloten van Colditz een Brits krijgsgevangenkamp te maken, moesten de andere nationaliteiten vertrekken. De Nederlanders gingen naar Stanislau, een plaats die ca 750 km west van Krakau ligt. Deze stad heet tegenwoordig Ivano Frankovsk. Belangrijk is te vermelden dat deze plaats in de West-Oekraïne ligt. Ik kom op deze ligging nog terug.
In dit kamp bevonden zich ongeveer 2.000 Nederlandse officieren en in een klein afzonderlijk kamp ca. 230 cadetten, adelborsten adspirant officieren-vlieger Koninklijke Marine en leerlingen van de scholen voor reserve-officier die in 1939 bestemd waren voor het 2e jaar KMA van de Koninklijke Landmacht. Het is begrijpelijk dat in Stanislau geen centrale ontsnappingsorganisatie bestond. Het aantal officieren was te groot en bovendien was er nog geen man naar voren getreden die zich kon laten gelden.
Er bestonden ca. drie onafhankelijk van elkaar opererende groepen. Logisch was dat de anderen kapitein Van den Heuvel niet als hun centrale figuur wilden accepteren. Wel werd op zijn aandringen onderling overleg gepleegd, maar erg goed vlotte dat niet. Dit was voor een groot deel het gevolg van het feit dat er nogal wat waren die zelfstandig pogingen wilden ondernemen. Merkwaardig was dat bij de Stanislauers vooral deze enkelingen succes hebben geboekt. Dat nam niet weg dat kapitein Van den Heuvel deze solitairen als een gevaar zag voor de pogingen waarbij meerderen betrokken waren. In verband met de snelle opmars van de Russen in november - december 1943, besloten de Duitsers de Nederlandse officieren te verplaatsen naar een kamp in Neubrandenburg, ca. 200 km noord van Berlijn. Zo'n vertrek bood altijd kansen om vluchtpogingen te doen. Zowel in het officierskamp als in dat van de cadetten en adelborsten werden intensief voorbereidingen getroffen.
Voordat ik weer verder ga moet ik twee aspecten behandelen, die voor het verdere verhaal van belang zijn. In de West-Oekraïne bevonden zich grote groepen Oekraïnse partisanen, die zich zowel tegen de Duitsers als tegen de Russen keerden. Deze partisanen beschikten over een prima organisatie en hadden goede onderlinge verbindingen. Zij vroegen een ontsnapte krijgsgevangene, zodra zij deze vertrouwden, of hij met hen wilde meevechten. Gaf de krijgsgevangene te kennen naar Hongarije te willen, dan boden de partisanen aan hem naar dat land te begeleiden. Op deze voorkeur voor Hongarije, die bij de Stanislauers bestond, kom ik nog terug.

Een ander punt is het feit dat Nederland het grootste contingent Oostfrontstrijders voor het Duitse leger heeft geleverd, n.l. 25.000, veel meer dan België en Denemarken samen. Dit aantal Nederlanders heeft bij de Russen het idee doen ontstaan dat de Nederlanders handlangers waren van de Duitsers.
Eerst zal ik de ontsnapping uit het cadettenkamp behandelen. In dit kamp had de uit Colditz afkomstige cadet-vaandrig Aak Hageman de leiding van de ontsnappingsorganisatie op zich genomen. Door zijn overtuigingskracht kreeg hij in ieder geval de cadetten en de adspirant officieren-vlieger achter zich. Op 10 januari, de dag van het vertrek van de cadetten en adelborsten, verstopte Hageman zeven man onder het toneel, een ingenieus uitgevoerde stunt die lukte dankzij het doorzettingsvermogen van de zeven deelnemers. Zij moesten 48 uren onder het toneel verborgen blijven en konden daarna in drie groepjes er vandoor gaan.
De eerste twee die dat deden, waren de cadetten-vaandrig-vlieger Sieb van der Pol en Joop Singor. Zij gingen op weg naar Hongarije en zouden, dankzij de Oekraïnse partisanen, succes hebben. Ik kom nog op Van der Pol en Singor terug. Helaas is het met de vijf anderen tragisch afgelopen.
Het tweede paar werd gevormd door de Colditz cadetten-vaandrig Ary Ligtermoet en Hans von Seydlitz Kurzbach. Zij sloten zich aan bij de partisanen. Waarom zij dit hebben gedaan is nooit duidelijk geworden. In Neubrandenburg is Hageman er altijd vanuit gegaan dat zij, zoals de marine-officieren Douw van der Krap en Kruimink hadden gedaan, zich naar Polen hadden begeven (ik kom op deze twee officieren nog terug).
Eind augustus 1944 besloot Ligtermoet de naderende Russen tegemoet te gaan. Hoewel de partisanen hem dit sterk afraadden, zette hij door. De Russen zagen in hem een gedeserteerde Nederlandse Oostfrontstrijder en plaatsten hem in een kamp voor Duitse krijgsgevangenen dat noord van de Zee van Azov lag en waar zich naast Duitsers een groot aantal Nederlandse SS-ers bevonden. Uit getuigeverklaringen van Franse, Italiaanse en Hongaarse medekrijgsgevangenen, is gebleken dat Ligtermoet elk contact met deze SS-ers weigerde.
Evenals de andere krijgsgevangenen moest hij onder erbarmelijke omstandigheden zwaar werk verrichten. In die periode werd hij twee keer ernstig ziek; eenmaal leed hij aan tyfus en de andere keer aan dysenterie. Het feit dat hij in 1946 werd overgeplaatst naar een kamp in Roemenië nabij de stad Constança aan de Zwarte Zeekust, deed bij hem de verwachting ontstaan dat hij spoedig vrij zou worden gelaten. De meeste Hongaren en Italianen werden n.l. door de Russen naar huis gestuurd. Evenals de Duitsers bleven de Nederlanders evenwel in krijgsgevangenschap. Deze constatering maakte hem vermoedelijk wanhopig; hij deed een ontsnapping, maar werd helaas bij de Roemeens-Hongaarse grens gearresteerd. Voor straf kwam hij in de gevangenis van het kamp Constança, waar de toestand erbarmelijk slecht was.
Nadat Ligtermoet zijn straf had uitgezeten, werd hij midden juni 1947 overgeplaatst naar Odessa. Deze terugkeer naar Rusland moet hem wanhopig hebben gemaakt, zeker toen hij constateerde dat hij in een kamp kwam met uitsluitend Duitsers en Nederlandse SS-ers. Wederom moest Ligtermoet zwaar lichamelijke werk verrichten en na enige tijd bleek dat hij aan tbc leed. Het zijn toen vooral de Duitse artsen geweest die veel voor Ligtermoet hebben gedaan. Op 12 october 1948 overleed Ary Ligtermoet; hij werd begraven op het christelijke kerkhof van Odessa. Op zijn graf werd later een grafsteen van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting geplaatst. Ligtermoet werd posthuum onderscheiden met de Bronzen Leeuw.
Von Seydlitz Kurzbach bleef bij de partisanen, maar raakte vlak voor de komst van de Russen gewond en stierf 19 september 1944 aan tetanus. Wat met hem was gebeurd bleef tot 1965 onbekend. Zij ouders, die wisten dat hun zoon niet meer leefde, hebben de Nederlandse regering meerdere keren verzocht een onderzoek in te stellen naar de plaats van het graf en wat er met hem is gebeurd. Eindelijk in 1956 ging de ambassade in Moskou op zoek en behalve zijn graf vond men ook de gegeven over wat er zich had afgespeeld. Ook op zijn graf kwam een steen van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting. Over het tragische lot van de drie

anderen uit het cadettenkamp heeft lange tijd een sluier van onbekendheid gehangen. Het derde duo werd gevormd door de cadet-vaandrig vlieger Ad Verhage en de adspirant officier-vlieger Carol Popelier. Ook zij begaven zich op weg naar Hongarije. Of zij in contact zijn gekomen met de partisanen is niet bekend. In ieder geval werden zij gearresteerd en naar Stanislau teruggebracht. Zij zouden het slachtoffer worden van Aktion Kugel. Daarover straks meer.
Over het lot van de zevende man, Albert Ernst, een student uit Delft en oud-leerling van de school reserve-officieren artillerie, bestaat geen zekerheid. Hij was door Hageman als zevende man bij de groep van zes gevoegd, omdat in Nederland de verzetsgroep waartoe hij behoorde was opgerold. Hij liep daarom kans dat de Duitsers hem ter berechting naar Nederland zouden afvoeren. Dit was in Stanislau n.l. al meer gebeurd. De bekendste gevallen op dit gebied waren die van kapitein ter zee Van Tijen en tweede luitenant artillerie Jan ten Bos. Beiden overleefden hun proces niet.
Vaststaat dat Ernst de oorlog niet heeft overleefd. Het RIOD neemt aan dat ook hij in het kader van Aktion Kugel in het kamp Mauthausen is geëxecuteerd. Maar naar mijn mening wordt, indien het lot van een ontsnapte krijgsgevangene niet precies bekend is, wel erg gemakkelijk aangenomen dat hij in Mauthausen is omgekomen. Zelf meen ik reden te hebben aan te nemen dat Ernst, evenals Ligtermoet, de Russen tegemoet is gegaan, met hetzelfde desastreuze gevolg.
Ik heb zojuist Aktion Kugel genoemd en dit vereist enige uitleg. Vermoedelijk was het geen toeval dat vanaf december 1943 in toenemende mate ontsnappingen uit krijgsgevangenschap plaats vonden. Hoewel dat gezien het stadium van de oorlog niet onbegrijpelijk was, was het wel merkwaardig dat hierbij veel Russen waren, die voordien op dat gebied nauwelijks enige activiteit hadden ontplooid. De Duitsers die tegen deze ontsnappingen iets meenden te moeten doen, vaardigden tegen alle bepalingen van de Conventie van Genève in, op 4 maart 1944 de Aktion Kugel uit.
Kort samengevat kwam deze maatregel er op neer dat krijgsgevangenen, in het bijzonder officieren en onderofficieren, die na een ontsnapping werden gearresteerd, niet naar hun krijgsgevangenkamp mochten worden teruggebracht. Zij kwamen terecht in het concentratiekamp Mauthausen, waar ze met een nekschot werden geëxecuteerd, of, zoals dat in een later stadium gebeurde, vergast. Sommigen stierven van uitputting.
Voor ik verder ga met de transporten die op 10, 11 en 12 januari plaats vonden, moet ik een gebeurtenis vertellen die indirect te maken heeft met de massa ontsnapping. Een figuur in Stanislau die actief was op het gebied van ontsnappingen was tweede luitenant Wil Pückel. Het probleem met hem was dat hij hierbij uitgesproken solitair werkte.
Voordat de Colditz groep arriveerde, had hij meerdere ernstige problemen veroorzaakt, maar hij bleef hardnekkig weigeren met anderen samen te werken. Toen bleek dat Van den Heuvel en Pückel op eenzelfde plaats een poging wilden doen, moest Van den Heuvel met geweld dreigen en aangezien hij er geen twijfel over liet bestaan dat dit ook zou gebeuren, bond Pückel in en verklaarde zich bereid met de Colditz-groep samen te werken.
Met luitenant ter zee der 3e klasse Frits Kruimink groef Pückel in de voormalige stallen, die zich buiten het prikkeldraad bevonden, een tunneltje naar buiten. Ze hebben daar enkel dagen over gedaan. Op 29 november 1943 ontsnapten luitenant ter zee der 2e klasse Charles Douw van der Krap, Kruimink en Pückel door dit tunneltje. Alle drie zouden succes hebben. De beide marine-officieren gingen naar Warschau , waar zij zich aansloten bij het Poolse verzet. Met behulp van de Polen bereikte Kruimink in augustus 1944 de oprukkende geallieerde legers in Noord-Frankrijk. Douw van der Krap kwam in september in Oosterbeek midden in de operatie Market Garden terecht. Toen de restanten van de parachutisten de Rijn overzwommen, ging hij met hen mee.
Pückel ging naar Hongarije, een land dat niet in oorlog was met Nederland. De Nederlandse

gezant is in Boedapest steeds in functie gebleven en ook de Philips-vestiging werkte daar normaal door. Er bevonden zich daarom meerdere Nederlanders in Hongarije. Pückel werd, evenals de op 21 augustus 1943 als eerste krijgsgevangene uit het Kamp Stanislau ontsnapte, tweede luitenant Gerrit van der Waals in Boedapest geïnterneerd. Zij bezaten evenwel in die stad een grote mate van vrijheid. Het probleem was echter dat er nauwelijks kansen waren om Hongarije te verlaten en de vlucht verder voort te zetten.
In de maanden na de aankomst van de Colditz-groep was er een vorm van samenwerking ontstaan tussen kapitein Van den Heuvel en kapitein Van den Wall Bake. Het vertrek naar Neubrandenburg grepen beiden aan om gezamenlijk iets te organiseren. Er werd bepaald dat een ieder die tijdens de reis meende een kans te hebben, deze mocht benutten. Het is niet juist dit advies achteraf te bekritiseren, want niemand kon voor het vertrek de consequenties daarvan overzien.
Het eerste transport dat op de avond van 10 januari vertrok, bestond uit de hoofdofficieren, de Colditz-groep en de cadetten en adelborsten. Degenen van de Colditz-groep die zouden deelnemen aan de grote ontsnappingspoging op de middag van 11 januari vanuit het kamp Stanislau, bleven achter en hun plaatsen werden ingenomen door Stanislauers. De aantallen van dit eerste transport moesten bij de officieren kloppen om te voorkomen dat de Duitsers, die bij de cadetten al een tekort van zeven hadden vastgesteld, nog meer argwaan zouden krijgen.
Eerst moet ik de poging die 's middags op 11 januari vanuit het kamp plaats vond, behandelen. Op die middag verlieten 20 Nederlandse officieren verkleed als Russische soldaten en beladen met strozakken, die verbrand moesten worden, een bewaakte ingang in de prikkeldraadversperring. Zij stonden onder commando van de als Duits onderofficier verklede eerste luitenant Daan Rookmaaker. De poging om via een deur in de buitenmuur de vrijheid te bereiken mislukte, omdat de wachtpost geen sleutel van deze deur bezat; daarom moesten zij weer terug. Zij kwamen toen langs de loods waarin Kruimink en Pückel het tunneltje hadden gegraven. Afgesproken was dat vijf man daar naar binnen zouden gaan. Dit waren schout-bij-nacht Doorman (een broer van Karel Doorman), luitenant ter zee 2e klasse Diederic van Lynden, kapitein KNIL Veenendaal, tweede luitenant Herman Donkers en tweede luitenant Ben Porter.
Schout-bij-nacht Doorman wilde samen met Van Lynden via Roemenië de vrijheid bereiken. Deze vlucht had een geheel ander verloop dan de beide marine-officieren gedacht hadden. In Roemenië werden ze even over de grens gearresteerd en in Boekarest gevangen gezet. In eerste instantie was de behandeling grof en bruut, maar later hadden ze het redelijk. Ze moesten wachten tot de Russen in augustus 1944 Roemenië binnendrongen. Kort daarop werden zij, samen met Amerikaans luchtmachtpersoneel dat krijgsgevangen was, door Amerikaanse bommenwerpers naar Italië overgebracht. Met een Nederlands schip vertrokken zij uit Napels en kwamen op 14 september 1944 in Liverpool aan.
Een ander duo werd gevormd door kapitein Veenendaal en tweede luitenant Donkers. Er was een speciale reden dat Veenendaal Nederland zou bereiken. Als metgezel was de op het gebied van ontsnappingen ervaren Donkers met hem meegegaan. Zij waren aanvankelijk heel succesvol, maar toen zij na enige dagen de Nederlandse grens bij Nijmegen wilden oversteken, werden zij de dupe van het grote alarm dat in Duitsland was afgekondigd als gevolg van de vele Nederlanders die uit de trein waren gesprongen. Meer daarover later.
De vijfde man was tweede luitenant Ben Portier die naar het westen ging met de bedoeling Hongarije te bereiken. Na enkele dagen vol avonturen werd hij gearresteerd. Gelukkig gebeurde dit op grote afstand van Stanislau, waardoor hem een terugkeer naar dat kamp werd bespaard. Na verloop van enige tijd arriveerde hij, in gezelschap van enkele cadetten die uit de trein waren gesprongen, in Neubrandenburg.
Toen de poging met de strozakken was mislukt, probeerde een groep o.l.v. kapitein Van den

Wall Bake onder te duiken in kamp Stanislau om, zodra de Duitsers waren verdwenen, de benen te nemen. Uit het feit dat nog twee groepen hetzelfde hadden gedaan, zonder dat deze iets van elkaar wisten, blijkt dat er weinig coördinatie bestond tussen de verschillende Stanislau-groeperingen. Alle onderduikers werden ontdekt en gingen vrij spoedig naar Neubrandenburg. Het is goed hiervan nota te nemen, want de tegenstelling tot hen die tijdens het transport, na te zijn ontsnapt, in de nabijheid van Stanislau werden gearresteerd is onbegrijpelijk groot.
Nu komen de drie treinen aan de beurt. Het gaat hierbij om een veelomvattende en gecompliceerde geschiedenis en het is niet eenvoudig hiervan een goed overzicht te schetsen. Voor de luitenant-kolonels en hoger waren personenwagons beschikbaar, de rest werd weggevoerd in goederenwagons van verschillende grootte. Er waren er waarin 30, 40 of 60 man konden.
De eerste trein was door de Duitsers zo samengesteld dat zij in staat waren de volgens hen moeilijke groep, die van de Colditzers, binnen de treinwagons te houden. Dit is hen goed gelukt, maar dit had voor hen wel bijzonder onaangename gevolgen. Omdat zij de trein zo hadden samengesteld dat zij hun aandacht op de Colditz-wagon konden concentreren, kregen de cadetten en adelborsten een ongekende vrijheid, waarvan zij in groten getale gebruik hebben gemaakt.
Vermoedelijk vijftig sprongen uit de trein. De één stak de ander aan en er zijn er die in vol cadetten- of adelborstentenue midden in Polen terecht kwamen, zonder Duits geld en zonder een vervalste Ausweis. Deze jongens deden levensgevaarlijke pogingen gewoon "For the jolly good fun". God zij dank hebben zij allen het advies van Hageman opgevolgd. Gezien de gebrekkige toerusting van zijn discipelen, raadde hij aan de escapades de eerste nacht pas te beginnen tegen het aanbreken van de dag. Hierdoor kwamen de eerste cadetten op grote afstand van Stanislau uit de trein. Alle jonkers kwamen daarom, hoewel zwaar over tijd, in Neubrandenburg aan.
Deze waaghalzerij had echter nadelen. De Duitsers kondigden het eerder vermelde groot alarm tegen ontsnapte Nederlanders af en wat veel erger was, omdat ook uit de tweede trein ca. 30 man ontsnapten, ontstond er een geïrriteerdheid bij de Duitsers die voor een aantal Nederlanders fatale gevolgen zou hebben.
De tweede trein die 's avonds 11 januari vertrok, herbergt een belangrijke gebeurtenis uit de geschiedenis van de Nederlandse officieren in Duitse krijgsgevangenschap. De deels succesvolle, deels dramatische lotgevallen moeten in dit artikel helaas in een kort bestek worden samengevat.
Reeds tijdens het lopen naar het station ontsnapten drie officieren. Één van hen, eerste luitenant Wim Young, werd neergeschoten en daarna opgenomen in het ziekenhuis in Stanislau. De twee anderen, de eerste luitenants Daan Rookmaaker en Quirinus Ham, verlieten de lopende colonne en trokken naar de Karpaten om naar Hongarije te gaan. Zij werden na enkele dagen gearresteerd en naar kamp Stanislau teruggebracht, waar zij werden ondergebracht in de geïsoleerd gelegen barak voor besmettelijke zieken.
Tijdens deze reis ontsnapten vele anderen door uit de trein te springen of via een in de bodem van de trein gezaagd gat. Twee van hen waren luitenant ter zee 2e klasse Rudi Stuffken en eerste luitenant Henk de Heer. Eenmaal vrij zijnde, kwamen zij in contact met Oekraïnse partisanen, maar helaas sloegen zij het aanbod af om te helpen Hongarije te bereiken, zij wilden dat op eigen kracht doen. Ook zij werden gearresteerd en teruggebracht naar Stanislau.
Een groep van zes officieren, kamergenoten in het kamp Stanislau, besloot eveneens uit de trein te springen. Deze groep stond onder leiding van eerste luitenant van Hootegem. Van deze zes lukte het vier in contact te komen met de Oekraïnse partisanen. Daarover straks meer. De twee anderen, de tweede luitenants Gerrit Boxman en Jan Eggink, hadden pure pech die hen fataal zou worden. Onafhankelijk van elkaar bereikten zij de Hongaarse grens,

maar werden door een ongelukkig toeval ontdekt en gearresteerd. Ook zij werden teruggebracht naar Stanislau en kwamen terecht bij de groep Stuffken, De Heer, Ham en Rookmaaker.
Weer een andere groep bestond uit vier tweede luitenants, n.l. Frans Brackel, Hans Bentinck, Geert Bijl de Vroe en Leen Kranenburg. Zij hadden elke het geluk individueel in contact te komen met de Oekraïnse partisanen. Deze bracht het viertal keurig bij elkaar en tot hun verbazing werden zij verenigd met de groep van eerste luitenant Eduard van Hootegem (naast Van Hootegem bestond deze groep uit de eerste luitenant Harm Lieneman en tweede luitenants Kees Harteveld en Piet de Ruyter).
Ik ga nu weer terug naar de ontsnapping uit het cadettenkamp. Ik vermeldde dat de cadetten Van der Pol en Singor in contact waren gekomen met Oekraïnse partisanen. Hoe goed de organisatie van deze partisanen was, blijkt uit het feit dat zij de acht Nederlanders, die hen op verschillende plaatsen hadden bereikt, ongemerkt bijeen brachten. Ook de cadetten Van der Pol en Singor werden bij de groep van acht officieren gevoegd. Begeleid door partisanen trok het tiental te voet over de besneeuwde Karpaten in de richting van Hongarije. Eenmaal daar aangekomen, werden zij evenals Van der Waals en Pückel in Boedapest geïnterneerd.
Eind februari 1945 veroverden de Russen Boedapest. Toen dat gebeurde, waren van de twaalf ontsnapte krijgsgevangenen inmiddels vijf man verdwenen. Luitenant Bentinck en cadet-vaandrig Van der Pol hadden kans gezien uit Hongarije weg te komen. Luitenant Brackel en cadet-vaandrig Singor hadden pech. Beiden werden door de Pijlkruisers, Hongaarse NSB-ers, gearresteerd en aan de Duitsers uitgeleverd. Zij kwamen daarom toch in het kamp Neubrandenburg terecht. Van der Waals had een poging ondernomen om de Russen te bereiken met voor hem fatale gevolgen.
Eerst de vlucht van luitenant Bentinck. Het lukte hem zich aan te sluiten bij een Hongaarse majoor-vlieger die, met zijn vrouw en kind en een Hongaars diplomaat, in een vliegtuig Hongarije wilde ontvluchten. Op 9 december 1944 vertrok het gezelschap met een Heinkel 111. Zij bereikten Foggia in Zuid-Italië en na een intensieve ondervraging door de Amerikanen, kon Bentinck op 28 februari 1945 per schip uit Napels afreizen naar Liverpool waar hij op 12 maart arriveerde.
Luitenant Van der Waals en cadet Van der Pol besloten samen een poging te doen om Hongarije te verlaten. Eind augustus 1944 begaf Van der Waals zich als eerste naar het Hongaars-Roemeense grensgebied. Van der Pol zou twee dagen later volgen. Van der Waals constateerde dat de grenscontrole streng was en achtte het voorlopig niet verstandig door te zetten en keerde daarom terug. Transsylvanië, tegenwoordig behorend tot Roemenië was toen Hongaars gebied en in de stad die nu Cloej heet, zouden zij elkaar ontmoeten om te overleggen hoe verder te handelen.
Zij liepen elkaar echter mis en Van der Pol reisde daarom alleen door naar de grens. Hij waagde het erop de ontsnapping door te zetten. Door niet alleen voorzichtig, maar vooral zéér attent te blijven, had hij succes. Uit het verhaal dat Van der Pol mij vertelde, blijkt duidelijk hoe voorzichtig je als Nederlander met betrekking tot de Russen moest zijn. In Roemenië, dat geheel in handen van de Russen was gevallen, lukte het hem zich aan te sluiten bij Roemeense vliegers die per truck werden vervoerd naar Boekarest. Zij waarschuwden Van der Pol voor het feit dat de Russen de Nederlanders als medestanders van de Duitsers zagen. Bij contacten met de Russen vertelde hij daarom steeds dat hij een Engelse vlieger was. In Boekarest lukte het hem in contact te komen met de zojuist geopende Britse missie, die ervoor zorgde dat hij per vliegtuig naar Zuid-Italië kon gaan. Dit was een zeer fraaie prestatie van deze cadet-vaandrig, die vervolgens met hulp van Amerikaanse piloten via Marseille en Parijs in Engeland arriveerde.
Van der Waals keerde naar Boedapest terug, waar hij zich ging bezighouden met het verzamelen van inlichtingen over Duitse troepenbewegingen en -opstellingen. Toen de Russen de

Hongaarse hoofdstad naderden, besloot van der Waals tot iets dat zeer moedig was, maar aan de andere kant grote onbekende risico's inhield. Op 4 december 1944 begaf hij zich samen met Karl Schandl, een reserveofficier van het Hongaarse leger, op een motorfiets met zijspan in de richting van de Russen. Beiden waren in Hongaars uniform gekleed. Van der Waals was in het bezit van gegevens over de sterkte en opstellingen van Duitse troepen in en om Boedapest. Deze waren verstopt in een batterij van een zaklantaarn.
Het lukte hen de Duitse linies te passeren en de informatie aan de Russen te geven. Dit weerhield de Russen er niet van beiden gevangen te zetten. Vermoedelijk zagen zij in het tweetal deserteurs of spionnen. Midden december werden zij met Duitse krijgsgevangenen per trein naar Boekarest afgevoerd. Vermeldenswaard is dat het Van der Waals op 2 januari 1945 lukte in Boekarest aan een Brits officier een brief te overhandigen bestemd voor de Nederlandse regering. Hij vertelde dat hij om voor hem onbekende reden door de Russen werd vastgehouden.
Van der Waals en Schandl werden niet als normale krijgsgevangenen behandeld. Op 5 januari werden zij per vliegtuig overgebracht naar Moskou en enkele weken later naar de gevangenis in Lefortowskaja in de Oeral. Waarschijnlijk gingen de Russen er vanuit dat beiden spionnen waren; zij werden n.l. voortdurend aan verhooren onderworpen. In de zomer van 1946 werd Karl Schandl overgeplaatst naar een gevangenis in Vladimir. De vermoedelijk wanhopig geworden Van der Waals deed in de herfst van 1946 een poging tot zelfmoord. De lichamelijke toestand van Van der Waals ging zo achteruit dat hij begin 1948 in het hospitaal van de gevangenis moest worden opgenomen, waar hij op 11 augustus 1948 overleed.
In 1946 was in Nederland bekend dat Van der Waals nog leefde en ergens in de Oeral gevangen zat. Hoewel de Nederlandse ambassade in Moskou zich inspande te weten te komen waar hij zich bevond, reageerden de Russen niet op verzoeken om inlichtingen. Zijn ouders schakelden tevergeefs het Internationale Comité van het Rode Kruis in. Ten einde raad richtte de wanhopige moeder in 1954 een verzoek tot de president van de Sowjet-Unie, maarschalk Worosjilov. Eindelijk in juli 1955 lichtten de Russen de Nederlandse ambassade in dat Gerrit van der Waals op 11 augustus 1948 in het hospitaal van de Lefortowskaja gevangenis was overleden. Over de plaats van zijn graf is niets bekend.
De resterende zeven Nederlandse officieren die, na de verovering van Boedapest door de Russen, zich nog in de Hongaarse hoofdstad bevonden, reisden via Kiev en Moskou naar Odessa. Vandaar vertrokken zij met een Nederlands schip naar Engeland waar zij op 4 mei 1945 arriveerden.
Ik ga nu weer terug naar de officieren die, na te zijn ontsnapt, in de buurt van Stanislau werden gearresteerd. Zoals hiervoor reeds werd vermeld, waren de uit het cadettenkamp ontsnapte cadet-vaandrig Verhage en adspirant officier-vlieger Popelier, tijdens hun poging Hongarije te bereiken, door de Duitsers gearresteerd en naar Stanislau teruggebracht. Na hun aankomst daar bevonden zich acht Nederlanders in de besmettelijke ziekenbarak van het kamp Stanislau: luitenant ter zee 2e klasse Stuffken, eerste luitenants Ham, De Heer en Rookmaaker, de tweede luitenants Boxman en Eggink en tenslotte Verhage en Popelier. Later werd, nadat hij was hersteld van zijn schotwond, eerste luitenant Young toegevoegd aan deze groep van acht gearresteerden. Young was bij een poging de lopende colonne naar het station Stanislau te ontvluchten, neergeschoten.
De negen achterblijvers bleven tot begin maart in Stanislau en werden toen pas op transport gesteld. Wat hun bestemming was, is helaas niet bekend. Begin april arriveerden zij in het concentratiekamp Grosz Rosen en werden kort daarop naar het concentratiekamp Mauthausen overgebracht. Alle negen werden zij het slachtoffer van de Aktion Kugel. De krijgsgevangenen kregen in Mauthausen geen kampnummer en kwamen terecht in een barak die door een twee en een halve meter hoge muur van de rest van het kamp was gescheiden. De in de barak ingesloten gevangenen mochten niet werken, kregen onregelmatig te eten en sliepen

zonder enige dekking op de grond. De blootsvoets en vermagerde slachtoffers, die overdekt waren met bloedkorsten, etterende bulten en open wonden moesten in groepen van 100 dagelijks buiten wachten op de Duitser die belast was met het toezicht. Na het appèl werden de gevangenen gedwongen op vernederende wijze allerlei lichamelijke oefeningen te doen. Hun einde vond al even schandalig plaats: naakt moesten zij één voor één knielen om met een nekschot te worden gedood. Deze gedoemden moesten dit afschuwelijke tafereel gadeslaan, tot zij zelf aan de beurt kwamen.
Wat met hen tussen hun arrestatie nabij Stanislau en hun dood is gebeurd, is lange tijd onbekend gebleven, tot ik tijdens het schrijven van mijn boek "Officieren achter prikkeldraad" in enkele archieven van weduwen en zussen van deze omgekomenen brieven aantrof waaraan na de oorlog geen enkele aandacht was geschonken. Vermoedelijk konden de belangrijke informaties die deze brieven bevatten, alleen door een ex-krijgsgevangene worden geïnterpreteerd. Één van de zusters stuurde mij deze waardevolle brieven toe met de woorden:

"Ik denk dat ze niet veel betekenis hebben, maar leest U ze maar eens door".

Toen ik haar inlichtte over de waarde ervan, antwoorde ze me:

"Mijn vader heeft na de oorlog menig keer het Ministerie van Defensie gevraagd of er belangstelling voor deze brieven bestond. Het antwoord luidde steevast: "Neen!"

De tweede trein herbergt helaas nog meer tragiek. Tweede luitenant Henk Speijers zaagde samen met zijn ranggenoot Pim Scheepstra een gat in de vloer van de wagon. Speijers kwam eruit en trok naar het westen, doch werd gearresteerd en kwam in een Frans krijgsgevangenkamp terecht. Hij werd daar lange tijd vastgehouden, vermoedelijk te lang, want in maart werd hij naar Mauthausen getransporteerd. Op 3 april 1944 werd hij als eerste Nederlander in het kader van Aktion Kugel geëxecuteerd.
Maar dit was niet het enige tragische voorval. Eerste luitenant Jan de Bruin sprong, toen de trein Berlijn was gepasseerd, naar buiten doch brak bij het neerkomen zijn benen. In een Duits hospitaal werd oorlogschirugie toegepast: beide benen werden geamputeerd. Na een verblijf van enkele maanden in een krijgsgevangenenhospitaal, keerde De Bruin naar Nederland terug om daar verder te worden verpleegd. Nog voor het einde van de oorlog liep hij reeds op kunstbenen. Hij heeft het nog tot kolonel van de Intendance-staf gebracht.
Tenslotte kwam, vlak voor de trein Neubrandenburg bereikte, eerste luitenant Henk Derks via een gat in de vloer van de wagen uit de stilstaande trein. Hij verstopte zich onder de wagon, doch werd nadat hij door een Duitse wachtpost was ontdekt doodgeschoten.
Een grappig incident werd gevormd door kapitein-vlieger Jules Zeegers. Op een station vlak voor Berlijn stapte hij uit en liep doodrustig naar de uitgang. Hij bereikte Nederland, waar hij onderdook tot de Canadezen hem bevrijdden.
Na dit lange relaas rest nog een berekening van de aantallen, zodat een vergelijking kan worden gemaakt met wat de Britten noemen "The Great Escape". In totaal zijn in het kader van het vertrek uit Stanislau 116 Nederlanders ontsnapt. Voor wat betreft het resultaat kan het volgende worden gesteld: vijftien hadden succes en veertien kwamen om.
Nu ter vergelijking "The Great Escape". Deze vond plaats op 24 maart 1944 uit het tussen Berlijn en Breslau gelegen kamp Stalag Luft III in het plaatsje Sagan. In dit kamp, waar ca. 7.000 man van de Britse en Amerikaanse luchtmachten waren ondergebracht, bestonden hoogst merkwaardige toestanden. In totaal kwamen via een gegraven tunnel 76 man naar buiten. Slechts drie zouden geluk hebben. Hierbij bevond zich de Nederlandse majoor-vlieger Bob van der Stok, die via Nederland, Frankrijk en Spanje weer in Engeland aankwam. De twee anderen waren Noren die via Zweden Engeland bereikten. 23 Werden na hun arrestatie in andere kampen ondergebracht en 50 werden, kort nadat zij waren gegrepen standrechtelijk geëxecuteerd.
Indien deze getallen met elkaar worden vergeleken is het duidelijk dat de Nederlandse grote ontsnapping meer om het lijf geeft gehad dan de "The Great Escape". Vooral de Britten heb-

ben zoals zij dat ook met betrekking tot Colditz hebben gedaan, hun rol in de gebeurtenissen sterk in de publiciteit gebracht.
Na deze vergelijking van de grote ontsnappingen uit Stanislau en Sagan heeft het zin de vraag te stellen

"Is het verstandig in krijgsgevangenschap een massa-ontsnapping te organiseren?"

Men dient zich rekenschap te geven dat bij de beantwoording van deze vraag sprake is van wijsheid achteraf.
Een massa-ontsnapping roept bij de gevangenhoudende mogendheid andere reacties op dan wanneer kleine groepjes er vandoor gaan. Van een voor niets terugdeinzend regime kunnen draconische maatregelen worden verwacht om de situatie weer in de hand te krijgen. Met betrekking tot de Britse ontsnapping uit Stalag Luft III in Sagan kan dezelfde vraag worden gesteld als ten aanzien van de Nederlandse tijdens het verlaten van het kamp Stanislau:

"Werd door het grote aantal vluchters, het succes van degenen die wel een kans hadden teniet gedaan?"

Zowel bij de Nederlanders uit Stanislau, als bij de Britten uit Sagan waren velen die, omdat ze de middelen misten, weinig mogelijkheden bezaten een simpele controle te passeren. Een punt ter overdenking is daarom of het verstandig is in krijgsgevangenschap een massa-ontsnapping te organiseren. Zoiets te beperken tot degenen die een redelijke kans maken de vrijheid te bereiken, is de moeite van het overwegen waard.
Tenslotte hoe is het verder gegaan met de leiding van de organisatie van de vluchtpogingen in Neubrandenburg?
Na een reis van vijf dagen arriveerde de eerste trein. Omdat de Colditz groep compleet was aangekomen en het merendeel van de Stanislauers, die geïnteresseerd waren in vluchtpogingen, zich ergens tussen Stanislau en Neubrandenburg bevond, had kapitein Van den Heuvel een week het rijk alleen. Hij wilde gezien de weinig coördinatie bij de pogingen tijdens de reis, de centrale figuur worden voor de ontsnappingen in Neubrandenburg. Deze kans heeft hij op en hem kenmerkende wijze gegrepen en weten vast te houden.
Gebruik makende van de onoverzichtelijke situatie die door de voortdurende stroom binnenkomende krijgsgevangenen was ontstaan, organiseerde hij binnen zeven dagen na de aankomst van de eerste trein een ontsnapping voor veertien man. Het was zijn bedoeling, teneinde het vertrouwen van de Stanislauers te winnen, hen de helft van het beoogde aantal aan te bieden. Aangezien zij maar vijf gegadigden konden leveren en slechts twee cadetten beschikbaar waren, kregen zeven Colditzers een kans. Zelf behoorde ik hierbij. Op een meesterlijke wijze heeft Van den Heuvel ons uit het kamp gewerkt. Helaas kwam slechts één in Zweden aan en bereikten twee Nederland (met één van hen is het erg slecht afgelopen).
Op 19 maart werd er weer een poging gedaan; hierbij waren 21 man ingedeeld, grotendeels Stanislauers. Deze stunt mislukte op een kritiek moment en de hele groep liep gevaar door de Duitsers onder vuur te worden genomen. Moedig en direct handelend als altijd, greep Van den heuvel in: luid roepend en tierend rende hij in de richting van de groep om de aandacht van de Duitsers op zich te vestigen. Hoewel bij deze laatsten enkelen waren die reeds de grendel van hun geweer overhaalden, bleef Van den Heuvel de groep in bescherming nemen. Hiermee had Machiel van den Heuvel ook het volledige vertrouwen van de Stanislauers gewonnen en werd zijn gezag niet meer ter discussie gesteld.

B.C. CATS

Het embleem van het Regiment Stoottroepen

De traditie van dit infanterieregiment stamt uit de Tweede Wereldoorlog. De Stoottroepen zijn in 1944, in de provincies Limburg en Noord Brabant, ontstaan uit het strijdend gedeelte van de grote verzetsorganisaties, de Ordedienst, de Landelijke Knokploegen en de Raad van Verzet. Toen de geallieerden in de zomer van 1944 Zuid-Nederland naderden, werden deze verzetsorganisaties gebundeld in de Binnenlandse Strijdkrachten en onder bevel van ZKH Prins Bernhard gesteld. Hij gaf de ondergrondse leiders opdracht uit de verzetsmensen eenheden te formeren, die de strijd tegen de Duitse vijand zouden voortzetten. Aangezien de tot dan toe gebruikte aanduiding "Knokploegen" een ongunstige betekenis had, zocht men naar een andere naam. Met behoud van de initialen KP werd aanvankelijk de naam Koninklijke Patrouille gesuggereerd, welke naam in het begin ook is gebruikt. In het verlengde hiervan is korte tijd de naam Koninklijke Stoottroepen in zwang geweest. Vervolgens werd vanaf 23 oktober 1944 kortweg gesproken van Stoottroepen, een juiste benaming voor soldaten die als een der eersten uit de Binnenlandse Strijdkrachten deel hebben genomen aan de bevrijding van Nederland.

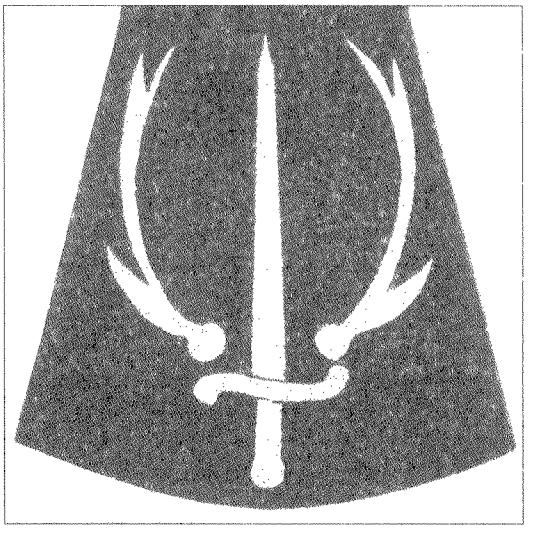

Al snel werd door de Stoottroepen een stoffen mouwembleem ontworpen, bestaande uit een hertegewei in rood ter weerszijde van een omhooggerichte dolk in wit met blauw heft en stootplaat op een zwarte pat in de vorm zoals die van de mouwlecuw.
Over het ontstaan van dit embleem gaan vele verhalen.
Een ervan is, dat het tot stand kwam in oktober 1944 in hotel "Noord-Brabant" te 's-Hertogenbosch, alwaar de staf van de Brabantse Stoottroepen was ondergebracht. Een der Stoters plaatste zijn dolk tussen het gewei van een edelhert dat daar als jachttrofee aan de wand hing. Het Stoottroepenembleem was geboren en men legde het uit als "edele strijd in donkere dagen".
Lang na de oorlog kwam oud-Stoottroepencommandant Brabant, Sjef de Groot, in het blad "oud-Wapenbroeders" van 1967 met een ander verhaal. Volgens hem was het Stoottroepenembleem ontworpen door "Zwarte Henk" (Henk Brouwers) van de Stoottroepencompagnie uit Boxmeer, oorspronkelijk voorzien van een zwaard i.p.v. een dolk met als betekenis de ridderlijke strijd[1]. Hoe dan ook, de Minister van Oorlog verbood het dragen van dit stoffen mouwembleem en bepaalde in het kledingvoorschrift van 1944 dat de Stoottroepen herkenbaar waren aan zwarte schoudertitels (naamlinten) waarop het woord STOOTTROEPEN van wit katoen is geborduurd (zie foto 1).
In 1945 ging een aantal bataljons Stoottroepen over naar de Koninklijke Landmacht, uit welke bataljons op 7 juli 1945 het Regiment Stoottroepen is ontstaan. Dit regiment behoorde tot de eenheden die op 15 april 1946 in de vredessamenstelling van de KL werden opgenomen; als oprichtingsdatum werd bepaald 21 september 1944, de dag waarop de Stoottroepen in Zuid-Nederland werden geformeerd.
Na de bevrijding besloot de legerleiding de op Brits idee gestoelde baret- en andere uniform-

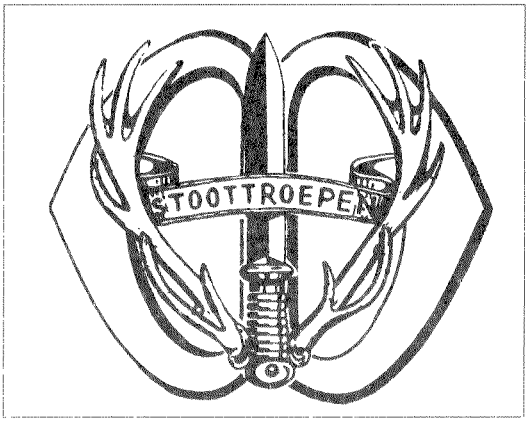

emblemen te vervangen door emblemen die meer op de Nederlandse traditie aansloten. En zo werden in 1946 baretemblemen ontworpen op de gestyleerde W, ook wel baretgesp genoemd. Toen de regimentscommandant, kolonel C.J.A. van der Putte, hiervan vernam ging hij persoonlijk naar Den Haag om baret- (en schouder)emblemen voor het Regiment Stoottroepen te laten ontwerpen en aanmaken. Hij klopte bij Defensie niet tevergeefs aan. Na een kort onderhoud met de esthetisch adviseur van het Kabinet Chef Generale Staf, werd een plan gemaakt om bij het baret- (en schouder)embleem uit te gaan van het in 1944 ontworpen - doch in Nederland nimmer gedragen - stoffen Stoottroepen mouwembleem. Besloten werd de dolk van onbepaalde herkomst uit dit embleem te vervangen door de Nederlandse stormdolk, die in 1917 bij het Nederlandse Leger was ingevoerd en in de mobilisatie van 1939 wederom aan bepaalde functionarissen werd uitgereikt. Tezamen met het hertegewei stond dit nu als symbool voor de aanval voortkomend uit de verdediging, terwijl het geheel, voorzien van een banderol met de naam STOOTTROEPEN als baretembleem werd geplaatst op een W-vormige gesp, alles in goudkleurig metaal[2].
Door materiaalschaarste in de na-oorlogse jaren konden de emblemen pas in 1947 en masse worden aangemaakt. Inmiddels waren eind 1945 drie OVW-bataljons van het Regiment Stoottroepen naar Indië vertrokken, alsmede begin 1946 het vierde OVW-bataljon, terwijl eind 1946, respectievelijk medio 1947 twee bataljons dienstplichtige Stoters naar de Oost vertrokken[3]. Aan geen van hen was het nieuwe embleem uitgereikt; zij droegen dus nog de baretleeuw op oranje ovaal.

In Indië was het vanaf april 1946 voor de bataljons toegestaan een (zelf te ontwerpen) mouwembleem te dragen. De OVW-bataljons Stoottroepen hadden in hun bataljonsvoorraad een flinke hoeveelheid stoffen mouwemblemen (die in Nederland niet gedragen mochten worden) meegenomen. Eenstemmig werd dit stoffen embleem nu als mouwembleem voor de OVW-bataljons Stoottroepen gekozen. Het embleem werd dan op een verstevigde stoffen ondergrond genaaid en met drukkers of veiligheidsspelden op de mouw bevestigd. Hoewel de rechterbovenmouw de voorgeschreven plaats was, werd het embleem ook wel links gedragen (zie foto 2). Uiteraard hebben de dienstplichtige bataljons Stoottroepen (in totaal vijf bataljons) niet meer over die oorspronkelijke stoffen mouwemblemen kunnen beschikken. Toch werd ook daar het Stoottroepen mouwembleem gedragen; men liet dit dan op eigen kosten bij Chinese of Javaanse kleermakers vervaardigen. Ook werden er metalen mouwemblemen in diverse variaties aangemaakt, die gretig aftrek vonden bij de dienstplichtige Stoters.
Bij het 3e, later hernummerd tot 7e Bataljon Stoottroepen OVW werden Engelse tropenbaretten van groen linnen uitgereikt, dus niet de tropenpetten (ook wel pelopperpetten genoemd) die bij de andere Indië-troepen algemeen werden gedragen. Volgens voorschrift hoorde op de baret een metalen leeuwtje. Misschien was deze op dit moment niet voorradig of bestond de behoefte zich als Stoottroepen van de anderen te onderscheiden, in ieder geval was het bij 3(7) R.S. (OVW) de gewoonte het stoffen Stoottroepen-*mouwembleem* op de linnen tropenbaret te dragen (zie foto 3). Hier werd dus, door het niet beschikken over de metalen baretgesp, de oplossing gevonden in het "oneigenlijk" gebruik van het mouwembleem als

Foto 1: HM Koningin Wilhelmina onderhoudt zich met enige officieren van het IIe Bataljon Stoottroepen, na een ceremoniële inspectie te Tilburg op 17 maart 1945. Het stoffen mouwembleem Stoottroepen wordt niet gedragen.

baretembleem. Na terugkeer uit voormalig Nederlands-Indië, waarheen negen Stoottroepenbataljons werden uitgezonden, zodat dit regiment met het grootste aantal bataljons aan de acties aldaar heeft deelgenomen, werden aanvankelijk twee, later teruggebracht tot één paraat bataljon Stoottroepen bij het 1e Legerkorps ingedeeld. Zij droegen als onderscheidingstekens de koperen baret- en schouderemblemen en daarbij rode naamlinten voor de bovenmouw waarop met donkerblauwe letters STOOTTROEPEN. Toen in 1963 het tweekleurig battledress werd ingevoerd (bruin jak en khakikleurige broek) kwamen hierop rode kraagpatten met goudkleurige kraagemblemen van inoxaal (vlekvrij goudkleurig metaal). Hierdoor verdwenen de schouderemblemen en naamlinten bovenmouw, dit laatste ook tot teleurstelling van de Stoters.

Het mouwembleem, nimmer opgenomen in het kledingvoorschrift, werd sinds lang niet meer gedragen en was geschiedenis geworden. Als in 1976 metalen borstzakemblemen op een leren drager worden ingevoerd, kiest het parate 41e Pantserinfanteriebataljon Stoottroepen voor een onduidelijk embleem met twee kopstotende bokken, dat met de bataljonsmas-

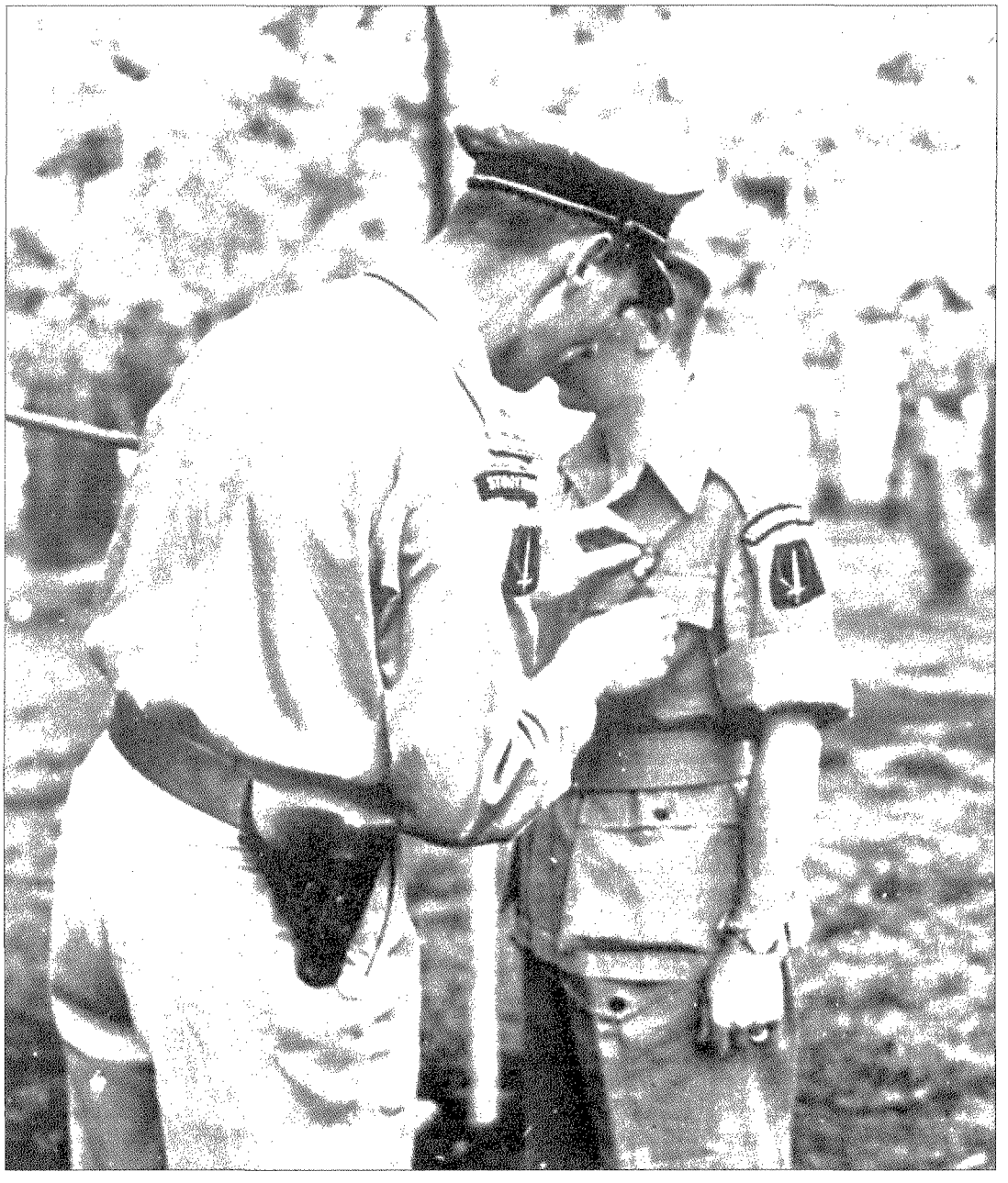

Foto 2: Voor het front van de troepen ontvangt 1e luitenant-OVW P.Reijbroek uit Renkum de Amerikaanse Medal of Freedom, die werd verleend door de president der V.S. voor hulp aan geallieerde piloten tijdens de bezetting van Nederland. De bataljonscommandant van 1-R.S-OVW, Ikol KNIL Tijman speldt de onderscheiding op. Hij draagt het korpsembleem van de Stoottroepen op een verstevigde pat op de rechtermouw van zijn KNIL-uniform. Luitenant Reijbroek heeft het stoffen embleem rechtstreeks op zijn linkermouw genaaid.

Foto 3: Lord Killearn, de Britse bemiddelaar in het Nederlands-Indonesisch conflict, inspecteert op 26 augustus 1946 te Batavia een erewacht die wordt gevormd door militairen van het 3e(7e) Bataljon Stoottroepen-OVW. Let op het stoffen Stoottroepen mouwembleem op de groene tropenbaret.

Foto 4: Sinds 1994 wordt de traditie van het Regiment Stoottroepen gehandhaafd door het 13 Infanteriebataljon van de 11e Luchtmobiele brigade. Het Stotersembleem op een rode baret.

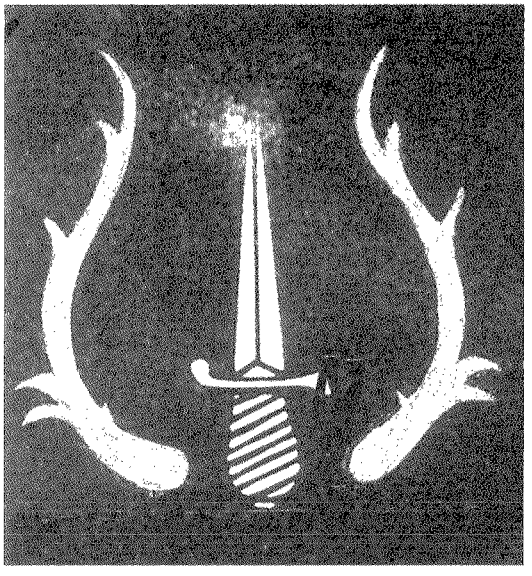

cotte Kees de Bok en het begrip stoten te maken zou hebben. Dit metalen borstzakembleem is nooit populair geweest. In 1979 werd het oude Indië-embleem herontdekt als embleem voor de gekleurde halsdoek; de witblauwe dolk met rood gewei op een zwarte halsdoek wordt ingevoerd. Ook kwamen er nieuwe borstzakemblemen met deze afbeelding, voorzien van het bataljonsnummer 41. De voertuigen kregen stickers met emblemen en bij de staf- en compagnieslegeringsgebouwen verscheen het embleem op grote onderdeelsaanduidingsborden[1].
Naar aanleiding van de grote legerreorganisatie ten gevolge van de prioriteitennota, verdween in oktober 1994 het 41e Pantserinfanteriebataljon Stoottroepen. Het 13e Infanteriebataljon van de 11e Luchtmobiele brigade werd echter aangewezen de traditie van de Stoottroepen voort te zetten, zodat het voortbestaan van het Regiment gewaarborgd bleef (foto 4).
Dit 13e Infanteriebataljon Luchtmobiel, geheel gevuld met vrijwillig dienende Stoters (deels beroeps onbepaalde tijd, deels beroeps bepaalde tijd) vertrok als Dutchbat III begin 1995 naar Bosnië en keerde na de val van Srebrenica met veel publiciteit in juli 1995 terug.
Het aloude Stoottroepenembleem, geboren in donkere tijden, symbolisch voor de aanval (dolk) en de verdediging (hertegewei) is thans nog springlevend, getuige het gebruik op de halsdoeken, voertuigen en onderdeelsborden in de huidige standplaats van het 13e Infanteriebataljon Luchtmobiel, de Johan Willem Frisokazerne te Assen.
Een schone traditie is bewaard gebleven.

Noten:

1. In bedoeld artikel wordt een automobielwapenschildje geïntroduceerd dat onder andere te zien is in het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg. Hierin is de dolk (volgens Sjef de Groot dus een zwaard) echter NEERwaarts gericht, toch wel een teken dat betrokkene het in 1967 niet meer zo scherp zag. Triest is echter dat in een artikel van de Sectie Militaire Geschiedenis in de "Legerkoerier" van september 1984 t.g.v. het 40-jarig bestaan van het regiment een afbeelding van het embleem van de Stoottroepen wordt voorzien van een bijschrift dat het embleem bestaat uit een hertegewei en een naar boven wijzend ZWAARD, terwijl het kledingvoorschrift VS2-1594 uitgave ministerie van Defensie 15 april 1969 het stoottroepenembleem beschrijft als een hertegewei waarbinnen een opwaarts gerichte DOLK (Hoofdstuk VIII artikel 152).
2. Zie het artikel van dhr F.J.H.Th. Smits in het jaarboek van het Legermuseum "*Armamentaria*" aflevering 15 van 1980 blz 61.
3. Dit waren respectievelijk 1 R.S.; 3(7) R.S.; 4(8) R.S.; 5(9) R.S. OVW en met diensplichtigen 3 R.S. van de 1e Divisie 7 December en 4 R.S. van de 2e Divisie (palmboom).
4. De compagnieën kregen namen van Stoottroepleiders uit de Binnenlandse Strijdkrachten. De Staf en Stafcie Peter Borghouts (met de kop van Kees de Bok op de dolk); de A-cie: Bep van Kooten (paardehoofd); de B-Cie Sjef de Groot (olifantskop); C-cie Jaques Crasborn (tijgerkop) en de pantserondersteuningscie Sjefke Feyen die al in 1944 de 8e cie Stoottroepen Commando Noord-Brabant

de "Margriet-cie" noemde, dus een margriet. De Ondersteuningscie van 41 Painfbat was in VS Tenuen 2-1593 ook gerechtigd een zilveren Margrietspeld te dragen, welk recht thans is overgegaan naar de 11e Mortiercompagnie, registratief behorende tot het Regiment Stoottroepen, van de 11e Luchtmobiele brigade.

Bronnen:

"Stoottroepen 1944-1984", gedenkboek samengesteld door de Sectie Militaire Geschiedenis, uitgave De Bataafse Leeuw, Utrecht 1984.;
"Ken Uw baretembleem", door B.C. Cats, gepubliceerd in de "Legerkoerier" van april 1988.

J.H.J. ANDRIESSEN

Servië, l'histoire se répète? De rol van Servië bij het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog

Servië, een van die landen in de Balkan, die zich na jarenlange strijd hadden ontworsteld aan de Turkse heerschappij, was in 19de en 20ste eeuw nogal eens in het nieuws en wist ook recent weer alle aandacht op zich te vestigen.
Onze generatie heeft Servië leren kennen door haar nationalisme, haar onbetrouwbare houding, haar nimmer nagekomen beloften en haar politieke opstelling waarin geen ruimte was voor compromissen. Deze houding doet ons terugdenken aan de tijd, dat Servië de wereld in beroering bracht en uiteindelijk aanleiding was tot die verschrikking, die "Eerste Wereldoorlog" heet.

Was Servië echter wel de grote onruststoker, zoals later wel werd beweerd?
In 1919 rapporteerde een door de geallieerden samengestelde "Commissie onderzoek schuldvraag" inzake de verantwoordelijkheid van Servië voor de aanslag op de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger in 1914, dat:

> "de misdaad, uitgevoerd door een Oostenrijk-Hongaars onderdaan op Oostenrijk-Hongaars grondgebied, in geen geval Servië kon compromitteren en dat de oorlog was ontstaan als gevolg van het door Oostenrijk-Hongarije vooropgesteld plan, het kleine dappere Servië te vernietigen".

In 1920 verklaarde dr Slavko Gronitch, Servisch ambassadeur in de Verenigde Staten, dat:

> "recentelijk de meest positieve bewijzen openbaar zijn geworden waaruit blijkt dat Oostenrijk-Hongarije en Duitsland ten tijde van het Oostenrijks-Hongaarse ultimatum aan Servië, reeds de monsterlijke beslissing hadden genomen dat, wat het Servische antwoord ook zou zijn, zij de oorlog zouden verklaren."[1]

Nog in 1982 schreef Milo Dor in "Der letzte Sonntag" dat ten tijde van de afloop van het ultimatum aan Servië, de bewijzen dat de moord door Serviërs was gepleegd nog steeds niet waren geleverd.[2]

Het zijn slechts drie verklaringen uit een reeks van zeer velen, die alle de onschuld en de tragiek van het kleine dappere Servische volk beschrijven en vergelijkingen doen opwellen met het evenzo tragische lot van Nederland toen het in 1940 door de Duitse overweldigers onverwacht en onverdiend werd aangevallen en bezet.

Thans, een driekwart eeuw later, blijkt deze indruk echter de toets van een objectief historisch onderzoek niet te kunnen doorstaan en komt de wrange werkelijkheid naar boven, daarbij Servië voegend in de rij van landen die, hun handen steeds in onschuld wassende, in werkelijkheid de mede-veroorzakers waren van dat vreselijke drama, de Eerste Wereldoorlog.
Wat was het geval? In de periode voorafgaand aan de zgn Balkan oorlogen trachtten zowel Rusland als Oostenrijk-Hongarije hun invloed in dat gebied met alle mogelijke middelen te vergroten, elk uiteraard ten koste van de ander en de verhouding tussen beide machten werd er dan ook niet beter op. De problemen begonnen eigenlijk al direct na de Russisch-Turkse oorlog van 1877-1878, waarbij Turkije het onderspit moest delven en op 3 maart 1878 het beruchte verdrag van San Stefano moest tekenen, daarbij grote stukken gebied aan de overwinnaars prijsgevende.

Rusland begon daarop direct de verhoudingen in de Balkan in haar voordeel om te zetten. Bulgarije werd enorm vergroot en haar nieuwe grenzen reikten in het oosten tot dicht bij Constantinopel en in het zuiden tot diep in Macedonië. Bosnië-Hercegovina werd autonoom en ook Servië en Montenegro profiteerden van de Russische overwinning ten koste van Turkije.

Direct stond de gehele wereld op zijn achterste benen, bevreesd als men was dat Rusland te machtig zou worden en een dominante positie in de Balkan zou innemen. Nog belangrijker, de kans dat Rusland in het bezit van de Dardanellen en Bosporus zou komen, en daardoor rechtstreeks toegang tot de Middellandse Zee zou krijgen, werd aanmerkelijk vergroot en daar was men mordicus tegen.
Zowel Engeland, Frankrijk en Italië als Oostenrijk-Hongarije beschouwden de Middellandse Zee als hun eigen achtertuin waar de Russen niets te zoeken hadden.
Men besloot daar dan ook een stokje voor te steken. Onder druk van vooral Oostenrijk-Hongarije, maar met medewerking van de grootmachten, werd Rusland min of meer gedwongen deel te nemen aan een internationale conferentie te Berlijn (13 juli 1878) waarbij Duitsland (Bismarck) als "bemiddelaar" optrad. Men eiste van Rusland herziening van het verdrag van San Stefano en na een verbeten strijd moest Rusland uiteindelijk toegeven.
Zo kon het gebeuren dat Bulgarije het grootste deel van haar zojuist verkregen gebied weer moest afstaan. Een deel werd aan Servië toegekend, een ander deel aan Roemenië en geheel Macedonië werd weer aan Turkije teruggegeven. Zuid Bulgarije werd omgedoopt tot Rumelië en als aparte provincie, onder een christelijke gouverneur en met een eigen strijdmacht, bij Turkije gevoegd en tenslotte werd Oostenrijk-Hongarije aangewezen om het bestuur van Bosnië-Hercegovina op zich te nemen.

Het behoeft geen betoog dat de beslissingen te Berlijn zowel in Rusland als in de betrokken landen diepe indruk maakten en als zeer vernederend werden ervaren. Speciaal Servië, dat overigens een grote gebiedsuitbreiding onderging, was zeer ongelukkig. Men had steeds de hoop gehad dat met het verdwijnen van het Europese deel van Turkije, Bosnië-Hercegovina, waar miljoenen Slaven woonden, automatisch bij het Servische moederland gevoegd zou worden en deze hoop werd nu de bodem ingeslagen door de beslissing Oostenrijk-Hongarije met het bestuur te belasten.
Deze frustratie, men voelde het als een gezichtsverlies, was er mede oorzaak van dat de Serven in 1885 een onverwachte aanval op Bulgarije lanceerden. Men dorstte naar verdere gebiedsuitbreiding en zag in Bulgarije een gemakkelijke prooi. Maar dat bleek een vergissing. De Bulgaren verdedigden zich fanatiek en versloegen de Serven binnen korte tijd waarna zij de achtervolging inzetten en diep het Servische grondgebied binnen drongen. Het was Oostenrijk-Hongarije, dat zich als bemiddelaar aanbood en kort daarop met gewapende interventie dreigde, er daardoor voor zorgende dat de Bulgaren uiteindelijk de strijd staakten en Servië weer verlieten.

Duidelijk is dat Oostenrijk daarmede haar invloed in de Balkan versterkte en dat droeg er natuurlijk weer aan bij dat de verhouding met Rusland, dat een en ander met lede ogen moest aanzien, verder onder druk kwam te staan.
Rusland realiseerde zich wederom dat alleen een wereldoorlog, een oorlog waarbij het aan de kant van de grootmachten zou staan, deze landen ertoe zou kunnen bewegen hun oppositie tegen een vrije doorgang naar de Middellandse Zee, op te geven en vanaf dat moment werden de militaire plannen in die richting bijgesteld.
Het geheime Frans-Russische militaire verdrag van 1894 was van deze gedachte mede het gevolg.

In grote lijnen kwam dit plan er op neer, dat Frankrijk en Rusland zich gereed zouden maken om, op een door hen gewenst moment, tegen Duitsland ten oorlog te trekken door dit land tegelijkertijd aan te vallen.
Om te voorkomen dat zo'n oorlog als agressie beschouwd zou worden, moest er eerst een casus belli worden gecreëerd. Een incident in de Balkan bijvoorbeeld waarbij Oostenrijk-Hongarije en Servië betrokken zouden raken.
Een dergelijk incident zou Oostenrijk-Hongarije tot mobilisatie dwingen. Duitsland, als bondgenoot van Oostenrijk-Hongarije, zou zich dan gedwongen voelen eveneens te mobiliseren . Dit zou weer tot gevolg hebben dat ook Frankrijk en Rusland, ingevolge de verdragsbepalingen van 1894, tot mobilisatie zouden overgaan, waarna een wereldoorlog niet meer te voorkomen zou zijn.
Een incident in de Balkan was derhalve de sleutel tot het doen ontketenen van een wereldoorlog en Rusland was vastbesloten deze sleutel in het slot te steken op een voor haar gunstig moment.
Intussen bereidde men zich met man en macht op dat moment voor. Servië speelde in deze plannen voortaan een voorname rol.

Gedurende de eerste tijd na het Congres stond de Servische Koning, Milan Obrenovich, onder sterke invloed van Oostenrijk-Hongarije terwijl Bulgarije zich uiteraard meer tot Rusland keerde.
Het behoeft geen betoog dat Rusland er alles aan deed ook vaste voet in Servië te krijgen. Haar kans hiertoe kwam, toen Koning Milan in 1889 afstand deed van zijn troon ten gunste van zijn zoon Alexander. Deze was spoedig uit de gratie bij leger en volk en al snel werden er komplotten tegen zijn leven gesmeed. In 1903 werd de Koning, samen met zijn echtgenote, door Servische officieren op werkelijk beestachtige wijze vermoord en hun in stukken gehakte lichamen van het paleisbalkon op straat gesmeten.
Ironisch genoeg werd deze samenzwering in het geheim gesteund door Oostenrijk-Hongarije nadat hierover eerder contacten waren geweest met de nieuwe troonpretendent, die als eis stelde dat voordat hij de troon zou bestijgen, eerst Alexander en zijn familie moesten worden vermoord zodat het geslacht Obrenovich voorgoed van de aardbodem zou zijn verdwenen.[3]

Deze "vrome" wens werd door de Servische militairen met genoegen ingewilligd en zo kreeg Servië, onder luide toejuichingen van de bevolking, haar nieuwe Koning.
Oostenrijk-Hongarije dacht haar positie in Servië nu zeker te hebben gesteld, maar kwam daarbij bedrogen uit. De nieuwe Koning, Peter Karageorgevich, zat nog geen dag op zijn troon toen hij reeds bekend maakte Koning te willen zijn van een "Groot-Servië", dat wil zeggen van alle Serven in het Balkan-gebied en hij maakte daarbij dus duidelijk aanspraak op Bosnië-Hercegovina, het nieuwe mandaatgebied van Oostenrijk-Hongarije waar enige miljoenen Slaven woonden.
Deze openlijke aanspraak was uiteraard koren op de Russische molen en het is duidelijk dat de Servisch-Russische verhouding uitermate innig werd, terwijl die tussen Servië en Oostenrijk-Hongarije direct aanmerkelijk bekoelde.
Zo was de situatie in de Balkan, na het aantreden van Koning Peter, onverwacht in het nadeel van Oostenrijk-Hongarije veranderd en had dit land plotseling een bondgenoot (Servië) verloren, terwijl Ruslands invloed aanzienlijk toenam doordat het Bulgarije en Servië aan zich had weten te binden.
De basis voor een groot conflict in de Balkan was daarmee gelegd en Oostenrijk-Hongarije begon zich dan ook ernstig zorgen te maken over de veiligheid van zijn grenzen en, naar we zullen zien, niet geheel ten onrechte.

RUSLAND STEUNT SERVIË

Zoals gezegd, met het aantreden van Koning Peter begon een geheel nieuw tijdperk in de verhoudingen op de Balkan en speciaal tussen Servië en Rusland.
Voor Rusland lag er een gouden kans om zich in een positie te dringen welke het haar mogelijk zou maken om op elk gewenst moment een conflict te laten ontstaan tussen Servië en Oostenrijk-Hongarije. Zo'n conflict zou dan zeker de mobilisatie van de Oostenrijk-Hongaarse strijdkrachten tot gevolg hebben en het reeds sinds 1894 van kracht zijnde militaire verbond tussen Rusland en Frankrijk in werking stellen. Hierin was duidelijk gestipuleerd dat, in geval een der landen van de Triple Alliantie (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) zou gaan mobiliseren, Frankrijk en Rusland onverwijld de eigen troepen eveneens zouden mobiliseren. Hierna zou men, zonder verdere onderlinge samenspraak, Duitsland aanvallen.[4]

Rusland hoefde er dus alleen maar de aanspraken van Koning Peter op Bosnië-Hercegovina te stimuleren en hem financieel en militair te steunen, om de sleutel in handen te houden. De sleutel zou in het slot worden gestoken op het moment dat Rusland en haar bondgenoot Frankrijk gereed zouden zijn voor de afrekening met Duitsland. Dit land werd met naam en toenaam genoemd in artikel 3 van het Frans-Russisch verdrag, waarvan de ontwerper, de Franse generaal Mirabel, in een voorwoord schreef:

> "Het belangrijkste doel is eerst onze voornaamste vijand te vernietigen, de ondergang van diens bondgenoten zal dan automatisch volgen, in andere woorden, op het moment dat Duitsland van de aardbodem is verdwenen zullen de Frans-Russische legers hun wil kunnen opleggen aan Oostenrijk-Hongarije en Italië".[5]

Rusland had door haar invloed op Servië dus inderdaad de mogelijkheid om op een door haar geschikt geacht moment, door middel van het creëren van een conflict tussen Servië en Oostenrijk, een wereldoorlog te ontketenen, noodzakelijk om haar doelen te bereiken.

Vanaf 1903 begon er dan ook een duidelijke lijn te komen in de Russische Balkanpolitiek.
Men zag het fel begeerde doel, het bezit van de Dardanellen en de Bosporus -en daarmee een vrije toegang tot de Middellandse Zee- plotseling binnen bereik komen en de Tsaar liet zijn minister Witte weten dat hij van hem verwachtte dat dit doel nog tijdens zijn bewind zou worden gerealiseerd.[6]

Vanaf dat moment werd deze wens het politieke credo van het Russische ministerie van Buitenlandse Zaken en om één en ander te bewerkstelligen werd de Russische invloed op de Balkan nu met alle mogelijke middelen versterkt.
De Italiaanse minister-president, Nitti, schreef daarover na de oorlog in zijn memoires:

> "De Russische politiek met betrekking tot Servië was ronduit crimineel. Speciaal in Servië voerde Rusland een cynische en schaamteloze politiek van corruptie en voedde op alle mogelijke manieren revolutionaire bewegingen tegen Oostenrijk-Hongarije."[7]

Maar ook buiten Servië was de Russische agitatie actief en men probeerde door middel van het oprichten en stimuleren van een zogenaamde "Balkan League" aan dit streven richting te geven.[8]

De toenmalige Servische zaakgelastigde in Berlijn, Bogitshevich, schreef hierover in zijn boek "Causes of the War":

> "Bezien we de maatregelen welke Rusland nam om haar invloed in Servië te vergroten, haar bemoeienissen met de interne situatie in dat land waaronder het opzetten van Servische politici tegen Koning Milan en de onmiddellijke erkenning van de Karageorgevich dynastie direct na de moord op Koning Alexander en tenslotte de activiteiten van Rusland in de laatste jaren voor de oorlog, waarbij Servische staatslieden willoze

gereedschappen werden van de Russische politiek, dan moest dat alles wel leiden tot oorlog welks kans nog werd vergroot door de Russische inspanningen om tot een Balkan-League te komen."[9]

Het past dan ook geheel in het tijdsbeeld dat met Russische steun en Russisch geld in Servië een nieuwe politieke partij werd opgericht. Deze werkte al spoedig in het geheim aan de verwijdering van de Oostenrijk-Hongarije gezinde Koning Milan en het verspreiden van sterk anti Oostenrijk-Hongaarse propaganda, waarbij het feit dat dit rijk vele Serven en Kroaten in haar territorium huisvestte, deze anti-politiek natuurlijk in de kaart speelde.

In een geheim memorandum van 1904 lezen we onder meer een aantal doelen welke de partij nastreefde, te weten:

1: Een bondgenootschap van Servië met Montenegro en Bulgarije.
2: Het uitbreiden van de handel met andere landen ten koste van die met Oostenrijk-Hongarije.
3: Het steunen van de Hongaarse onafhankelijkheidsbeweging in Oostenrijk-Hongarije en het steunen van Servische groeperingen in Bosnië-Hercegovina.
4: Het consequent en systematisch in diskrediet brengen van de Oostenrijk-Hongaarse regering in Bosnië-Hercegovina en
5: Het oprichten van een ambulant comité welke de geheime contacten moest onderhouden met de leiders van de Servische groeperingen in Oostenrijk-Hongarije.[10]

Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke politiek nu niet bepaald bevorderlijk was voor een vreedzaam samengaan en vroeg of laat tot een conflict moest leiden. Maar dat was nog niet alles. De anti-Oostenrijk agitatie werd in Servië met verve ter hand genomen en planmatig en met veel energie uitgevoerd.
Zo werden enige verenigingen gesticht die uitsluitend tot doel hadden de "Groot Servische" gedachte uit te dragen waaronder de "Narodne Odbrana" in 1909 en de "Udedinjenje Ili Smrt" alias "Zwarte Hand" alias "Union or Death" in 1911. De statuten van de "Narodne Odbrana" logen er niet om en voorzagen in onder meer de oprichting van tegen Oostenrijk-Hongarije gerichte vrijwilligerkorpsen en de voorbereiding daarvan op gewapende acties en het organiseren van aparte guerillagroepen.[11]

De statuten van "De Zwarte Hand" waren nog radicaler. Artikel 2 van die statuten stelde bijvoorbeeld, dat de voorkeur werd gegeven aan terrorisme boven propaganda en derhalve diende de strikste geheimhouding te worden bewaard ten opzichte van niet-leden.[12]
"Zwarte Hand" leden werden verplicht een verklaring te ondertekenen waarin zij min of meer over zichzelf de doodstraf uitspraken indien zij verraad zouden plegen.

Het was vooral deze terroristische organisatie die zich in Bosnië -Hercegovina manifesteerde en later de hand had in de moord op de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger Franz Ferdinand.
Servië richtte zich, openlijk en met alle kracht op agressie, agitatie en terrorisme tegen de Oostenrijk-Hongaarse monarchie, daarbij in het geheim gesteund door Rusland. Het uiteindelijke Servisch doel was, een "Groot-Servië" waarbij alle Slavische volkeren verenigd zouden worden onder Servisch bestuur.
Dit doel kon alleen bereikt worden ten koste van Oostenrijk-Hongarije dat immers miljoenen Slaven onder haar onderdanen telde. Een groot conflict lag derhalve in het verschiet.

De nieuwe Oostenrijk-Hongaarse minister van Buitenlandse Zaken, Aehrenthal (1906) zag al deze ontwikkelingen met grote zorg aan en hij werd daarbij gesteund door de Oostenrijk-Hongaarse opperbevelhebber Conrad. Met name de toenemende steun van Rusland aan Servië baarde hen zorg. Hun bezorgdheid zou nog veel groter zijn geweest als ze kennis hadden kunnen nemen van enige andere artikelen van de statuten van de "Zwarte Hand" zoals bijvoorbeeld artikel 1:

> "Het doel is de realisatie van het nationale ideaal, de eenwording van alle Serven."[13]

en artikel 4 dat zei:

> "Teneinde onze doelen te bereiken dient de organisatie haar invloed uit te breiden tot de regering, tot alle lagen der bevolking en het gehele sociale leven te doordringen. Ze dient voorts in alle gebieden waar Serven wonen, revolutionaire activiteiten te ontplooien."[14]

Het is interessant kennis te nemen van de tekst van de eed, afgelegd door nieuwe leden van deze organisatie. Ze luidde:

> "Ik zweer bij de zon welke op mij schijnt, bij de aarde welke mij voedt, bij God en het bloed van mijn voorvaderen, bij mijn eer en leven dat vanaf dit moment tot aan mijn dood, ik de zaak van de organisatie getrouw zal dienen en immer gereed sta mij voor haar op te offeren. Ik zweer bij God, mijn eer en leven dat ik alle opdrachten zonder vragen zal uitvoeren. Ik zweer bij God, mijn eer en leven dat ik alle geheimen van de organisatie in het graf zal meenemen. Moge God en mijn kameraden over mij oordelen als ik deze eed breek".

Het afleggen geschiedde in een geheel verduisterde kamer aan een met zwart doek omfloerste tafel, waarop naast een doodshoofd voorts een dolk, een granaat en een flesje gif waren neergelegd, alles om de dramatiek van het moment te benadrukken.[15]

De Oostenrijkse bezorgdheid bereikte een hoogtepunt toen men er van overtuigd raakte dat de Servische regering of althans leden daarvan de facto achter de doelstellingen van beide organisaties stonden en hoge legerofficieren daarin leidinggevende posities bekleedden.
De situatie was dan ook bijzonder moeilijk. Oostenrijk-Hongarije had bij het Congres van Berlijn het bestuur over Bosnië-Hercegovina gekregen maar het gebied stond officieel nog onder soevereiniteit van de Turkse Sultan. Men kon er alleen politietaken uitvoeren, voor binnenlandse problemen kon men geen militairen inzetten.
Het aantal aanslagen en subversieve acties nam echter groteske afmetingen aan en het is duidelijk dat men zich hiertegen wilde verweren. Uitsluitend een militaire actie zou echter resultaat kunnen opleveren maar, daartoe was men niet in staat.
Het was generaal Conrad, die in een nota de ernst van de situatie samenvatte.[16] Oostenrijk-Hongarije, zo schreef hij, wordt momenteel zowel van binnenuit als van buitenaf bedreigd. Van binnenuit door de tegenstellingen tussen de etnische groeperingen in Bosnië, de problemen met de Serven, die bij Servië willen, Tsjechen, die een onafhankelijke staat willen, de Mohammedanen, die bij de Turken aansluiting zoeken, en de Christenen, die bij Oostenrijk-Hongarije willen blijven, en tenslotte is er dan nog de onrust in het Hongaarse deel van het Rijk.
Van buitenaf komen er bedreigingen door:

1. Het streven van Rusland naar invloed in Constantinopel, naar een leidende rol in de Balkan en door haar streven de Duitse plannen in Azië te doorkruisen.
2. Door Italië, dat delen van Oostenrijks gebied aan de Italiaanse grenzen in bezit wil krijgen en de hegemonie in de Adriatische Zee.
3. Door het streven van Servië naar een "Groot Servisch" Rijk en haar agitatie in Bosnië en Hercegovina om dit te bereiken.

4. Door Roemenië, dat de door Roemenen bewoonde Oostenrijkse gebieden in bezit wil krijgen en tenslotte:
5. Door de toenemende openlijke vijandigheid van Frankrijk ten opzichte van Oostenrijks bondgenoot Duitsland.

Het is zonneklaar dat deze analyse een zeer zorgwekkend plaatje te zien gaf, vooral ook in het licht van de omstandigheden van die tijd.
Het is opvallend dat er zo weinig aandacht is geschonken aan de toch wel benarde politieke situatie waarin de Dubbelmonarchie zich toentertijd bevond.
Dat die situatie ernstig was blijkt wel uit de berichten over het toenemend aantal moorden en aanslagen en de onmacht van de autoriteiten zich daar tegen te verweren.
Meer en meer werd men als gevolg van deze situatie in een richting van krachtdadig ingrijpen gedrongen, maar tegelijkertijd besefte men daartoe niet de mogelijkheden te bezitten.
Het was weer Conrad die, in een memorandum aan minister Aehrenthal van 19 november 1907, voorstelde om Bosnië-Hercegovina officieel te annexeren, waardoor men militair kon ingrijpen om zo orde op zaken te stellen en de rust in Bosnië te doen wederkeren. Hij achtte dit voorts dringend gewenst omdat het gebied zijns inziens uitermate kwetsbaar was geworden voor onverwachte aanvallen door onder andere Servië en/of Italië.[17]
Zoals bekend volgde Aehrenthal na lang aarzelen zijn advies op en annexeerde Bosnië-Hercegovina in oktober 1908, niet nadat hij hierover in het geheim overleg had gevoerd met zijn Russische collega Isvolski. In ruil voor acceptatie van de annexatie deed hij Isvolski de belofte hem te zullen steunen in de pogingen om toegang te krijgen tot de Dardanellen en de Bosporus, de Middellandse Zee dus.[18]
Dat Aehrenthal een daartoe benodigde conferentie echter niet afwachtte en de wijze waarop hij de annexatie daarna uitvoerde maakten dat Isvolski zich bedrogen voelde. Dit was de aanleiding tot een persoonlijk conflict tussen beide ministers, dat in zijn consequenties uiteindelijk fatale gevolgen zou hebben. Anders gezegd, het kwam nooit meer goed tussen beide landen en de Russische houding ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije werd bepaald vijandig.
Voorlopig had Oostenrijk echter zijn slag geslagen en men verwachtte dat de rust nu wel spoedig terug zou keren.
Voor Servië was de Oostenrijkse actie echter een regelrechte slag in het gelaat en een ernstige doorkruising van haar "Groot-Servië" politiek. De vernedering en woede werden nog groter toen bekend werd dat de annexatie met medeweten, ja zelfs goedkeuring, van Rusland was geschied, nota bene het land dat Servië steeds tot agitatie had aangemoedigd.

De Servische minister Vesnich vertrok onmiddellijk naar Parijs waar Isvolski zich voor besprekingen bevond. Hij eiste opheldering en dreigde zelfs met oorlog en het daarop volgende gesprek was zeer verhit en emotioneel en Isvolski werd openlijk van verraad beschuldigd.
Deze verweerde zich door te stellen dat er de facto voor Servië niets was veranderd, dat de tijd voor een gewapend treffen nog niet was aangebroken maar dat er spoedig een internationale conferentie bijeen geroepen zou worden over deze annexatie, waarbij hij -Isvolski- het volle gewicht van Rusland in de schaal zou werpen ten gunste van Servië.

> "Ik begrijp uw agitatie niet" zo zei hij. "In werkelijkheid verliest u niets, in tegendeel, u wint, immers u bent nu verzekerd van onze steun."[19]

En tot de Servische ambassadeur in Londen zei hij op 13 oktober 1908:[20]

> "dat zijn politiek geheel op de Balkan gericht zou zijn. Servië, als het centrum van de Zuid-Slaven, was daarbij een belangrijke factor. Het verkrijgen van Bosnië was nu voor Servië, zekerder dan ooit, maar op dit moment diende een conflict te worden vermeden omdat Rusland militair en diplomatiek nog niet gereed was".

Isvolki's verzekeringen van steun vermochten de Serven, die emotioneel op het kookpunt waren beland, echter niet overtuigen en op 17 oktober verliet de Servische minister van Buitenlandse Zaken Belgrado om een aantal Europese hoofdsteden te bezoeken. In zijn tas had hij een aantal plannen en eisen. Ook andere ministers reisden, met een zelfde missie, naar het buitenland onder wie prins George, die naar Rusland ging. Voorts reisde een Servisch parlementslid naar Constantinopel met een plan waarin de Turkse regering veel geld werd geboden in ruil voor steun aan een Servische bezetting van de Sandjak.[21]

Gelukkig ging dit plan niet door, het had zeker tot oorlog met Oostenrijk-Hongarije geleid. Ook het bezoek aan Rusland leverde niets op. De Tsaar stelde duidelijk dat Rusland, zo vlak na de oorlog met Japan, nog niet gereed was voor een nieuw conflict en, zo zei hij:

> "het parool voor Servië was te wachten en zich eerst militair voor te bereiden opdat het gereed zou zijn als de tijd gekomen was".[22]

En tenslotte ving men ook bot in Europa. Men zag daar niets in een Servisch "avontuur" en derhalve kreeg Servië overal de kous op de kop.
Uiteraard wekte dit grote woede op bij het, door de pers opgezweepte, Servische volk en het is tekenend dat men tenslotte besloot dan maar alleen te strijden en ging mobiliseren.

Eind oktober 1908 waren er reeds twee lichtingen onder de wapenen[23], en ontstond er voor Oostenrijk-Hongarije een dreigend gevaar voor oorlog. Dit land nam dan ook zijn maatregelen en ging over tot de zogenaamde "bruine" mobilisatie.
De spanningen namen nu enorm toe, ook al omdat Servië zich nergens iets van aantrok en door ging met het op volle oorlogssterkte brengen van haar strijdkrachten.
In maart 1909 had men reeds twee divisies in het veld terwijl men koortsachtig werkte aan de gereedmaking van een derde.[24]

De Servische leiders gingen van het standpunt uit dat als ze een oorlog ontketenden, Rusland uiteindelijk wel gedwongen zou zijn hen te steunen.Zo zou dan de lang verwachte Europese oorlog een feit worden en de Servische idealen zouden kunnen worden gerealiseerd.

Al spoedig maakte Rusland echter duidelijk dat ze er niet aan dacht zich tot een conflict te laten verleiden en ook Oostenrijk-Hongarije stelde zich uiterst terughoudend op. Maar ook dit maakte geen indruk.
Bij terugkeer van zijn mislukte missie naar St. Petersburg riep prins George toch op tot oorlog en verkondigde:

> "Laten wij ons op oorlog voorbereiden zonder te vragen hoe sterk de vijand is maar waar hij is."[25]

Het parlement gaf in een resolutie te kennen van de regering te verwachten dat deze de "bedreigde Servische belangen" op energieke wijze zou verdedigen en tegelijkertijd werd 16 miljoen Dinar uitgetrokken voor extra militaire uitgaven[26]. In december werd daar nog eens 18 miljoen bijgevoegd. In totaal werd uiteindelijk 40 miljoen extra voor oorlogsdoeleinden gevoteerd.[27]

Servië wond zich over de annexatie buiten proporties op, vooral als men bedenkt dat men deze annexatie zelf had uitgelokt door regelrechte terreurdaden en hevige agitatie in dat gebied en de terughoudende reacties van Oostenrijk-Hongarije, vooral op advies van Keizer Franz Joseph, staken daar opvallend bij af.
Men stelde een soort -we zouden tegenwoordig zeggen- "gedoog-periode" vast welke men tot en met maart 1909 wilde laten duren alvorens tot definitievere maatregelen over te gaan.[28]
Zulks tot grote teleurstelling van de opperbevelhebber, Conrad, die meende dat het waar-

schijnlijk de laatste kans was om Servië in te tomen, omdat noch Frankrijk, noch Engeland en Rusland gereed waren om in een conflict te participeren.

De regering bleef echter op het standpunt staan dat oorlog met Servië vermeden diende te worden en dat problemen langs diplomatieke weg moesten worden opgelost, vooral ook omdat men bleef hopen in de toekomst toch op vreedzame wijze met Servië te kunnen samenleven.

De Serven echter dachten daar heel anders over en bleven op oorlog aansturen, tegen alle rede en gezond verstand in, en het begon er op te lijken dat oorlog onvermijdelijk werd. Bogitchevich schreef daarover in zijn reactie op "Fragmenten eines politischen Tagesbuches" van Baernreither dat:

> "vanuit staatsrechtelijk standpunt gezien, Oostenrijk-Hongarije in 1909 had kunnen aanvallen en dat dit dan niet als een preventieve oorlog had kunnen worden opgevat maar als een (verdedigende) strijd om het naakte bestaan van de Dubbelmonarchie."[29]

Ook de buitenwereld begon zich nu echt zorgen te maken. Men was nog niet gereed voor oorlog, zelf dacht men aan 1917, en wenste zich dan ook niet door Servië in een avontuur te laten meeslepen.
Het was Duitsland dat het initiatief nam en haar bemiddeling aanbood. Op 14 maart 1909 kwam de Duitse regering met het voorstel Oostenrijk-Hongarije alsnog formeel bij de grote mogendheden een verzoek te laten indienen de annexatie van 1908 goed te keuren. Duitsland stelde daarbij wel de eis dat Rusland zo een verzoek niet zou boycotten zodat de mogendheden een en ander zonder problemen zouden kunnen sanctioneren.[30]

Dit Duitse voorstel was zonder meer briljant. Immers, niet alleen werd daarmee de eenzijdige annexatie door Oostenrijk-Hongarije officieel aanvaard en dus legaal, het ontnam Servië tegelijkertijd ook elke mogelijkheid op een legale claim op dit gebied. Tenslotte voorkwam het de vernedering van Rusland, dat nu niet behoefde deel te nemen aan een internationale conferentie over dit onderwerp.

Wie er wel werd vernederd was uiteraard Servië, dat voor het oog van de wereld door zijn voornaamste beschermer, Rusland, wederom in de steek werd gelaten.
Isvolski pleegde overleg met de Tsaar, en toen deze accoord ging accepteerde hij op 22 maart het Duitse voorstel, waarna de Tsaar de Duitse Keizer telegrafisch hartelijk dank zegde voor zijn bemiddeling.

Aanvaardde Rusland dus het Duitse voorstel ten koste van Servië, Oostenrijk-Hongarije verbond wel een eis aan zijn eventuele acceptatie. Men wilde dat Servië een officiële verklaring zou afleggen dat het de annexatie van Bosnië-Hercegovina zou aanvaarden en dat het zich op geen enkele wijze in zijn belangen geschaad achtte.
Rusland vond deze eis veel te ver gaan, maar Aehrenthal dreigde de notulen van de besprekingen tussen hem en Isvolski over de annexatie openbaar te zullen maken. Isvolski bond nu haastig in en ook Engeland, Frankrijk en Italië waren het al spoedig eens. Net op tijd overigens, want de Oostenrijk-Hongaarse opperbevelhebber Conrad had zeer zware druk uitgeoefend op de regering om Servië aan te vallen, alvorens Servië zelf tot actie kon overgaan. In het geheim was men reeds met de mobilisatie begonnen.[31]

Servië stond nu geheel alleen en kreeg nog de extra vernedering te slikken, door te worden gedwongen een door de aartsvijand Aehrenthal samen met Engeland opgestelde verklaring te ondertekenen (op 31 maart 1909) waarvan de tekst luidde:

"Servië erkent dat haar rechten niet zijn aangetast door de annexatie van Bosnië-Hercegovina en dat ze derhalve accoord gaat met de beslissingen van de Grote mogendheden".

Op advies van de grote mogendheden verklaart Servië hierbij officieel haar houding van protest en oppositie tegen de annexatie te zullen opgeven, evenals haar huidige houding ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije waarmede Servië in de toekomst op basis van goede nabuurschap hoopt verder te leven.

In overeenstemming met deze verklaring en met het volste vertrouwen in de vredelievende intenties van Oostenrijk-Hongarije, zal Servië de sterkte van haar strijdkrachten terugbrengen op het niveau van voor de annexatie in de lente van 1908 en voorts de vrijwilligerskorpsen ontwapenen alsmede voorkomen dat zulke korpsen nog zullen worden opgericht.[32]

Voorwaar, een keiharde klap in het gezicht van Servië, dat wel, maar gevoeligheden van dien aard waren voor de grote mogendheden uiteraard niet relevant.

Eindelijk duidelijkheid en rust, moet men gedacht hebben, en de basis tot een vreedzaam samengaan van Servië en Oostenrijk-Hongarije leek gelegd.

De feiten bleken echter anders, want de inkt van de Servische verklaring was nog niet opgedroogd toen de Servische regering haar ambassadeur in Wenen een geheim telegram deed toekomen met de mededeling dat Servië nu wel een verklaring had afgegeven, maar dat dit niet betekende dat ze de inhoud daarvan ook daadwerkelijk wilde uitvoeren.

Letterlijk luidde de boodschap:

"Instructie van de Koninklijke Servische Regering van 17 april 1909 aan de Servische ambassadeur te Wenen inzake de voortzetting van de Groot-Servische propaganda in Oostenrijk-Hongarije".

(Zo men dus al getwijfeld mocht hebben of zulke, officieel door de Servische regering gesteunde propaganda, wel heeft bestaan, dan bewijst alleen deze aanhef reeds dat die regering daar wel degelijk bij betrokken was.)

De instructie ging dan verder:

"De Koninklijke Servische Regering, wiens buitenlandse politiek alle Serven betreft, vertrouwende op de steun van Rusland, Engeland en Frankrijk, is vastbesloten het moment af te wachten waarop Servië, met de beste kansen op succes, kan voortgaan met het realiseren van haar legitieme interesse in de Balkan en in geheel Zuid-Slavie".

De instructie vervolgde met de mededeling dat de ambassadeur alle anti-Oostenrijk-Hongaarse propaganda en contacten diende te beëindigen en alle sporen van zulke activiteiten naar het Servische Ministerie van Buitenlandse Zaken diende uit te wissen. Maar, teneinde de buitenlandse politiek van de Servische regering toch gewoon te continueren -in tegenstelling tot voornoemde inhoud van de officiële verklaring- had Servië thans haar propaganda ondergebracht bij een Pan-Slavische organisatie welke per 1 juli 1909 in het broederland Rusland haar definitieve vorm zou krijgen.

Deze steun van het machtige Russische Keizerrijk verzekerde de Servische regering van het bereiken van haar doelen en de nieuwe organisatie zou worden voorzien van alle noodzakelijke faciliteiten. Voorts werd aangekondigd dat er een nieuw centrum van agitatie zou worden opgericht in Tsjechië, waaromheen zich iedereen kon scharen die geinteresseerd was- en moest zijn- in de redding van het nationaal bewustzijn en in de triomf van de Pan-Slavische gedachte.

Met betrekking tot de revolutionaire propaganda, zo ging de instructie dan verder, deze zou vanaf dat moment vanuit St. Petersburg en Praag worden gevoerd, terwijl deze activiteiten in de toekomst onder leiding zouden komen te staan van de Servische Generale Staf.[33]

Dat loog er dus niet om, de Servische regering was absoluut niet van plan zich aan haar beloftes te houden.
Naar buiten toe leek het er overigens korte tijd op dat Servië inderdaad haar leven zou beteren.
Op 29 augustus 1909 bracht de Servische minister Milawanovich een bezoek aan Wenen en in Juli 1910 werd tussen beide landen zelfs een handelsverdrag gesloten (Verseput blz. 4/5).
Voorts werd afgesproken dat de Servische Koning begin 1911 op staatsbezoek zou komen, maar toen de Servische pers daar de lucht van kreeg bracht dit zo'n opschudding teweeg dat al snel besloten werd hier van af te zien. Al spoedig begonnen de Serviers weer -en steeds openlijker- hun oude houding aan te nemen en werd de agitatie met volle kracht voortgezet.

Het was dus duidelijk genoeg. Servië was absoluut niet van plan haar campagne tegen Oostenrijk-Hongarije op te geven en bleef onverdroten haar oude politiek trouw, ditmaal echter openlijker dan ooit gesteund door Rusland. (Ook Frankrijk steunde Servië, onder andere door het doen van grote investeringen)[34]. De rol van Rusland in de Balkan bleek onder andere uit een geheime nota van het bestuur van de Pan-Slavische Conferentie in St. Petersburg in 1909, waarin onder meer werd gezegd dat Rusland doende was haar strijdkrachten te reorganiseren en dat de Slavische volkeren dienden te wachten tot een en ander zou zijn afgerond.
Het was echter duidelijk dat Rusland haar rol als beschermer van de Slavische wereld tot een goed einde wilde brengen. De conferentie adviseerde Servië en Montenegro zich aaneen te sluiten om zich voor te bereiden op het gezamenlijke doel, de bezetting van Novi-Pazar en de invasie van Bosnië-Hercegovina, terwijl Bulgarije zich gereed diende te houden de haar toegezegde gebieden te bezetten tot aan de poorten van Constantinopel.
Volgens deze nota zou het tijdstip van de ineenstorting van Turkije nabij zijn en dat zou voor Rusland het moment zijn om de Slavische idealen te realiseren.
Het benodigde geld zou worden verstrekt door Rusland, Frankrijk en Engeland en binnen 2 jaar zou de tijd gekomen zijn om, onder leiding van Rusland, in één klap de Slavische idealen tot stand te brengen.[35]

Terug naar de Servisch-Oostenrijkse verhoudingen.
Hoewel gekortwiekt in haar openlijke agitatie tegen de Dubbelmonarchie en ogenschijnlijk door Rusland in de steek gelaten, bleek al spoedig dat de annexatie van Bosnië-Hercegovina oorzaak was van een zich steeds verstevigende band tussen Servië en Rusland.
Dit land speelde helemaal in op de Servische wraakgevoelens en deed er alles aan om de Slavische eenheid onder haar leiding te versterken.
De geruststellende woorden van Isvolski aan de Servische minister Vesnitch, waarin hij hem toevoegde dat Bosnië-Hercegovina uiteindelijk zeker aan Servië zou komen, werden nog door vele verzekeringen van dien aard gevolgd. Ik laat hier een kleine bloemlezing van dit soort berichten volgen:

Telegram 29-4-13. Servische ambassadeur te St. Petersburg aan minister van Buitenlandse Zaken Belgrado. Inhoud:

> "De heer Sazonov, (de nieuwe Russische minister van Buitenlandse Zaken) vertelde mij wederom dat Servië aan de toekomst moet werken omdat we een groot stuk van Oostenrijk-Hongaars gebied zullen verkrijgen."[36]

Telegram 13-11-1912 verzonden door de Servische minister Ristitsch vanuit Bukarest aan het ministerie van Buitenlandse Zaken te Belgrado:

> "De Russische en Franse ministers van Buitenlandse Zaken adviseren ons, als vrienden van Servië, dat we op dit moment niet tot het uiterste moeten gaan bij het eisen van

een haven aan de Adriatische Zee en dat het beter is dat Servië, dat zeker 2x zo groot zal worden als thans het geval is, zich afwachtend opstelt en zich zo goed mogelijk voorbereid op de uiterst belangrijke dingen die komen gaan."[37]

Telegram 28-4-1913, Russische minister van Buitenlandse Zaken Sazanov, aan Russische ambassadeur in Belgrado:

"Het "beloofde land" ligt voor Servië in het huidige territorium van Oostenrijk-Hongarije. Het is van vitaal belang dat Servië enerzijds de confederatie met Bulgarije trouw blijft en aan de andere kant zichzelf met geduld en hard werken, gereed maakt voor de onvermijdelijke strijd in de nabije toekomst. De tijd werkt in het voordeel van Servië en voor de vernietiging van haar vijand welke reeds tekenen van verval vertoont. Een breuk tussen Servië en Bulgarije zou een triomf betekenen voor Oostenrijk-Hongarije waardoor haar doodstrijd voor jaren zou worden uitgesteld."[38]

En tenslotte: In december 1909 sloot Rusland een geheim militair verdrag met Bulgarije. In artikel 5 van dit verdrag leest men:

"Gezien het feit dat de realisatie van de Slavische idealen op de Balkan, welke zo na aan Ruslands hart liggen, alleen maar mogelijk worden na een bevredigende uitkomst van Ruslands strijd met Duitsland en Oostenrijk-Hongarije .... enz"
en dat is uiteraard duidelijke taal.[39]

Duidelijke taal werd ook gesproken toen Servië een geheim militair verdrag met Bulgarije sloot. De Tsaar zei ter gelegenheid daarvan tegen de Servische kroonprins Alexander dat: "Nu de aspiraties van Servië spoedig vervuld zouden worden."[40]

Niet iedereen echter was gelukkig met de gang van zaken, getuige een uitspraak van de Servische minister van Buitenlandse Zaken tijdens een gesprek met zijn ambassadeur in Berlijn waarbij hij bezorgd opmerkte:

"Denkt u zich eens in, mr. Pasic (de latere Servische premier) verklaarde zich tijdens een bijeenkomst van het "geheime beraad" in Belgrado, (alwaar men tijdens de Bosnië crisis bijeen was om te beslissen over oorlog of vrede met Oostenrijk-Hongarije), voor oorlog en dat, terwijl we militair volkomen onvoorbereid zijn. Let op wat ik u zeg, deze man zal fataal blijken te zijn voor de toekomst van Servië."[41]

Het was overigens deze Pasic, die hem al spoedig als minister opvolgde en wat later, als minister-president in Servië de dienst ging uitmaken.
Het was ook deze Pasic, die in 1913, tijdens een verblijf in Marienbad tegen zijn ambassadeur opmerkte:

"Om Bosnië-Hercegovina te verkrijgen had ik al tijdens de 1e Balkan-oorlog een algemene Europese oorlog kunnen laten uitbreken, maar ik was bevreesd dat we dan verplicht zouden zijn om Bulgarije grotere concessies te moeten doen in Macedonië. Ik vond het voor Servië belangrijker eerst het bezit van Macedonië zeker te stellen om daarna dan te gaan werken aan het verkrijgen van Bosnië-Hercegovina."[42]

In 1913 zei hij tegen de Griekse afgevaardigde, mr. Politus, na de ondertekening van de vrede van Bukarest:

"Het eerste doel is bereikt, we kunnen ons nu gaan voorbereiden op de tweede ronde, tegen Oostenrijk-Hongarije".

Ook Rusland hield het vuurtje brandend. Guchkov, lid van de Doema, zei tegen de Servische ambassadeur in St. Petersburg:

"Zodra onze bewapening compleet is zullen we onze rekeningen met Oostenrijk-Hongarije vereffenen. Begin daarom nog geen oorlog want dat zou zelfmoord betekenen. Houdt uw doelen geheim maar maakt u gereed, de dag van de overwinning komt naderbij."[43]

Overigens, niet alle Russen dachten zo positief over Servië.

De Russische gezant in Wenen schreef reeds op 25 februari 1912 dat hij tot de slotsom was gekomen dat:

"Men alle door de Servische regering uit geheime bronnen geputte berichten, slechts onder het grootste voorbehoud moest geloven. De zwakke kant van de Serven, zo schreef hij, is hun voortdurende behoefte aan politieke intriges. De hele atmosfeer in Belgrado is met ongerechtvaardigde gevoeligheden verzadigd. Als 't niet de Servische regering is, dan is 't wel de Generale-Staf, die ons opmerkzaam maakt op dat perfide Oostenrijk-Hongarije".

De gezant waarschuwde verder tegen de Balkan-intriges "die ons licht -en tegen onze wil- tot een volledige breuk met Oostenrijk-Hongarije kunnen brengen."[44]

Het is derhalve zonneklaar dat Servië niet dat kleine onschuldige en door Oostenrijk-Hongarije overheerste landje was zoals dat zo vaak, en ook heden nog wel, wordt beweerd. De Groot-Servische aspiraties van de machthebbers in Belgrado vormden zo langzamerhand een levensgevaarlijke bedreiging voor de Donau-monarchie.[45] Ook al omdat achter deze Servische aspiraties, nu eens meer, dan eens minder, maar altijd Rusland stond en vooral na de oprichting van de "Narodna Odbrana" in 1908, waarbij zich reeds binnen 4 weken 223 afdelingen hadden gevormd met een eigen laboratorium voor het vervaardigen van explosieven.[46] Men begreep in Wenen dat terreur het middel was geworden waarmede de Serven hun doelen, ten koste van Oostenrijk-Hongarije, dachten te bereiken.[47]

Uit het voorgaande blijkt wel dat de Serviers zich bij hun drieste optreden niet lieten leiden door rationele- en/of verstandelijke argumenten doch bereid waren, op zuiver emotionele en nationalistische gronden, elk denkbaar risico te nemen, inclusief het eventueel doen ontstaan van een wereldoorlog. Het is ook duidelijk dat de Serven deze houding konden aannemen omdat ze rekenden op de steun van Rusland, een Rusland dat zich niet ontzag de Servische nationalistische gevoelens steeds weer aan te wakkeren en haar vijandige houding ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije te stimuleren.

Rusland gebruikte Servië daarbij uitsluitend om haar eigen positie in de Balkan te verstevigen en door middel van Servië te trachten de Dubbelmonarchie te verzwakken of te vernietigen. Hierdoor zou Duitsland later, zonder bondgenoot, hulpeloos tegenover haar komen te staan.[48]

DE BALKANOORLOGEN

In september 1911 viel Italië Turkije binnen en gebeurde wat Oostenrijk-Hongarije gevreesd had. De Bulgaren verbroederden zich met Servië en sloten een offensief en defensief militair verdrag. In dit verdrag werd een clausule opgenomen waarin de Bulgaren beloofden Servië militair te zullen steunen als het door Oostenrijk-Hongarije zou worden aangevallen.

Al snel sloten ook Griekenland en Montenegro zich bij Servië aan, en hoewel het verbond in eerste instantie tegen Turkije was gericht zag Oostenrijk-Hongarije zich toch gesteld tegenover een onder Russische leiding staand anti-Oostenrijk-Hongarije blok in de Balkan. Dit werd, niet ten onrechte, als zeer bedreigend ervaren.

Zoals gezegd richtte het Blok zich in eerste instantie tegen Turkije, dat nog gewikkeld was in een strijd op leven en dood tegen Italië. Gebruik makend van de zwakke Turkse positie vielen Servië, Montenegro, Bulgarije en Griekenland nu Turkije binnen, zodat het zich tegen vijf vijanden tegelijk moest verdedigen. Een uiteraard ongelijke strijd. Turkije verloor en werd gedwongen vrede te sluiten. Servië was echter nog niet tevreden en haar troepen drongen nu diep in Albanië door.
Ze bereikten zelfs de kust waardoor het bezit van een eigen haven plotseling reëel werd, tot schrik van Oostenrijk-Hongarije dat van Albanië een bufferstaat had willen maken. De spanningen tussen beide landen liepen weer huizenhoog op en Oostenrijk-Hongarije dacht weer aan mobilisatie.

Nu dreigde Rusland in te grijpen, waarop Duitsland zich achter Oostenrijk-Hongarije schaarde, en de mogelijkheid van een groot conflict leek niet denkbeeldig.
Uiteindelijk bleek Rusland zijn dreiging niet waar te kunnen maken en trok zich terug. Er bleef de Serven niets anders over dan hun strijd op te geven en zich uit Albanië terug te trekken.
Wat bleef, was een toenemende haat ten opzichte van Oostenrijk-Hongarije, het land dat Servië wederom gedwarsboomd had in haar plannen.

Op 30 juni 1913 brak de 2e Balkanoorlog uit.
Ditmaal was het Bulgarije dat de oorlog begon. Niet tevreden met de verdeling van de Turkse buit waarbij Servië een, zo vond men, onevenredig groot stuk had ingepikt, vielen de Bulgaren 's nachts onverhoeds Macedonië binnen om hun deel terug te pakken.
Nu herhaalde de geschiedenis zich, maar dan omgekeerd. Deze keer waren het de Serven die krachtig terugsloegen en ze werden daarbij geholpen door Montenegro en Griekenland. Nog verrassender, ook door de Turken, die de kans schoon zagen ten koste van Bulgarije weer wat van het verloren terrein terug te nemen.
Ook Roemenië mengde zich in de strijd en de Bulgaren dreigden geheel onder de voet te worden gelopen.
Oostenrijk-Hongarije zag hierin een unieke kans om de rekening met Servië te vereffenen, maar werd hiervan door haar Duitse bondgenoot weerhouden. Wel stelde het een ultimatum dat gesteund werd door Duitsland en dit had tot gevolg dat de strijd luwde. Men kwam tot bezinning kwam en besloot uiteindelijk tot de vrede van Bukarest (10 augustus 1913), waarbij Servië wederom gebiedsuitbreiding realiseerde, evenals Griekenland en Roemenië. Uiteraard ging alles ten koste van Bulgarije dat nu, aanzienlijk verzwakt, de toegestoken hand van Oostenrijk-Hongarije met beide handen aangreep.

De 2e Balkanoorlog had dus tot resultaat dat Servië nog sterker was geworden, maar Bulgarije niet langer tot haar bondgenoten kon rekenen. Roemenië daarentegen had kleur bekend en kwam in het Slavische kamp, en dat was uiteindelijk nog zo een gekke ruil niet voor de Serviers.

Met het einde van de 2e Balkanoorlog was de positie van Oostenrijk-Hongarije toch wel erg benard geworden, terwijl Servië steeds meer een factor van belang werd in de Balkan. Het land voelde zich nu zo sterk dat het weer militaire acties begon in Albanië, daarmede de grote mogendheden en vooral Oostenrijk-Hongarije tartende. Op 17 augustus 1913 herhaalden deze hun eis aan Servië om zich uit Albanië terug te trekken. Servië zei "ja" maar deed zoals gewoonlijk "nee". Op 7 oktober besloot Oostenrijk-Hongarije haar weer een ultimatum te overhandigen en pas daarna trokken de Serven zich terug.
Men was er duidelijk op uit geweest te bezien hoever men kon gaan en dit leidde weer tot her-

nieuwde en toenemende spanningen waarbij het initiatief steeds weer op Servië terug te voeren was.
Het kon niet anders of vroeg of laat moest de bom barsten. Inmiddels was in Bosnië-Hercegovina de toestand explosief geworden.
We lezen: "Iedereen die het gebied kende was het duidelijk dat elk moment de vlam in de pan kon slaan. Speciaal op de universiteiten had de Pan-Slavische propaganda zulke chaotische toestanden gecreëerd dat van normale colleges geen sprake meer was. De Bosnische regering verklaarde dat een catastrofe nog slechts zou kunnen worden voorkomen door de allerzwaarste maatregelen. In het gehele land hing een atmosfeer van opwinding en agitatie."[18]

En zo, terwijl de spanningen het kookpunt bereikten, naderde 1914, het jaar waarin een gebeurtenis zou plaatsvinden die direct en indirect aanleiding zou worden tot de gruwelijke dood of onherstelbare verminking van circa 30 miljoen slachtoffers, hele generaties in het graf bracht en keizer- en koninkrijken van de aardbodem deed verdwijnen.

Die gebeurtenis was de moord op de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger, Franz-Ferdinand en zijn echtgenote op 28 juni 1914.
De moord was voor Oostenrijk-Hongarije aanleiding om Servië de oorlog te verklaren. Men beschuldigde de Servische regering ervan op de hoogte te zijn geweest van de aanslag en daar ook aan te hebben meegewerkt.

Deze beschuldiging was ernstig genoeg en de gehele wereld, vriend en vijand, verafschuwde de misdaad.
Had Oostenrijk-Hongarije direct gereageerd en was men terstond Servië binnen gevallen, dan had de gehele beschaafde wereld daarvoor begrip op kunnen brengen. Zelfs Rusland had zich dan niet tegen de wereldopinie kunnen verzetten.

Oostenrijk-Hongarije maakte echter de historische fout niet direct tot de aanval over te gaan. Intern was de regering verdeeld over de te nemen maatregelen en speciaal Keizer Franz Joseph en de Hongaarse minister-president Tisza verzetten zich tegen oorlog. Nog steeds hoopten zij dat Servië met diplomatieke middelen tot rede gebracht kon worden.

Wie daar echter absoluut niet meer in geloofden waren de Oostenrijk-Hongaarse opperbevelhebber Conrad, de militaire gouverneur van Bosnië-Hercegovina en de Oostenrijkse minister-president Berchtold.
Zij waren van mening dat de tot dan toe gevolgde politiek van de rede, volstrekt gefaald had, en dat oorlog nog het enige middel was om de ondergang van Oostenrijk-Hongarije als grote mogendheid te voorkomen. Zij waren er voorts absoluut van overtuigd dat de Servische regering medeplichtig was aan de moord en geloofden niet meer in een redelijke oplossing.

In hoeverre was de Servische regering nu werkelijk van een en ander op de hoogte en was zij inderdaad medeschuldig?
We kunnen natuurlijk stellen dat een regering die zich jaren achtereen zo provocerend opstelde dat de grootmachten zich, overigens vaak uit eigenbelang, herhaaldelijk gedwongen zagen ten gunste van Oostenrijk-Hongarije in te grijpen, een regering die daarna planmatig en in het geheim toch doorging met terreur, agitatie en propaganda, een regering ook welke een klimaat schiep waarin agressieve geheime genootschappen welig konden tieren, moreel mede verantwoordelijk was voor de gevolgen van dit beleid.
Het begrip "moreel" past echter niet in de hogere politiek, thans niet, maar zeker ook in die

tijd niet.
Het is dus beter om de feiten te laten spreken en verbazingwekkend genoeg vinden we die onder meer bij een der meest gerespecteerde verdedigers van Servië en haar politiek, de befaamde historicus en Serviëkenner bij uitstek, Seton Watson.
Watson, die zijn hele leven trouw bleef aan de Servische zaak, was een der meest prominente voorvechters voor de stichting van het latere Joegoslavië (de facto het "Groot-Servië").

Watson nu ontkende de Servische medeplichtigheid met verve en uitermate kundig. Servië, zo betoogde hij, had geen enkel belang bij een dergelijke moord waarvan men wist dat die zeer ernstige gevolgen zou hebben. Voorts zou, juist voor de moord, Koning Peter ernstig ziek geworden zijn en was de jonge en onervaren kroonprins tot regent benoemd.
Tegelijkertijd was de Servische regering in een hevige strijd gewikkeld met de oppositie en stonden de verkiezingen vlak voor de deur, ook al geen ideale situatie voor het smeden van complotten. Sterker nog, begin 1914 was de militaire situatie voor Servië zeer ongunstig na twee uitputtende oorlogen en men had dan ook aan alles gebrek, vooral aan wapens, munitie en kleding.
Tenslotte waren er zeer delicate besprekingen gaande met Montenegro inzake de mogelijke vorming van een Unie en niets wees er dan ook op dat Servië, juist op dat ogenblik, een definitieve en laatste slag voorbereidde.
Seton Watson voerde dan ook aan dat Servië absoluut niet gereed was om een oorlog te voeren en derhalve wees hij de medeplichtigheid van de Servische regering met kracht van de hand.

Hij had daarin -gedeeltelijk- gelijk. Gedeeltelijk, omdat het juist was dat niet alle leden van de regering van de komende aanslag op de hoogte waren. Niet alle leden, maar de minister-president Pasic duidelijk wel. Ook enkele andere kabinetsleden waren op de hoogte.

Wat was het geval?
Op de tiende verjaardag van de Eerste Wereldoorlog schreef mr. Ljuba Jovanovic, toen voorzitter van het Servische Parlement maar ten tijde van de moordaanslag minister van Educatie onder Pasic, een essay in Krv Slovenstva (Bloed van het Slavische volk) waarin hij opmerkte:

> "Ik herinner mij dat op een dag, ergens eind mei of begin juni, mr Pasic ons mededeelde dat bepaalde personen op weg waren naar Serajevo om Frans Ferdinand te vermoorden die daar op St. Vitusdag ontvangen zou worden. Hij voegde er aan toe dat deze criminelen tot een geheime organisatie van Bosnische studenten in Belgrado behoorden en dat de minister van Buitenlandse Zaken Protic, met toestemming van zijn collegae, order had gegeven aan de autoriteiten bij de grens, ze tegen te houden maar dat deze autoriteiten zelf ook tot deze samenzwering behoorden en ze doorgelaten hadden waarna ze Belgrado meldden dat het al te laat was."

Jovanovich schreef verder:

> "Hoewel ik dus wist wat men daar aan het voorbereiden was, kreeg ik, toen ik het nieuws van de moord telefonisch vernam, een enorme schok, alsof iemand me totaal onverwacht een zware klap gaf.[10] De meest vreselijke gedachten kwamen in mij op en het gehele weekend werd ik door angst voor de consequenties geplaagd. Op maandagmorgen echter kwam majoor "N" me bezoeken. Hij was zeer rustig en ik bestookte hem met mijn angstige voorgevoelens maar hij antwoordde op rustige en opgewekte toon en zei:
> "Mijn beste minister, het is niet nodig om zo wanhopig te zijn. Laat Oostenrijk ons maar aanvallen, dat zou vroeg of laat toch gebeurd zijn. Het moment is wel erg ongunstig voor ons maar we hebben het nu eenmaal niet voor het zeggen. Als Oostenrijk de

keus nu maakt, wel het zij zo, het kan mogelijk slecht voor ons aflopen, maar wie weet, het zou ook wel eens anders kunnen zijn."[50]

"Deze woorden van majoor "N", welke suggereerde dat Servische militaire kringen de situatie niet zo zwaar inzagen en zich kennelijk zeker voelden van Russische hulp, brachten me weer tot bezinning en ik was gelukkig later te kunnen constateren dat de officiële Russische persberichten positief waren en ons verdedigden tegen de Oostenrijk-Hongaarse beschuldigingen."[51]

Uit dit bericht is het dus duidelijk dat Pasic en de minister van Educatie op de hoogte waren van de plannen de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger te vermoorden, hetgeen altijd heftig was ontkend. Er is echter nog meer bewijs dat Pacic en anderen wel degelijk op de hoogte waren van die plannen.
Zoals reeds gesteld richtte Pacic in 1881 een ultra radicale partij op die streefde naar de hereniging van alle Serven in de Balkan.[52] In 1911 werd daarop de geheime vereniging "Zwarte Hand" opgericht aan het hoofd waarvan de Servische leger-kolonel en hoofd van de Servische Geheime Dienst Dimitryovich stond, welke nauwe contacten onderhield met de Russische ambassadeur in Belgrado, Hartwig.
Al spoedig ontstond er echter onenigheid tussen de Regering en de leiding van de Zwarte Hand, waarbij de Servische kroonprins de kant van Pasic koos. Deze begon nu de Zwarte Hand als een gevaarlijke concurrent te beschouwen, vooral toen ze zich tegen hem keerde.[53]
Om precies op de hoogte te blijven liet Pasic een zijner medewerkers, een zekere Milan Giganovich, in de Zwarte Hand infiltreren. Hij werd als lid nr 412 ingeschreven en door hem hoorde Pasic precies wat er zich allemaal binnen de vereniging afspeelde.[54]
Het was ook deze Giganovich welke nauw betrokken was bij de voorbereidingen van de moord op de Aartshertog en zijn echtgenote. Hij was de man die, samen met de even illustere majoor Tankosich, de Browningpistolen, het vergif en de bommen verstrekte aan de drie jeugdige moordenaars. Het was ook Giganovich die in 1917, toen het duidelijk was dat Rusland de oorlog zou gaan verliezen, optrad voor de Radicale Partij als getuige tegen de inmiddels gearresteerde kolonel Dimitryevich. Deze werd spoedig daarop geëxecuteerd, zogenaamd in verband met een door hem georganiseerde samenzwering tegen kroonprins Alexander, maar in werkelijkheid omdat hij te gevaarlijk werd. Hij wist de waarheid over de moord op Frans-Ferdinand en moest dus verdwijnen.
Het was tenslotte ook Giganovich die direct na de aanslag spoorloos verdween, en toen Oostenrijk-Hongarije om zijn bestraffing vroeg ontkende men zijn bestaan.

Het is dus zeer aannemelijk dat Pasic zijn kennis van de moordplannen van deze Giganovich had en dat hij precies op de hoogte was hoe een en ander zou gaan verlopen.
Dit geldt ook voor de Servische kroonprins Alexander, waarvan inmiddels door verschillende schrijvers is aangetoond dat ook hij van de aanslagplannen op de hoogte moet zijn geweest.[55]

Vlak voor de aanslag gebeurde er echter iets waardoor het hele plan nog had kunnen mislukken. De strijd tussen de regering en de Zwarte Hand bereikte toen een hoogtepunt, omdat de Zwarte Hand het niet eens was met de gevoerde politiek in de nieuw bezette Turkse gebieden.
Pasic, gesteund door de kroonprins, probeerde nu de macht te krijgen door een volksstemming uit te roepen. Dit werd echter door de Koning van de hand gewezen, waarop Pacic zijn ontslag indiende.[56]
Daarop greep de Russische ambassadeur Hartwig in. Hij dreigde alle Russische steun stop te zetten indien Pasic niet onmiddellijk weer zou worden benoemd. Sterker nog, de Koning

werd gedwongen het veld te ruimen ten gunste van zijn zoon, die tot prins-regent werd aangesteld.
Hartwig nam deze radicale stappen omdat hij vreesde dat door de interne tegenstellingen de aanslag mogelijk in gevaar zou komen Voorts zou het vertrek van Pasic zeer ongewenst zijn en de Russische plannen met betrekking tot de Balkan ernstig kunnen verstoren.
Uiteindelijk kwam Pasic dus als overwinnaar uit de strijd. De moord vond plaats en Pasic kreeg zijn zin, Wereldoorlog 1 brak enkele dagen later uit.

Terug naar de verklaringen van Seton Watson. Toen hij het bericht van Jovanovich onder ogen kreeg, kon hij de waarheid daarvan niet accepteren.
Hij reisde onmiddellijk af naar Belgrado en vroeg hem om opheldering. Het antwoord dat hij kreeg bevredigde hem echter niet en hij publiceerde daarop een artikel waarin hij Pasic, toen nog minister-president, om opheldering vroeg. Pasic antwoordde echter niet, maar wel kwam er bericht dat de Servische regering een nieuw "Blauwboek" over de zaak zou publiceren.
Na acht maanden wachten was dit nog altijd niet gebeurd en Watson schreef een ingezonden brief aan de lezers van de "London Times" waarin hij hen om geduld vroeg, en verklaarde er zeker van te zijn dat de Servische regering haar belofte zou nakomen Hij vergiste zich daarin schromelijk en in zijn boek schreef hij toen:

> "8 months have passed and nothing more has been heard of the Blue Book. It seems probable that the announcement was merely tactical, intended to appease the critics until the whole agitation should die down. Unfortunately, the Yougoslav Government, instead of demonstrating its innocence by a detailed statement of the facts, shrouded itself in mystery."[57]

Het moet Seton Watson, groot verdediger van de Servische belangen en van de Groot-Servische gedachte, zeer veel moeite en pijn hebben gedaan deze openlijke kritiek op de Servische regering te uiten, maar als integer politicus bleef hem geen andere keus.

Het is duidelijk, de moord op Frans-Ferdinand en zijn vrouw, gepleegd door Bosnisch-Servische studenten, bewapend met Servische bommen, hen toegespeeld door Servische militairen die een leidinggevende rol speelden in de geheime en terroristische Servische beweging "De Zwarte Hand", te weten Kolonel Dimitryevich en majoor Tankosich (welke laatste zich ook belastte met de schietopleiding van de moordenaars), deze moord nu geschiedde onder de ogen van -maar ook met medeweten van- de Servische minister-president en één of meer leden van de Servische regering,
Het motief van Pasic daarbij was de hoop dat uit deze aanslag een conflict zou ontstaan waarbij Rusland zich niet zou kunnen veroorloven afzijdig te blijven. Russische deelname betekende automatisch dat ze achter Servië zou gaan staan en het deed er dan niet veel meer toe of Servië militair wel of niet gereed zou zijn voor een confrontatie met Oostenrijk-Hongarije. De verwachte wereldoorlog zou, daar was Pasic zeker van, door de entente worden gewonnen en de realisatie van het Groot-Servisch ideaal kon uitsluitend op deze wijze worden gerealiseerd.

Toen Oostenrijk-Hongarije dan ook uiteindelijk, na lang aarzelen en onder druk van Duitsland, een ultimatum stelde waarvan de inhoud absoluut onaanvaardbaar was (het was ook de bedoeling dat Servië het niet zou accepteren) moet dit voor Pasic een geruststelling zijn geweest.
Zijn reeds vroeger uitgesproken bereidheid het op een wereldoorlog te laten aankomen om zijn ideaal, een Groot-Servië, te realiseren werd door het ultimatum comfortabel ingevuld. Het incident in de Balkan, het instrument dat Rusland nodig had om op een haar geschikt

moment een oorlog te laten ontstaan, waarbij het Frankrijk als bondgenoot aan haar zijde zou weten, was met de moordaanslag in zicht gekomen.
De tragiek daarbij was dat het getergde Oostenrijk-Hongarije zelf de sleutel in het slot stak en voor het oog van de wereld als schuldige aan het ontstaan van die oorlog ten tonele verscheen.

Alhoewel het agressieve en misdadige gedrag van Servië inmiddels door welhaast niemand meer wordt ontkend, dient de stelling dat dit land ook daadwerkelijk en bewust aan het ontstaan daarvan heeft meegewerkt, nog enige toelichting.
Tegenstanders van deze mening brachten onder andere naar voren dat Servië de Oostenrijk-Hongaarse regering bijtijds gewaarschuwd had dat er iets broeide en dat het beter zou zijn als de Aartshertog zijn voorgenomen reis niet zou ondernemen. Tegelijkertijd brachten zij het niet onbelangrijke argument naar voren dat Servië praktisch alle in het ultimatum gestelde eisen zou hebben geaccepteerd en dat het, als men echt oorlog had gewild, zeker niet de moeite had hoeven nemen om de meeste eisen in te willigen. Dat zou dan zeer onlogisch zijn geweest, immers het ferm afwijzen daarvan had dan zeker tot die oorlog geleid. De acceptatie van zoveel eisen zou wel eens voor Oostenrijk-Hongarije aanleiding hebben kunnen zijn haar oorlogsplannen op te geven en dit zou dan de haviken in Servië in haar plannen hebben gedwarsboomd.

Zo eenvoudig lag het echter niet. De moord op Frans-Ferdinand had de publieke opinie zeer ernstig geschokt en men veroordeelde deze daad algemeen en de stemming was vrij anti-Servië in die dagen.
Zou Servië het ultimatum derhalve zonder meer van de hand hebben gewezen dan zouden velen dat gezien hebben als een bewijs van de kwade trouw van Servië en dit zou de bondgenoten van Rusland, Frankrijk en Engeland, er mogelijk van hebben weerhouden om zich in het conflict te mengen. Servië zou dan wederom alleen komen te staan en dit kon het zich niet veroorloven.
Totale afwijzing van het ultimatum was dus absoluut onmogelijk. Maar openlijke en volledige aanvaarding ervan derhalve ook niet want dan zou de Groot-Servië gedachte geen stap verder komen. Men koos derhalve voor de oplossing het ultimatum op een aantal punten te aanvaarden maar de belangrijkste te verwerpen en dit op zo een wijze dat het naar buiten zou lijken alsof Servië er alles aan had gedaan zo positief mogelijk te reageren zonder haar integriteit als Staat prijs te geven.

Die "bijna" aanvaarding had succes en leidde er inderdaad toe dat de wereldopinie vrij plotseling van pro- naar anti-Oostenrijk-Hongarije draaide. Men begon sympathie te krijgen voor dat kleine Servië dat zich in doodsnood liet vernederen door Oostenrijk-Hongarije, er daarbij alles aan doende een oorlog te voorkomen.
Zelfs de Duitse Keizer was van mening dat er, na de "bijna" aanvaarding, voor Oostenrijk-Hongarije geen reden meer was tot oorlog en vond een en ander:

> "Een briljante diplomatieke overwinning in slechts 48 uur. Dit is meer dan men had mogen verwachten en een grote morele overwinning voor Wenen maar hierdoor vervalt elke reden tot oorlog. Giesl (de Oostenrijk-Hongaarse ambassadeur in Servië) had rustig in Belgrado kunnen blijven. Met zo een antwoord zou ik nooit de mobilisatie bevolen hebben."[58]

Op 28 juni 1914 schreef hij aan zijn minister van Buitenlandse Zaken, Von Jagow:

> "Nadat ik het Servische antwoord heb gelezen dat ik hedenochtend ontving, ben ik ervan overtuigd dat, globaal genomen, aan alle wensen van de monarchie is voldaan. De overgebleven punten kunnen mijns inziens door onderhandelingen worden opge-

lost. Het resultaat is dat elke reden tot oorlog is komen te vervallen."[59]

Oostenrijk-Hongarije echter dacht daar heel anders over. Zij geloofde niet meer in diplomatieke overwinningen waar het Servië betrof. Alleen het aanwenden van macht zou nog resultaat kunnen hebben en derhalve was men vastbesloten tot oorlog. Wat de Serven ook geantwoord zouden hebben, oorlog was niet meer te voorkomen en dit begrepen de Serven zelf ook heel goed Dat blijkt onder andere wel uit het feit dat toen men het antwoord op het ultimatum indiende, slechts enkele minuten voordat de tijdslimiet verlopen was, de mobilisatie reeds in volle gang was.
Pasic gokte volledig op Russische steun waarvan hij wist dat ze hem deze keer niet onthouden zou worden.

Tenslotte komen we dan bij het argument dat de Servische regering door haar ambassadeur een waarschuwing zou hebben gegeven aan de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken dat er een aanslag op de Aartshertog te verwachten was.
Deze bewering is daarom reeds ongeloofwaardig omdat men steeds bij hoog en bij laag ontkend had iets van de aanslag te hebben afgeweten. Het is dan natuurlijk wel vreemd als men dan tegelijkertijd toch voor zo een aanslag waarschuwt. Toch kreeg deze bewering een eigen plaats in de geschiedenis.
De waarschuwing zou op 18 juni zijn uitgegaan maar de Oostenrijkers zouden er geen aandacht aan hebben besteed. Een bericht van deze strekking kwam voor in het boek "La Grande Serbie" 1916 van E. Dennis, en ook in de "Wiener Sonn und Montags Zeitung" van 23 juni 1924 verscheen een dergelijk bericht. Hierbij werd als bron genoemd de Secretaris van de Servische legatie in Wenen, de heer George Josimovich. Deze ontkende desgevraagd echter heftig ooit zo een waarschuwing te hebben ontvangen of te hebben doorgegeven. Ook de Oostenrijkse minister Billinski verklaarde in zijn memoires nooit een waarschuwing van die strekking aan de Keizer te hebben doorgegeven, terwijl het hoofd van de hofhouding van Franz-Ferdinand eveneens ontkende ooit iets van een waarschuwing te hebben gehoord.[60]
Wel is gebleken dat de Servische ambassadeur, in een privé-gesprek met Billinski, heeft gewaarschuwd dat een eventueel bezoek van de Aartshertog aan Bosnië, juist op St. Vitusdag, onverstandig was omdat dit wel eens als een provocatie zou kunnen worden opgevat.[61]
Bilinski heeft deze opmerking ter kennisgeving aangenomen en heeft ze gelaten voor wat ze was, en er verder niets mee gedaan. Franz-Ferdinand zou zich er overigens zeker niet door hebben laten tegenhouden.

Er is, tenslotte, veel te doen geweest over de inhoud van het Oostenrijkse ultimatum. Het zou onaanvaardbaar en vernederend zijn geweest en was dat natuurlijk ook.
Maar het is evenzo een feit dat de eisen welke de grootmachten destijds, in 1909, aan Servië stelden, toen het gedwongen werd de annexatie van Bosnië-Hercegovina door Oostenrijk-Hongarije te aanvaarden en ze schriftelijk moest verklaren dat ze zich in het vervolg fatsoenlijker zou gaan gedragen, de facto veel vernederender was, het land moest zich toen in het openbaar een lesje laten geven dat zijn weerga in de geschiedenis niet kent.
Toen echter kwam dat de betrokken landen goed uit en niemand klaagde toen dat zulke eisen door geen enkel zich zelf respecterend land konden worden geaccepteerd. Servië had maar te gehoorzamen en daarmee uit.

Tenslotte wil ik U toch nog kennis laten maken met een bericht uit onze eigen vaderlandse pers.
Het betreft hier een artikel in "Het Vaderland" van vrijdag 8 april 1921 waarvan de inhoud luidde:

"Philip Francis, lid van den Amerikaansen senaat, heeft in de Milwaukee Herald een reeks artikelen over de oorzaken van den wereldoorlog uitgegeven waarin hij onder andere zegt: "Den 15en maart 1914 bevatte het Neue Pol. Volksblatt te Budapest een telegram uit Londen dat weliswaar geen grote opwinding teweeg bracht, maar toch door de geschiedschrijvers als een der meest karakteristieke documenten over het ontstaan van den wereldoorlog zal worden beschouwd".
Dit telegram meldde dat de Servische kroonprins te Londen, waar hij na een verblijf te St. Petersburg pas was aangekomen, in dronkenschap in gezelschap van andere nachtbrakers zich er op beroemd had, dat hij zojuist met Sazonov, den moord op den Oostenrijkse aartshertog Franz-Ferdinand, wanneer deze zijn voorgenomen reis naar Bosnië en Herzogovina maakte, had voorbereid en dat zij beiden overtuigd waren dat deze moord den oorlog tussen Servië- en Oostenrijk-Hongarije teweeg zou brengen.
De tussenkomst van Rusland zou automatisch volgen en het onvermijdelijke gevolg zou zijn dat Duitsland zijn bondgenoot Oostenrijk zou steunen, evenals Frankrijk zijn bondgenoot Rusland.
Het Neue Pol. Volksblatt ontving dit telegram op 15 maart 1914 en 12 weken later maakte Franz Ferdinand zijn reis en werd vermoord, juist zoals de dronken Servische kroonprins van te voren gezegd had. In den korte tijd tussen de voorbereidingen- en de moord zelf, werden, zoals de nu openbaar gemaakte documenten bewijzen, in het geheim, Russische troepen uit Siberië naar de Russische garnizoenen overgebracht en de Russische regimenten in Europees Rusland werden op grote schaal in het geheim gemobiliseerd hoewel de Duitse geheime dienst daarover slechts zeer onnauwkeurige berichten kreeg.
Het kan zijn dat de Engelse regering door de samenzweerders in onwetendheid werd gehouden maar er bestaan te veel omstandigheden die er geen twijfel over laten bestaan dat de Franse regering geheel op de hoogte was dat de val, waarin de centrale staten zouden worden gevangen, opgesteld was en in de zomer van 1914 zou worden gesloten.
Het geheime verdrag met Italië, waardoor dit land verplicht was een welwillende onzijdigheid te bewaren en aldus de Franse troepen aan de Italiaanse grens vrij te maken, de verkwistende financiële ondersteuning der Franse pers door Isvolski voor de ophitsing tot den oorlog, zijn snoevende uitroep in Parijs: "dit is mijn oorlog", de onmiddellijke verschijning van goed uitgeruste Franse- en Engelse troepen aan de Franse grens, al deze "toevallige" omstandigheden bewijzen een voorafgegane volkomen verstandhouding en een grondige geheime voorbereiding".

Ik ben is er overigens niet in geslaagd de bronnen van dit bericht te achterhalen.

Zo kwam dan het sinds 1894 in gang gezette proces ter voorbereiding op een wereldoorlog, toch voor velen nog verrassend, tot ontknoping. Geestdriftig stortte de massa zich met de wapenen in de hand en met het gelijk aan hun zijde, in de oorlog. Ruim vier jaar later, en ten koste van 30 miljoen slachtoffers, eindigde het conflict en was het aanzien van de wereld radicaal veranderd.

Slechts één land realiseerde zijn doelstellingen; dat land was Servië met Pasic aan het hoofd. De wereldoorlog die hij gewenst had, bracht hem ook het resultaat. Groot-Servië werd een feit. De realisatie ervan had miljoenen het leven gekost, maar dat deerde Nicolas Pasic niet. Hij werd wederom minister-president.

Voor Groot-Servië had de geschiedenis echter nog het een en ander in petto. Ruim 50 jaar na

haar ontstaan viel het land in vele kleine republieken uiteen en waren de Serven weer terug bij af. Al snel echter haalden ze hun "Groot-Servië"-gedachte weer uit de kast. Opnieuw richtten ze hun blikken op Bosnië-Hercegovina en opnieuw trokken ze ten strijde voor de "heilige" zaak. Opnieuw kwamen er bloedbaden, agitatie, beloften en vooral ... slachtoffers.

Recentelijk herhaalde de geschiedenis in dat gebied zich weer, compleet met alle gruwelijkheden, bloedvergieten en terreur. Ditmaal grepen de grootmachten, overigens veel te laat, uiteindelijk in. Dit tot grote spijt van Rusland, dat wederom niet in een positie was om in te grijpen, en tot woede van Servië, dat net begonnen was de Groot-Servische gedachte weer vorm te geven door middel van de 4e Balkanoorlog (De 3e Balkanoorlog vond plaats tussen 1914-1918).

L'histoire se répète, de vraag is echter hoeveel de wereld deze keer moet offeren om de Servische droom tot werkelijkheid te maken.

Noten:

1. Smit, Gordon, *"From Serbia to Yougoslavie"*, p. 4.
2. Dor. Milo, *"De laatste zondag"*, vertaling uit Duits. Isbn 90604 5488X. Uitg. Hollandia bv, Baarn, p. 207.
3. Bogitchevich. M.LL.D, *"Causes of the war"*, published by C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, Rotterdam 1919, p. 12.
   Herre, Paul, *"Die kleinen Staaten Europas und die entstehung des Weltkrieges"*. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München MCMXXXV 11, p. 325.
   Laffan, R.G.D, *"The Serbs, the Guardians of the Gate"*. Dorset Press, N.Y., 1989, isbn 0-88029-413-2, p. 76.
   Jelavich, Barbara, *"History of the Balkans, Volume 2"*. Cambridge University Press 1993, isbn 0-521-27459-1, p. 32.
4. Fay, S.B., *"The origins of the Worldwar, Volume 1"*. The Macmillan Comp., N.Y., 1932, 2nd ed., p. 118.
   Owen, R.L., *"The Russian Imperial conspiracy 1892-1914"*. New York. p. 36.
   Kennan. G.F., *"The fateful alliance"*. Pantheon Books, N.Y., isbn 0394-53494-8/0394-72231-0, p. 149.
   Pamphlet no 136, march 1919. Am. ass. for int. concilliation Congressional Record, 18 dec. 1923. p. 357.
5. Fay, S.B., *"The origins of the Worldwar, Volume 1"*. The Macmillan Comp., N.Y., 1932., 2nd ed., p. 115.
   Ibid, quote L'Alliance Franco-Russe. p. 39.
6. Ibid, p. 366-367.
   Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie van Bosnie-Herzegovina, 5 october 1908 - 19 april 1909"*. Proefschrift 8 december 1950, promotor Dr.C.D.J. Brandt. p. 24.
7. Nitti, F.S., *"Peaceless Europe"*. Cassell & Comp. Ltd., London, N.Y, Toronto and Melbourne. p. 86-87.
8. Ibid.
9. Bogitshevich, M.LL.D, *"Causes of the War"*, publ. by C.L. van Langenhuysen, Amsterdam, Rotterdam, 1919. p. 6-7.
10. Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie van Bosnie-Herzegovina 5 october 1908 - 19 april 1909.* Proefschrift 8 december 1950, promotor Dr.C.D.J. Brandt. p. 24, quote Goosz. p. 64.
    Seton Watson, R.W., *"Serajevo"*. Hutchinson & Co Publ.Ltd., London. p. 27.
11. Siccama, Ds. H.K., *"De annexatie van ..."*, p. 16, quote Goosz p. `173-181.
    Fay, S.B., *"The origins of the ..."* 2nd ed. vol 2. p. 80.
12. Ibid. p. 87.
    Jelavich, Barbara, *"History of the Balkans, Volume 2"*. p. 111.

13. Ibid, p. 87.
14. Ibid.
15. Ibid., p. 111.
16. Conrad, Feldmarschall, *"Aus meiner Dienstzeit 1906-1918, Vol.1."*. Rikola Verlag, Wien/Berlin/Leipzig/München, 1921. p. 27, 91.
17. Ibid.
18. Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie ..."*. p. 73.
19. Bogitshevich.
20. Ibid.
21. Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie ..."*. p. 76.
22. Ibid, p. 78.
    Bogitshevich, M.LL.D *"Die Auswärtige Politik Serbiens"*. Dl 1.
23. Conrad, Feldmarschall. *"Aus meiner Dienstzeit"*. p. 115.
24. Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie van ..."*. p. 110.
25. Ibid, p. 115.
26. *"Oesterreich-Ungarns Auszenpolitik."* Wenen, 1913. Nrs 162, 165, 167, 181, 249, 256, 396.
    "Die Grosze Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914, 26 (1) 9093.
27. OUA 1, nr. 787.
    Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie van ..."*. p. 118.
28. Bogishevich, M.LL.D. *"Die Auswärtige Politik Serbiens"* vol 1, p. 108.
29. Baernreither, *"Fragmenten eines Politischen Tagebuches"*.
30. Fay, S.B., *"The origins of the worldwar ..."* Vol 1. p. 388, quote G. P XXV1 pp. 669 e.v.
31. Ibid, vol 1, p. 392.
32. *Grosze Politik.* 26., p. 731.
    Fay, S.B., *"The origins of the Worldwar"* Vol 1.. p. 392 en 393.
    Laffan, R.G.D., *"The Serbs, the Guardians of the Gate"*. p. 99.
33. Ibid. Vol 1 p. 400/401, quote Conrad vol 1 p. 181 e.v., en *"Grosze Politik"* 26, p. 776 e.v.
34. Ibid. Fay, S.B., vol 1, p. 402.
    Herre, Paul, *"Die kleinen Staaten Europas ..."*. p. 336.
35. *"Grosze Politik"* 26. p. 844 e.v.
36. Bogitshevich, M.LL.D., *"Causes of the War"*. p. 99.
37. Ibid.
38 *"Observations on the report of the Commission of the Allied & Associated Governments concerning the responsibilities of the Authors of the War"*. p. 44-45.
39. Bogitshevich, M.LL.D., *"Causes of the War"* p. 90.
    Jelavich, Barbara, *"History of the Balkans Vol 2"*, p. 112.
40. Ibid, p. 30.
41. Ibid, p. 26.
42. Ibid, p. 53.
43. Rapport Kossutitch 3 maart 1909, *"Deutschland Schuldig"*. p. 112.
44. Benckendorff *"Diplomatischen Schriftwechsel"*, Vol 1.
45. Siccama, Ds. K.H., *"De annexatie ..."*. p. 17.
46. Ibid.
47. Nitti, F.S., *"Peaceless Europe"*. p. 87.
48. Seton Watson, R.W., *"Serajevo ..."*. p. 76 en 77.
49. Ibid, p. 153.
50. Ibid, p. 156.
    Fay, S.B.. *"The origins of the Worldwar"*, vol 2. p. 64.
51. Ibid.
52. Bogitshevich, M.LL.D., *"Causes of the worldwar"*. p. 10.

53. Fay, S.B., *"The origins of the Worldwar"*, vol 2. p. 144.
54. Ibid, vol 2. p. 90, quote Durham *"The Serajevo Crime"* p. 80, 174, 182.

DRS M.J. LOHNSTEIN

Buku: een dorp stelt zich te weer

INLEIDING

In de achttiende eeuw was Suriname een bloeiende kolonie. In de smalle kustvlakte waren, achter de kust met mangroven, aan rivieren plantages aangelegd. Aldaar werden suiker, koffie en cacao verbouwd voor de Europese markt. De arbeidskracht werd geleverd door geïmporteerde negerslaven. De plantages lagen in een vlak gebied met moerassige waterplassen (zwampen) tussen smalle, 1 tot 4 meter hoge zand- of schelpwallen, zogenoemde ritsen, waarop vestiging mogelijk was. Ten zuiden van deze zwampgordel lagen drasbossen.

Naar deze moeilijk toegankelijke gebieden vluchtten geregeld slaven om zich aan het vaak hardvochtige slavenregime te onttrekken. Een deel van de gevluchte slaven vormden dorpsgemeenschappen met eigen kostgronden. Deze gemeenschappen waren niet geheel zelfvoorzienend. Voor met name metalen gereedschappen en geweren en ammunitie bleven zij afhankelijk van de plantages.

De zogenaamde Weglopers of Marrons vormden een permanente bedreiging voor het plantagegebied. Niet alleen waren deze dorpen bases voor overvallen op plantages, maar ook wijkplaatsen voor slaven die wilden vluchten. Geregeld werden er vanuit het plantagegebied bostochten, zogenoemde boscommando's, ondernomen ter bestrijding van de Marrons. De kolonie sloot in 1760 en 1762 vrede met twee grote groepen Marrons. De kolonie erkende hen als vrije gemeenschappen. Deze gepacificeerde bosnegers zouden afzien van overvallen op plantages en gevluchte slaven uitleveren. De kolonie verwachtte dat hiermee het ontstaan van nieuwe gemeenschappen van Marrons tot het verleden zou behoren. Voor gevluchte slaven was immers de weg naar het zuiden door de gepacificeerde bosnegers afgesneden, terwijl de militie in het gebied tussen de plantages en de woongebieden van de nieuwe vrije bosnegers zou patrouilleren.

De planters werden in hun verwachting bedrogen. De ontdekking van dertien dorpen van Marrons tussen 1768 en 1771 maakte duidelijkdat zich in het gebied tussen de plantages en de Marowijne-rivier een groot aantal Marrons ophield. Plantages aan de Boven-Commewijne - en Perica - werden regelmatig afgelopen. Na 1770 sloten enige groepen Marrons zich in het Cottica-gebied aaneen. Zij werden bekend als de Boni's, naar hun hoofdman Boni. Hun driestheid nam toe. Zij schuwden niet langer om ook militaire posten aan te vallen. Door de aanvankelijke successen van de Boni's nam het aantal deserties van slaven drastisch toe.[1]

DE DEFENSIE

De verdediging van Suriname was toevertrouwd aan de militie en de gewapende burgermacht. Onder het eerste werd in de achttiende eeuw een staand leger van vrijwilligers verstaan. De militie was naast de verdediging van Suriname tegen een buitenlandse vijand belast met een belangrijke interne veiligheidstaak. De omvangrijke slavenbevolking in Paramaribo en op de plantages moest in toom worden gehouden en de Marrons worden bestreden. Volgens een belastinglijst uit 1752 telde de kolonie 1.708 blanken en 34.278 slaven. Het plantagegebied diende te worden beveiligd tegen overvallen van de Marrons. Een reactie op de toenemende dreiging van de Marrons in het Cottica-gebied was eind 1769 de oprichting van militaire posten tussen de Perica en de bovenloop van de Cottica. De militie ageerde ook actief in de bossen tegen de dorpen en kostgronden van de Marrons. De militie bestond uit in Europa geworven kortverband vrijwilligers. De troepenmacht telde vanaf 1759 twee infanteriebataljons à zes compagnieën van 100 man, het Korps Artillerie ter sterkte van een compagnie van circa 60 man en enige diensten (administratie, magazijnen, geneeskundige dienst). In 1772 werd besloten om de infanteriecompagnieën tijdelijk met 25 man uit te breiden (totaal 300

man). De infanteriecompagnieën waren eigenlijk administratieve eenheden zonder tactische betekenis. Bij het bezetten van posten en het samenstellen van boscommando's werd niet naar het compagniesverband gekeken.[2]

De gewapende burgermacht werd geformeerd uit het schutterplichtige deel van de Europese mannelijke bevolking. De gewapende burgermacht telde te Paramaribo vier actief dienende en in de divisiën, het plantagegebied, acht rustende burgercompagnieën. In 1770 werd voorgesteld om voor de gemanumitteerden, vrije kleurlingen en vrije negers, te Paramaribo de schutterplicht in te voeren. Pas in 1772 stemde de Sociëteit hiermee in.[3]

Gouverneur-Generaal J. Nepveu achtte de oprichting van militaire posten, de uitbreiding van de militie en de schutterplicht voor vrije kleurlingen en vrije negers niet voldoende. Hij verzocht tevens om extra hulp in de vorm van Staatse troepen. De Staten-Generaal stemden hierin toe. Deze versterkingen zouden noodzakelijkerwijs enige tijd op zich laten wachten. De extra 300 man voor de militie moesten nog geworven worden en dat zou, gezien de al bestaande problemen om de militie op sterkte te houden, de nodige tijd kosten. Snel te verwezenlijken was daarentegen de oprichting van een korps dat zou bestaan uit speciaal daartoe vrij te maken slaven: het Korps Vrijnegers of 's Lands Vrijkorps. De spectaculaire overval op de plantage Nieuw-Roosenbeek van 28 mei 1772 maakte veel indruk in de kolonie. De tijd was rijp voor het voorstel van de gouverneur-generaal. Besloten werd het Korps Vrijnegers op te richten met een sterkte van vooralsnog 120 man. De kolonie ging voortvarend te werk: halverwege de maand juli 1772 telde het korps 116 man.[4]
Zoals de naam ''s Lands Vrijkorps' al impliceert maakte het korps geen deel uit van de geregelde troepenmacht: de militie.

De schutterplicht voor gemanumitteerde kleurlingen en negers en de oprichting van het Korps Vrijnegers waren drastische maatregelen in een plantagesamenleving als in het achttiende eeuwse Suriname. De getalsmatig sterk in de minderheid zijnde blanken bewapenden immers bevolkingsgroepen waarvan de loyaliteit aan het bestaande staatkundige systeem aan twijfels onderhevig was. Het Korps Vrijnegers bleek evenwel een groot succes. Met het verlenen van de vrijheid, een wedde, premies voor gevangen of gedode Marrons en andere voorrechten werd de loyaliteit van de Vrijnegers verworven.

BUKU ONTDEKT[5]
Op 15 september 1771 nam een boscommando, ter sterkte van 50 militairen en enige lastdragers, onder vaandrig L.A. Sewelo[6] het dorp Buku van de Marrons in. Buku bleek zwaar versterkt met palissaden met een hoogte van 10 voet voorzien van schietgaten. Bij de kleine poort, zo smal dat deze slechts één voor één gepasseerd kon worden, waren twee door de Marrons veroverde draaibassen (een licht kanon op een vorkaffuit gemonteerd, zodat het om twee assen draaibaar was) opgesteld. Buku telde ongeveer 100 inwoners, waarvan iets meer dan de helft mannen. Het dorp werd echter zonder noemenswaardige tegenstand veroverd, omdat nagenoeg alle mannen in het Perica-gebied een plantage overvielen. Minstens twee mannen en een vrouw met kind vonden bij de bestorming de dood, terwijl 22 vrouwen en kinderen gevangen genomen werden.
Sewelo liet de doden als bewijs een hand afhakken. Op het doden van Marrons stond immers een premie. Alvorens de terugtocht te aanvaardden, beval hij de gebruiksvoorwerpen te vernielen en in het water te gooien. De twee draaibassen en twee donderbussen werden meegenomen. De hutten en de palissade liet Sewelo evenwel ongemoeid.
Op de terugweg werd het boscommando onverhoeds door de van de Perica terugkerende Marrons in een verlaten Marrondorp overvallen. Vier soldaten en één lastdrager werden aan-

stonds gedood, terwijl zeven man zwaar gewond werden. Door dit succes aangemoedigd stormden de Marrons voorwaarts. De soldaten waren evenwel van hun verrassing bekomen en de aanval werd afgeweerd. Sewelo's gevangenen begonnen daarop te schreeuwen. Om hun vrouwen en kinderen te bevrijden vielen de Marrons vijf keer aan, om telkens teruggedreven te worden.
Sewelo kon de gevangenen veilig in Paramaribo afleveren. Het is onbekend welke verliezen de Marrons bij dit gevecht leden.
De Marrons vermeden zoveel mogelijk een confrontatie met de militie. De Boni's voerden een guerrilla. Tegen Sewelo lieten zij zich echter verleiden tot een klassiek gevecht. Zij voerden stormaanvallen uit op een 'in goede ordre', zoals Sewelo rapporteerde, zijnde tegenstander. Het verslag van Sewelo is hierover niet duidelijk maar het gevechtsterrein was vermoedelijk betrekkelijk open, omdat de overval in een oud dorp plaats vond. Na van de verrassing bekomen te zijn heeft Sewelo zijn manschappen hoogstwaarschijnlijk in linie opgesteld en salvo's laten afgeven. Sewelo's manschappen waren daarmee in hun element en de Marrons werden met bloedige koppen afgewezen.
De kolonie ondernam in november 1771 een tweetal pogingen om het werk van Sewelo af te maken en Buku alsnog te verwoesten.
In het begin van de maand werden een drietal boscommando's uitgezonden. Twee keerden onverrichterzake terug. Het derde boscommando raakte voor Buku in gevecht en werd omsingeld.
Omdat steun van de overige twee commando's uitbleef en de verliezen stegen, aanvaardde het boscommando de volgende dag de terugtocht. Eind november werd een nieuwe poging ondernomen. Dit boscommando van 73 soldaten en 81 lastdragers bereikte Buku, maar kon het zwamp niet doorwaden. De Marrons vielen het commando aan en dwongen het na twee dagen zich terug te trekken. De ondoorwaadbare bossen en het aanvallend optreden van de Marrons bleken te veel voor deze boscommando's, die getalsmatig duidelijk te zwak waren.
De desertie van slaven nam in het begin van 1772 zeer verontrustende vormen aan. In totaal liepen in januari zeker 50 slaven, daartoe door de successen van de Marrons aangemoedigd, weg. In februari 1772 werd een militaire post aan de Marowijne aangevallen. Deze langverwachte aanval kon worden afgeslagen.
Uit verhoor van een in januari 1772 opgepakte inwoner van
Buku bleek, dat de Marrons besloten hadden Buku niet te verlaten. Zij hadden het dorp verder versterkt en waren bereid de confrontatie aan te gaan. Zij waren in dezer zeker gesterkt door hun successen in november. Dit was uitzonderlijk omdat de Marrons hun dorpen zelden van versterkingen voorzagen en meestal een openlijke gevecht vermeden.

VOOR BUKU, APRIL T/M JULI 1772 [7]

Als antwoord op de toenemende bedreiging van de plantagegemeenschap werd in april andermaal een boscommando samengesteld om Buku aan te vallen. Het boscommando was deze keer aanmerkelijk sterker. In de Hoofdpost 's Lands Welvaren was in april 1772 onder bevel van kapitein-lieutenant J.H. Oorsinga een commando geformeerd uit een sous-lieutenant, twee vaandrigs, zeven sergeanten, negen korporaals, twee chirurgijns, 130 gemene soldaten, 149 lastdragers en zes schutternegers (betrouwbaar geachte plantageslaven die werden bewapend). Het bijeenbrengen van Oorsinga's commando had de nodige problemen gekost. De infanterie was verspreid over vele posten om de plantages te beveiligen tegen overvallen en de slaven in toom te houden. De posten waren:

'swak van volk, 25 à 30 zoo't tot 40 man gaat is zeer veel, dog als men die examineerd vind men zelden de helft in staat, sieke, convalesente, malinkers, vooral aan de beenen, maakt het groote getall; die leggen in gespleetene palisaden met peinen gedekte huijsinge, aan alle kanten doorsigtig, aan al 't ongediert, dat

daar en in de bosschen vooral van boven Cottica onverdraaglijk, ja doodelijk is, geëxponeerd . . . Op meest alle posten word het volk ook de voeten door de chieken doorvreeten, verversching, lavenisse xc: (etcetera, ML) alles manqueerd, gelukkig zoo ze geen bedorven provisie moeten eeten, dat op commando selden kan missen, alsoo het vleesch xc: in kistjes moet verpakt, dus ongepeekelt blijft'.[8]

Teneinde een boscommando samen te stellen moesten:

'de officiers op alle die posten eerst rondrijzen om de bequaame manschappen, of om beeter te zeggen die in staat zijn, uijt te zoeken, alsoo buijten het grootste gedeelte met seere of gebrekkelijke beenen gevonden worden, soodat al dikwils gebeurt is dat men uijt die 1200 man geen 100, ik zeg niet bequaame, maar die in staat gevonden wierden, konde uijttrekken'.[9]

Het seizoen was daarnaast uiterst ongunstig voor militaire operaties in het bos. De grote regentijd was begonnen. Door de zware regenval was het bos nauwelijks toegankelijk. Suriname kent vier seizoenen: de grote en kleine regentijd en de grote en kleine droge tijd. Mei en juni zijn de natste maanden met 250 tot 300 mm regen. De droogste maand is oktober met een gemiddelde neerslag van 50 tot 100 mm. Het jaargemiddelde is 2300 mm. In Nederland 720 mm. Desalniettemin trok Oorsinga om 08.30 uur op vrijdag 24 april met het grootste deel van zijn commando van de Barbakoebakreek het bos in. De voorraden zouden, gedragen door 125 lastdragers met een dekkingsdetachement van 52 man, een dag later op hetzelfde spoor volgen. 's Middags om 14.30 uur zag de voorhoede van Oorsinga's commando in een oud verlaten Marrondorp enige Marrons: een vooruitgeschoven wachtpost. Zij waren net aan het koken. Het commando maakte hen onder andere drie houwers afhandig. Omdat de lastdragers niet meer verder konden werd een bivak betrokken. De volgende dag baande het commando zich een weg over savannen en ritsen, daarbij zware zwampen doorwadend.
Gedeeltelijk moest een pad worden gekapt. Op zondag de 26stewerd de voorhoede onder leiding van sous-lieutenant J.T. Keller in het zogenaamde 'cruepel bosch' aangevallen.
Oorsinga snelde hem te hulp. Hij kreeg daarbij een schot in de linkerzijde van de hals. Het vuurgevecht duurde circa vijf uren. De Marrons maakten daarbij met hun trommels veel lawaai: een vorm van psychologische oorlogsvoering. Naast Oorsinga raakte ook de soldaat Rijcher aan de hals gewond, terwijl de soldaat Joh. Oudshorn bij zijn linkeroog geraakt werd. Oorsinga besloot op het gevechtsterrein een bivak om de gewonden te verzorgen. Soldaat Rijcher overleed twee dagen later aan zijn verwonding. Op het geluid van het vuurgevecht snelde ook een deel van de bevoorradingscolonne onder vaandrig P. Lepper naar voren. Om 18.00 uur arriveerde hij met de helft van de provisie en lastdragers in het bivak. Vaandrig Thalmann moest met de rest van de provisie in de savanne achterblijven, omdat het te donker geworden was. De volgende dag voegde hij zich bij het commando. Het gehele boscommando was toen weer bijeen.

Er werd een rustdag ingelast. De gewonden waren niet in staat te lopen en de mannen kregen de kans zich te verfrissen en iets warms te nuttigen. Oorsinga vreesde dat anders de soldaten door de zoute kaas en het droge biscuit en het drinken van het sterke water (brak water?) ziek zouden worden.

Dinsdag 28 april 1772 kwam het commando voor Buku aan. De voorhoede maakte zich direct op het dorp aan te vallen. Het water stond echter zo hoog dat de soldaten tot over hun oren wegzakten; de aanval werd afgebroken. Vaandrig Sewelo had Buku in de droge tijd aangevallen. Toen al moesten de soldaten hun patroontas op het hoofd binden, zodat de munitie bij het doorwaden van de zwampen niet nat zou worden.[10]
Oorsinga was gedwongen in het zicht van de Marrons op een rits ten noordwesten van Buku

een bivak te betrekken. De partijen lagen zo dicht bij elkaar dat zij elkaar konden toeroepen. Buku was gebouwd op een rits omringd door zwampen. De drie toegangen tot het dorp waren versterkt met palissaden. In het dorp waaide een gele vlag met zwarte rand en in het midden een zwarte en witte leeuw.

Oorsinga zond bijna dagelijks sous-lieutenant Keller met een patrouille van 27 à 32 man uit om een toegangsweg tot Buku te vinden. Het water stond echter te hoog. Zelfs de route van Sewelo was onbegaanbaar. Wel werden enkele kostgronden gevonden. Soms vertoonden zich Marrons in korjalen op het zwamp. Oorsinga liet hen volgen om te kijken of zij aan land kwamen en om de korjalen te bemachtigen. Gehinderd door een in de regentijd ondoorwaadbaar zwamp en zonder overgangsmiddelen was het boscommando tot machteloosheid gedoemd. Gevechtshandelingen vonden nauwelijks plaats. Van tijd tot tijd werd Buku met de dubbelhaak beschoten. Dit was een handvuurwapen, een haakbus, van een groot kaliber. In 1775 waren er vijftien dubbelhaken, waarvan drie defect, van 1/8 (dit is het kogelgewicht, de boring was ca. 24 mm) in Suriname.[11] Binnen een maand sprong *'de scheff twee'* (?) van de dubbelhaak en werd de loop in een blok gelegd om van daaruit te schieten. Van de nieuw gearriveerde wapens braken drie weken later de twee haken, zodat ook deze twee dubbelhaken in blokken moesten worden gelegd. Kwalitatief waren de dubbelhaken dus niet al te best. Het vuur van de dubbelhaak werd door de Marrons telkens met veel kabaal ontvangen.
Oorsinga concludeerde dat het niet mogelijk was vanuit het noorden Buku te nemen. Hij veronderstelde dat de rits doorliep tot dichtbij de Coermotibo en dat de Cassipera door het zwamp stroomde. Dit laatste omdat het water in het zwamp steeg en daalde met de getijden. Hij stelde daarom voor om vanuit de Coermotibo of de Cassipera een commando het bos in te sturen en het dorp vanuit het zuiden aan te vallen.
Het commando stond nagenoeg continu bloot aan sterke regenval. Door de zware regenval liep het kamp, tot vreugde van de Marrons, soms onder water. De bevoorrading was het voornaamste probleem. Alles moest van 's Lands Welvaren door de lastdragers, onder dekking van militairen, opgevoerd worden, omdat in het bos niets eetbaars te vinden was. Zou de bevoorradingscolonne worden overvallen, waarmee de Marrons uit Buku ook openlijk dreigden, dan moest men rekening houden met het verlies van alle proviand en munitie, omdat de lastdragers bij een overval alles weggooiden en er schielijk vandoor gingen. Daarmee zouden de belegeraars verstoken blijven van voedsel, omdat de lastdragers leeftocht voor hooguit een kleine twee weken konden opvoeren. Na een week werd veelal het rantsoen al verminderd. De soldaten leefden op brood, gort en vlees. Oorsinga was beter voorzien. Toen de nood weer eens hoog gestegen was liet hij een deel van zijn provisie onder de manschappen verdelen: drie hammen, een stuk gerookt vlees, twee stukken spek, een halve varkenskop, rijst en gort. De gezondheidstoestand van het commando werd er niet beter op. Al spoedig meldden de eersten zich ziek. Enkele slaven maakten van de gelegenheid gebruik en gingen er vandoor. Soldaat Jurgen Stik van de Lijfcompagnie van het Eerste Bataljon vond het vooruitzicht om in het bos te bivakkeren niet aantrekkelijk en liep bij een bevoorradingscolonne weg. Hoe het hem verging vermeldt het verslag van Oorsinga niet.
De Marrons trokken zich weinig aan van hun belegeraars. Ten einde wapens en kruit te bemachtigen overvielen zij zelfs op 28 mei 1772 de plantage Nieuw-Roosenbeek. Op 27 juni gevolgd door de plantage Poelwijk. Daarbij werden wapens en munitie buitgemaakt. Ook liepen van de plantages vele slaven weg. Dit alles zonder dat Oorsinga's commando daar iets van merkte. Op 10 juni werd een bevoorradingscolonne overvallen. De aanval werd evenwel ten koste van één gesneuvelde en drie gewonden afgeslagen en de goederen bereikten veilig Oorsinga en zijn mannen.[12] Een week later werd ontdekt dat de Marrons het lijk van de voornoemde (?) gesneuvelde soldaat Hendrik de Wilde hadden opgegraven en zijn hoofd hadden afgehakt. Hij werd voor de tweede keer begraven. Gesneuvelden werden dus nagenoeg

ter plekke ter aarde besteld. Oorsinga liet kort daarop een bos waardoor de bevoorradingsroute liep open kappen en een pad aanleggen van boomstammen.

Voor Buku waren op 5 juni met een bevoorradingscolonne de burgerkapitein P.S. Stoelman en de burgervaandrig V. Creutz,officieren van de gewapende burgermacht, gearriveerd.
Oorsinga legde aan Stoelman zijn oude plan voor om Buku van twee zijden aan te vallen. Stoelman wees er evenwel op dat Paramaribo resultaten wilde zien. Hij stelde voor om door middel van samengebonden bundels hout het zwamp te overbruggen. Oorsinga vond dit erg omslachtig. Daarop wilde Stoelman met barbekotten (houten roosters) een soort steiger over het zwamp bouwen. Oorsinga zag ook hier niet veel in, maar nam het idee toch maar over. Tevens werden de bossen doorzocht op bomen om korjalen te maken. Geschikte bomen werden echter niet gevonden. De bouw van vlotten werd eveneens overwogen.

Op 17 juni kwamen 33 schutterplichtige vrije mulatten en negers in het bivak. Zij werden met de bouw van de steiger belast. Blijkens een prent werd halverwege het zwamp naast de steiger een hut voor een dubbelhaak gebouwd. Naar mate de bouw vorderde zagen de bewoners van Buku de steiger als een bedreiging en verhoogden hun activiteit. Eind juni namen zij de belegeraars geregeld onder vuur. Dit kwam het commando op enige gewonden en een gesneuvelde, soldaat Dill, te staan. Door deze beschietingen zat de schrik er bij de vrije lieden goed in. Daarop werd besloten om te verkennen of het zwamp voor de steiger doorwaadbaar was. Een soldaat met de toepasselijke naam Wasserman werd hiervoor gevraagd. Hij rapporteerde dat het water voor de steiger nog te diep was. Als de steiger iets zou worden verlengd zou het misschien lukken. Nadat nog een dag aan de steiger was gewerkt wilde Stoelman niet langer wachten. Een sergeant met dertig vrijwilligers zou via de steiger het dorp moeten aanvallen. Oorsinga achtte deze sterkte te gering en wilde eerst nog een verkenning laten uitvoeren. Deze wees uit dat het water nog steeds te diep was. Daarop ging het plan niet door. De verhouding tussen Stoelman en Oorsinga was niet al te best. Oorsinga vroeg zich ook af in welke kwaliteit Stoelman gekomen was; als commandant of als adviseur. Bij beklaagde zich erover dat Stoelman geen rede verstond en alles in de wind sloeg. Eind juni werd de door koorts en een gezwollen hals geplaagde Oorsinga op eigen verzoek afgelost door capitein-lieutenant J.C. Halthaus. Met Stoelman en Creutz keerde hij naar de bewoonde wereld terug.

De nieuwe commandant achtte een verovering van Buku uitsluitend via de steiger niet mogelijk. Halthaus wilde eigenlijk een commando samenstellen om op minimaal een dagmars afstand een doorgang te zoeken. Hij achtte zijn commando hiervoor evenwel te zwak, omdat het kamp bezet moest blijven en er met de bevoorradingscolonnes dekkingsdetachementen meegezonden moesten worden. De bevoorrading baarde Halthaus grote zorgen. Voorraden opbouwen bleek niet mogelijk. De laatste bevoorradingscolonne had voor slechts 8 à 9 dagen proviand opgevoerd. Verder bestond het gevaar dat een colonne zou worden overvallen en hij zonder proviand zou komen te zitten. Bij de overval op de plantage Poelwijk liet Boni Paramaribo andermaal weten dat hij vrede wilde. De kolonie ging hier evenwel niet op in. In plaats daarvan mocht Halthaus de Marrons amnestie aanbieden. Marrons die zich binnen drie weken meldden zouden zonder straf weer als slaaf mogen werken. Echt aanlokkelijk was dit aanbod kennelijk niet, omdat niemand er gehoor aan gaf.
De steiger was voor tweederde deel gereed, maar door de getijdenstroom verzakt. De met warimbo (vlechtriet) vastgebonden palissaden braken af of lieten los.
Herstelwerkzaamheden waren nodig. Door het vuur van de Marrons wilden de vrije lieden en commandonegers (lastdragers) echter niet aan de steiger werken. Halthaus liet de steiger toch herstellen en beschoot het dorp met de kortelings gearriveerde draaibassen. Het lukte niet om een bres in de palissade te schieten, omdat de ijzeren kogels te klein waren en de sol-

daten niet goed konden richtten. Daarop werden de huizen onder vuur genomen. In juli ontving Halthaus vier getrokken bussen, die hij aan manschappen liet uitreiken die daarmee konden omgaan. Ook arriveerden er brandstoffen om het dorp in brand te schieten en een kanonnier.
De Marrons zaten na hun overval op Poelwijk goed in het kruit en lood. Omdat hun kogels ook het bivak bereikten concludeerde Halthaus dat de belegerden over goede bussen beschikten. Doch het bleef niet bij beschietingen over en weer. Op 16 juli 's morgens om 04.30 uur bleek het bivak omsingeld en werden Halthaus en zijn mannen van belegeraars belegerden. Het vuurgevecht duurde de gehele ochtend, waarna de Marrons zich terugtrokken. Aan de zijde van de soldaten sneuvelde sergeant Higler (ook wel Ziegler of Siegel) en raakten sous-lieutenant Keller en vijf gemene soldaten gewond. Vier kistjes patronen waren verschoten: Halthaus raakte aardig door zijn munitie heen. De verliezen bij de aanvaller waren minstens drie gesneuvelden en vijf gewonden.

DE GECOMBINEERDE AANVAL VALT IN HET WATER[13]
Inmiddels was in de Hoofdpost 's Lands Welvaren een nieuw commando onder majoor H. Scholts bijeengebracht en 122 leden van het nieuwe Korps Vrijnegers onder sergeant C.G. Mangold. Scholts zou zich met nieuwe voorraden bij Halthaus voegen. Gezamenlijk zouden zij Buku vanuit het westen aanvallen. Het Korps Vrijnegers moest vanuit het oosten aanvallen. Daartoe diende het het pad te vinden waarlangs de Marrons de plantages Nieuw-Roosenbeek en Poelwijk hadden overvallen.

Op 22 juli 1772 liep de colonne onder majoor Scholts in een hinderlaag. Geplaagd door hevige regenval doorwaadde het commando van 80 militairen en een onbekend aantal lastdragers een groot zwamp met een geschatte breedte van tussen de 40 à 50 kettingen (830 à 1.040 meter). Scholts liet geen verkenning van het zwamp uitvoeren. Wel vormde een sergeant met enige manschappen de spits. De voorhoede onder Scholts telde 28 man. Bij de ammunitie waren tien man onder de sous-lieutenant der Artillerie C. Wolfvoets ingedeeld. Sous-lieutenant F.E. Kraft commandeerde de achterhoede. Het water reikte de soldaten tot de schouders, zodat zij hun patroontas tussen de tanden moesten houden. Het geweer in de ene hand boven hun hoofd en in de andere een stok om het evenwicht te bewaren. Toen de voorhoede de oever wilde beklimmen openden de Marrons vanachter bomen het vuur. De voorhoede leed zware verliezen: ongeveer vijftien man waren aanstonds gesneuveld of gewond. Het vuur werd beantwoord doch door de sterke regenval liep het kruit van de pan van de geweren. Scholts commandeerde de bij de munitie ingedeelde manschappen en de achterhoede naar voren. De zich in het zwamp bevindende manschappen konden door de regenval het vuur niet beantwoordden en door de uitgestrektheid van het zwamp was het de achterhoede niet mogelijk te hulp te komen. De Marrons namen ook de lastdragers hevig onder vuur. Hierdoor werden enigen gedood, terwijl de anderen hun lasten wegwierpen en de vlucht namen. Enkelen voegden zich later bij de Marrons.
Scholts raakte dodelijk gewond. Om aan algehele vernietiging te ontkomen trokken de soldaten zich terug. Daarop ontfermden zich de overvallers over de weggeworpen goederen. Hun buit was aanzienlijk: een vat kruit, een kist patronen, verscheidene granaten, twee draaibassen, een mortier, een dubbelhaak, enkele geweren en veel proviand. Een neger bracht het commando voor Buku de jobstijding. Verstoken van de benodigde goederen zag Halthaus zich genoodzaakt het beleg van Buku op te breken. Om de Marrons in de waan te laten dat hij nog voor Buku lag, liet Halthaus het bivak in tact en vertrok in alle stilte.

Mangold en zijn Vrijnegers waren van de ontruiming van het bivak voor Buku niet op de hoogte. Een dag na Scholts was hij vanuit 's Lands Welvaren opgebroken. Op de derde dag

werd een pad gevonden dat dagenlang werd gevolgd. Dit bracht hem op 28 juli 1772 voor Buku. 's Nachts wist hij het dorp zo dicht te naderen dat hij de Marrons met kaarsen zag lopen. De meeste Vrijnegers hadden evenwel geen droog kruit meer en het birbiri zwamp (moeras begroeid met gras en laag onkruid) werd alsmaar dieper. Voor de ogen van Mangold verdronk een Vrijneger in het moeras. Mangold trok zich terug en besloot zich uit gebrek aan munitie en proviand de volgende ochtend naar het bivak van Halthaus te begeven. De Marrons hadden inmiddels ontdekt dat het bivak ontruimd was. Een ploeg was het bivak aan het afbreken toen zij de niets vermoedende Vrijnegers gewaar werden. De plunderaars vluchtten de steiger op. De Vrijnegers schoten vier plunderaars neer en hakten vijf korjalen aan stukken. Uit Buku werd op hen het vuur geopend met draaibassen en een dubbelhaak. Van beide zijden drongen de Marrons ook met korjalen op. Daarop zochten de Vrijnegers een veilig heenkomen. Elf van hen vielen in handen van de Marrons. Eén was er gesneuveld.
De Marrons stelden de elf Vrijnegers voor de keus hun zijde te kiezen of te sterven. De gevangenen kozen evenwel voor het laatste. Boni schoot een van hen dood. Bij de tweede weigerde tot tweemaal toe zijn musket. Dit werd als een goddelijk teken gezien waarop men hem, Pasop van de plantage Clarenbeek, het leven liet. De overige gevangenen werden met houwers gedood. Pasop werd gegeseld, een stuk van zijn rechteroor afgesneden en zijn hoofdhaar werd geschoren. Hij werd met de boodschap teruggestuurd dat de kolonie vrede moest sluiten. Wilde men doorvechten dan zou de kolonie nog tweemaal zoveel Vrijnegers moeten sturen. Meer dood dan levend bereikte Pasop het plantagegebied. Kort daarop overleed hij.

BURU GENOMEN, SEPTEMBER 1772[11]

De kolonie had met grote moeite een omvangrijk boscommando gevormd om de Marrons in hun eigen terrein aan te vallen. Het commando kon Buku niet omsingelen en door het ontbreken van overgangsmiddelen niet aanvallen. Hierdoor waren de troepen niet in staat het initiatief aan zich te trekken. Met de nederlaag van majoor Scholts en de daarop onvermijdelijke opheffing van het 'beleg' van Buku en de mislukte aanval van het Korps Vrijnegers was de gehele operatie in een mislukking geëindigd. De kolonie was evenwel niet van zins zich hierbij neer te leggen en op het vredesaanbod van Boni in te gaan. De grote droge tijd (augustus-oktober) was begonnen. Dit seizoen was gunstiger voor militaire operaties, omdat het bos door het lagere waterpeil in de moerassen toegankelijker was. Het Korps Vrijnegers had zich ondanks de nederlaag loyaal betoond. Besloten werd het korps verder uit te breiden tot een 300 man. Door Pasop was de kolonie ook over de allesbehalve rooskleurige toestand in Buku geïnformeerd.

De Marrons van Buku hadden in juli 1772 de militie en het Korps Vrijnegers een fikse nederlaag toegebracht. De troepen van de kolonie waren uit het bos verdreven. Zolang het water in de moerassen hoog stond was Buku betrekkelijk veilig. De droge tijd stond evenwel voor de deur. Door het beleg en de toeloop van gevluchte slaven was er een tekort aan voedsel ontstaan. Ook heerste er een besmettelijke ziekte. Daarnaast was er sprake van onenigheid onder de Marrons. Indien de kolonie niet in zou gaan op het vredesaanbod dan was Buku op den duur niet te houden. Boni besloot daarop de vrouwen en kinderen naar een veiliger plaats over te brengen. Om voedsel te bemachtigen en familieleden en aanverwanten weg te halen werd op 15 augustus de plantage La Paix afgelopen. Vijf dagen later ondergingen ook de plantages Mon Désir en Clemensburg dit lot. De kolonie formeerde in september 1772 een nieuw boscommando tegen Buku. Commandeur B. Texier, bevelhebber van de militie, werd met de algemene leiding over de operatie belast. Vanuit de post Vredenburg zouden op 11 september 173 man van het Korps Vrijnegers over de rits richting Buku vertrekken. Een boscommando bestaande uit militie en 113 man van het Korps Vrijnegers zou twee dagen later vanuit 's Lands Welvaren de Barbakoeba opvaren en vandaar naar Buku oprukken.

De Marrons verwachtten de soldaten. Zij overvielen een bivak van leden van het Korps Vrijnegers aan de monding van de Barbakoeba. Kort daarop arriveerde luitenant J.F. Friderici met de voorhoede bestaande uit leden van de militie en het Korps Vrijnegers. In de volgende gevechten sneuvelde de aanvoerder van de overvallers. Zijn hoofd werd door de soldaten afgehakt. Friderici gaf het hoofd aan de Vrijnegers die het in triomf ronddroegen. Het zou ook als voetbal gebruikt zijn. Na dit succes trok het boscommando onder kapitein F.L. Mayland op naar Buku.[15] Op 15 september geraakt de voorhoede onder Friderici andermaal in een kort gevecht. Een man en een meisje vielen in zijn handen. De volgende dag arriveerde Friderici voor Buku. De colonne uit Vredenburg was daar reeds aangekomen. Mangold viel daarop het dorp met de Vrijnegers aan maar werd met vijf gesneuvelden en vijftien gewonden teruggeslagen. De 17de verzamelde zich het gehele commando in het oude bivak van Oorsinga en Halthaus voor Buku. Er werd besloten dat het Korps Vrijnegers onder Friderici en Mangold een omtrekkende beweging zou maken om Buku in de ochtend van 20 september 1772 vanuit het oosten aan te vallen.
Mayland zou met zijn troepen de vijand binden en een overgang voorwendden. De 180 Vrijnegers vertrokken de 19de. Maylands troepen zetten 's ochtends om 04.00 uur hun demonstratie voor Buku in. Een half uur later begon Friderici met de hoofdaanval. Geholpen door de afleidingsmanoeuvre van Mayland gelukte het Friderici en zijn Vrijnegers ongemerkt tot voor de palissaden van Buku door te dringen. De Marrons verdedigden zich heftig maar werden achter de palissaden teruggedrongen. De aanvallers waren niet meer te stuiten en verdreven hen ook uit deze positie. Na een half uur was Buku, ten koste van een gesneuvelde en een gewonde Vrijneger, in handen van de troepen van de kolonie. Aan de zijde van de Marrons waren bij de aanval vier mannen en een vrouw gedood, terwijl drie mannen, 23 vrouwen en zeventien kinderen gevangen werden genomen. Enige uitgezonden patrouilles doodden of vingen later nog enkele Marrons, zodat de totale verliezen van de Marrons kwam op negen gesneuvelden en 50 gevangenen. Van de gedode Marrons werd een hand afgehakt en ten bewijze mee teruggenomen. Maylands troepen maakten twee ijzeren draaibassen, een koperen mortier met affuit, een klein koperen mortier zonder affuit, 20 geweren, enige houwers, twee pistolen, twee pullen kruit, ammunitie en diverse gereedschappen buit. In Buku werd een detachement van ruim 60 man gelegerd.[16] De Marrons hadden een gevoelige nederlaag geleden.

De nederlaag van de Marrons van Buku was niet compleet. Boni was een maand eerder al begonnen met het evacueren van de vrouwen, kinderen en oude mannen naar veiligere oorden. De gevangenen waren veelal vrouwen en kinderen afkomstig van recente overvallen op plantages, die liever wilden terugkeren dan bij de Marrons blijven. Buku werd slechts door een kleine groep mannen verdedigd. In de weken na de inname van Buku vielen nog een tiental Marrons in handen van de kolonie, terwijl er zo'n veertig naar de plantages terugkeerden. De voedselsituatie bleef precair, zodat de Marrons uit elkaar gingen. In 1773 zou de strijd evenwel weer in alle hevigheid losbarsten.

Noten:

1. C. de Beet, *De eerste Boni-oorlog 1765-1778*, Bronnen voor de Studie van de Bosnegersamenlevingen, deel 9 (Utrecht: Centrum voor Caraïbische Studies 1984) 11-13 en Wim Hoogbergen, *'De Bosnegers komen!'. Slavernij en Rebellie in Suriname* (Amsterdam 1992) 37-38, 47-49 en 78-79.
2. M.J. Lohnstein, 'Organisatie, sterkte en samenstelling van de Militie 1724-1795'. *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis*, 7 (1988) nr. 1, 52-55.

3. M.J. Lohnstein, 'De Militie van de Sociëteit c.q. Directie van Suriname in de achttiende eeuw' (niet uitgegeven scriptie Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep Geschiedenis, 1984) 8 en Lohnstein, *Organisatie*, 55.
4. Lohnstein, *Organisatie*, 53-55; W.S.M. Hoogbergen, De Boni-oorlogen, 1757-1860. *Marronage en guerrilla in Oost-Suriname.* Bronnen voor de Studie van Afro-amerikaanse Samenlevingen in de Guyana's, deel 11 (Utrecht: Centrum voor Caraïbische Studies, 1985) 25-28 en 155-156 en Hoogbergen, *Bosnegers*, 112-113. Zie voor de wervingsproblematiek M.J. Lohnstein, 'De werving voor de Militie in Suriname in de achttiende eeuw'. *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis*, 6 (1987) nr 1, 72-73.
5. De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 89-90 en 95, Hoogbergen, *Boni-oorlogen*, 141-152 en Hoogbergen, *Bosnegers*, 102-109.
6. Over de juiste naam bestaat enige verwarring. De Beet en Hoogbergen schrijven steeds L.A. Sebulo, terwijl hij zelf ondertekende met L.A. Sewelo, zie De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 90 . Waarschijnlijk betreft het hier J.H. Seveloo, die in 1765 als soldaat bij de militie in dienst trad. Zie garnizoensboek nr. 11, Algemeen Rijksarchief, Sociëteit van Suriname 549.
7. Het onderstaande is zover niet anders vermeld gebaseerd op het journaal van Oorsinga en zijn brief van 30 april 1772 en de brieven van zijn opvolger Halthaus, zoals gepubliceerd in De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 96-119, 122 en 127-130.
8. Missive Jan Nepveu, Gouverneur-Generaal, ARA, SvS 349, 23 jan. 1773.
9. Zie noot 8.
10. De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 89.
11. ARA, SvS 356, brieven en papieren van Suriname 1775, folio 478-491 en R.T.W. Kempers, *Antieke vuurvapens* (2e dr.; Haarlem, 1977) 25.
12. Hoogbergen, *Boni-oorlogen*, 154-158 en Hoogbergen, *Bosnegers*, 109-113.
13. De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 131-137; Hoogbergen, *Boni-oorlogen*, 159-163 en Hoogbergen, *Bosnegers*, 114-117.
14. Zie voor het onderstaande vooral Hoogbergen, *Boni-oorlogen*, 163-168 en Hoogbergen, *Bosnegers*, 117-120.
15. Zie voor de aanval op Buku ook De Beet, *De eerste Boni-oorlog*, 142-143.
16. Hoogbergen, *Boni-oorlogen*, 183.

W.E. MEIBOOM

Het Kennemerbataljon, 1945-1948

INLEIDING

Op 30 november 1995 was het vijftig jaar geleden dat 707 jongens en mannen op een boot vanuit Oostende overstaken naar Engeland. Deze jongens en mannen maakten deel uit van het Kennemerbataljon, een bataljon oorlogsvrijwilligers, samengesteld uit inwoners van Haarlem en wijde omgeving. Het Oorlogs Vrijwilligers Bataljon II-4-R.I., zoals de officiële legernaam luidde, zou zich in Engeland gaan voorbereiden op de grote oversteek naar Azië. In Engeland zouden de mannen worden ingeënt tegen tropische ziekten, tropenuitrusting krijgen en financiële administratieve zaken regelen. Uiteindelijk doel van de reis was Nederlands-Indië.
Weinig mensen weten tegenwoordig nog iets van het Kennemerbataljon af. In dit artikel hoop ik u iets te vertellen over de oprichting, organisatie van en ideeën over het Kennemerbataljon.

VOORGESCHIEDENIS

Mei 1944 - mei 1945

De Nederlandse regering realiseerde zich eind 1942 dat de tijdstippen van bevrijding in Europa en Azië niet synchroon zouden lopen. Het leek waarschijnlijk dat Europa eerder bevrijd zou worden. Dit zou in Azië op militair gebied grote problemen met zich mee kunnen brengen. De enige troepen die Nederland had om in te zetten in gevechten voor de bevrijding van Nederlands-Indië waren de restanten van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL), die in 1942 naar Australië waren uitgeweken. De Nederlandse regering in Londen stond onder meer voor de vraag hoe een expeditionaire macht kon worden voorbereid om deel te kunnen nemen aan de strijd om - en vreedzame herbezetting van Nederlands-Indië. Eind 1942 maakte men plannen om, direct na de bevrijding van Nederland, de reeds geoefende jongste lichtingen van voor de oorlog op te roepen, ten einde 15 bataljons te kunnen formeren. Deze plannen hielden in dat de Britten voor de uitrusting zouden zorgen en de opleiding en oefening in Australië plaatsvond. In 1944 maakte de Nederlandse regering aanvullende plannen bekend, behalve de 15 bataljons zou men ook nog 5.000 man vrijwilligers naar Nederlands-Indië sturen. Op 10 mei 1944 machtigde de regering de minister van oorlog vrijwilligers, reserve personeel en dienstplichtig personeel na de bevrijding in werkelijke dienst te roepen. De Nederlandse regering in Londen verkeerde in grote onzekerheid over de gezondheidstoestand van de mannen, zowel militair als niet-militair, zowel gevangen als niet-gevangen, zowel in Nederland als overzee. De voedselsituatie in Nederland was gedurende de oorlog langzaamaan steeds slechter geworden, de berichten over krijgsgevangenen in Duitsland waren niet erg bemoedigend, maar vooral de berichten over kampen in Azië, voorzover ze doorkwamen, deden het ergste vrezen. Pogingen van Amerika en Engeland om voedseltransporten in de kampen in Azië te krijgen waren, op een heel enkele uitzondering na, jammerlijk mislukt. Toen het eerste Nederlandse grondgebied werd bevrijd, werd bekend gemaakt dat Nederlandse mannen en jongens zich konden aanmelden als vrijwilliger om Nederlands-Indië te bevrijden van de Japanners.
Het eerste aanmeldingsbureau in Nederland werd ingesteld op 22 september 1944, al snel gevolgd door bureaus in iedere bevrijde Nederlandse stad. Er verschenen pamfletten en boeken om mannen op te roepen oorlogsvrijwilliger te worden. Het boek 'En nu ... Indië', door Andries Voortland en W.G.N. de Keizer dat in het najaar van 1944 in Maastricht gedrukt werd, was hier een goed voorbeeld van. De toeloop naar de aanmeldingsbureaus was groot. Hele

Pamflet met de oproep je te melden als oorlogsvrijwilliger.

als oorlogsvrijwilliger aan te melden.

verzetsgroepen gaven zich tegelijk op als vrijwilliger om ook Nederlands-Indië van de bezetter te bevrijden.
Op 30 november 1944 werden officieel twee verschillende soorten verbandakten onderscheiden. In de eerste plaats was er de lange verbandakte: wie hiervoor tekende kon overal ter wereld als oorlogsvrijwilliger worden ingezet voor onbepaalde tijd. In de tweede plaats was er de korte verbandakte: ondertekenaars konden tot een half jaar na de bevrijding van Nederland ingezet worden in Europa.
Niet alleen de Nederlandse regering wilde graag Nederlandse troepen naar Nederlands-Indië sturen, ook de Amerikaanse generaal MacArthur drong in februari 1945 aan op het zo snel mogelijk sturen van minstens 4.000 man troepen.

Op 5 mei 1945 was de toestand dus als volgt: in het bevrijde zuiden was er al een begin van organisatie van oorlogsvrijwilligerbataljons en in het net bevrijde overgebleven gedeelte wachtten velen op een mogelijkheid om zich

HET KENNEMERBATALJON IN WORDING NA 5 MEI 1945
Meteen na 5 mei 1945 waren de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten in Haarlem en omgeving bovengronds gaan werken. In heel Zuid-Kennemerland handhaafde de Binnenlandse Strijdkrachten de orde, registreerde opgepakte gevangenen en nam als vanzelfsprekend ook de taak op zich om oorlogsvrijwilligers te werven. Velen uit de Binnenlandse Strijdkrachten hadden in de oorlog al afgesproken zich te zullen melden om mee te helpen Nederlands-Indië te gaan bevrijden van de Japanners. Zeker de eerste lichtingen oorlogsvrijwilligers bestonden dan ook louter uit leden van de Binnenlandse Stijdkrachten.
Het aanmeldingsbureau was aanvankelijk gevestigd in de Jansstraat 81, maar al in juni 1945 werd het bureau verplaatst naar de Heemsteedse Dreef 271.
Er deden zich in Haarlem, net als bij andere aanmeldingsbureaus, nogal wat problemen voor bij de inschrijving van vrijwilligers. In de eerste plaats hadden de leden van verzetsgroepen toen ze afspraken om zich met zijn allen te melden als oorlogsvrijwilliger niet gedacht aan door de regering te stellen criteria. (leeftijd tussen 18 en 36, een goede gezondheid en onder de 21 toestemming van de ouders).
Uiteraard leverden deze criteria problemen op. Als een hele verzetsgroep zich kwam melden kon een aantal van hen, die te oud of te jong waren, zich niet laten inschrijven. Dit leidde ook in Haarlem en omgeving tot vele protesten en adhesiebetuigingen om mensen toch toe te laten. Jongens van 16 of 17, die toestemming van hun ouders hadden, werd oogluikend toegestaan dienst te nemen. Ook de bovengrens van 36 jaar werd af en toe ontdoken, M. Malie-

paard ging met het Kennemerbataljon mee, hoewel hij al ouder dan 36 jaar was. Hier en daar leidde de strenge leeftijdseisen tot verontwaardiging en wrevel. Officiële toestemming om als oorlogsvrijwilliger mee te gaan werd als men niet aan de leeftijdseis voldeed ook na het schrijven van brieven en het uitoefenen van druk niet gegeven. Vandaar dat men het op illegale wijze voor elkaar probeerde te krijgen. Per slot van rekening hadden velen daar in het verzet wel wat over geleerd! Een voorbeeld is Piet van de Boon. In mei 1945 was hij pas 16, maar kwam op een persoonsbewijs waarop zijn leeftijd was veranderd in 18 jaar door de keuring. Een tweede probleem voor de aspirant-vrijwilligers was de medische keuring. Jongens en mannen in en rond Haarlem waren vlak na het einde van de oorlog door ondervoeding bepaald niet in medisch optimale toestand. Toch werd vrijwel iedereen goedgekeurd. Bij de keuring ging men ervan uit dat "de tijdelijke zwakte" door ondervoeding snel over zou zijn. Daarom werd men, behalve als er duidelijke ziekten werden geconstateerd, snel goedgekeurd. Een laatste probleem bij de aanmeldingen van oorlogsvrijwilligers bleek de ouderlijke toestemming. Sommige aspirant-oorlogsvrijwilligers, waarvan de ouders toestemming moesten geven, kregen die niet. Meestal niet omdat de ouders het niet eens waren met het tekenen van hun zoon als oorlogsvrijwilliger, maar omdat het kind niet gemist kon worden als arbeidskracht. Ondanks al deze problemen melden zich velen aan bij het Haarlemse aanmeldingsbureau. Op 28 juni 1945 hadden zich de volgende aantallen oorlogsvrijwilligers aangemeld in district 12 (Noord-Holland Zuid, behalve Amsterdam):

Haarlem	865	(inclusief Spaarndam en Haarlemmerliede)
Heemstede	174	
Bloemendaal	159	
Sassenheim	12	
Hillegom	25	
Haarlemmermeer	153	(inclusief Halfweg)
Velsen	90	
Lisse	19	

Hiervan vielen uiteraard een aantal mannen af, maar er bleven nog genoeg oorlogsvrijwilliger om een "eigen" Kennemerbataljon te vormen.

Het idee om mee te helpen aan de bevrijding van Nederlands-Indië was in brede lagen van de bevolking bekend en goedgekeurd. Dit blijkt wel uit de diverse feeststoeten na de oorlog. Bij gebrek aan feestmateriaal werden met primitieve middelen in vele plaatsen allegorische stoeten samengesteld die door het dorp of de wijk of zelfs de hele stad reden. Er waren wagens met "onderduikers", met "illegalen", maar ook vaak wagens met anti-Japanse leuzen. Zo werd in Haarlemmerliede een wagen gemaakt waarop een spandoek bevestigd was met daarop de leuze: "Wij geven de Jappen raken klappen". En Haarlemmerliede was zeker niet de enige plaats in Kennemerland waar zo'n wagen in de bevrijdingsstoet mee reed.

Zoals gezegd, de eerste lichtingen Oorlogsvrijwilligers waren eigenlijk alleen maar oud-verzetsstrijders, die via de Binnenlandse Strijdkrachten bij de oorlogsvrijwilligers terecht kwamen. Vanaf 31 mei bevond een administratieve ploeg oud-B.S.ers zich in de gebouwen van de psychiatrische inrichting Sancta Maria (kortweg de Sancta) in Noordwijkerhout. De eerste administratieve-foeragetroepen in de Sancta hadden de opdracht om alles administratief voor te bereiden voor het ontvangen van aspirant-militairen. Dat betekende onderdak regelen; geen probleem op de terreinen van de Sancta Maria. Er waren nog maar heel weinig bewoners en verpleegsters op het terrein aanwezig, zodat vele gebouwen door de aspirant-militairen betrokken zouden kunnen worden. De eerste gevechts-oorlogsvrijwilliger die komt

is de vrijwilliger Jaap de Witt Hamer, afkomstig uit de ondergrondse ploeg Haarlemmermeer/Halfweg. Jaap de Witt Hamer had "georganiseerd" dat zijn compagnie, gestart in de suikerfabriek in Halfweg, hier geconcentreerd gelegerd kon worden. Deze latere eerste compagnie heeft altijd als bijnaam "de Bietenbak" gehouden, naar de plek waar de compagnie is opgericht. Afspraak was dat de andere compagnieën zo snel mogelijk zouden volgen. En beetje bij beetje gebeurde dit ook. Het was bepaald niet ongezellig op de Sancta, tot op de dag van vandaag circuleren verhalen over de gezellige en vriendelijke verpleegsters van de Sancta. Zeker voor de heel jonge jongens, die voor de eerste keer van huis waren, waren zij een grote hulp. Ook de sfeer onderling was uitstekend.
Huisvesting was op het terrein van de Sancta geen probleem, maar het organiseren van de aanvoer van eten, het vinden van kleding en schoeisel en het vinden van militair materieel leidde tot haast onoverkomelijke problemen. Toch wist de administratieve- en foerage-ploeg nog aardig wat voor elkaar te krijgen. Er werd getracht eten te regelen voor de komende troepen, en dat lukte, zij het met veel problemen. De kleding van de oorlogsvrijwilligers leverde veel meer problemen op. Het uniform bestond uit de kleren die de vrijwilligers aanhadden met een band van de B.S. om hun arm, want ook de foerageploeg kon niets doen aan het te kort aan uniformen en het ontbreken van schoenen.
Die eerste vrijwilligers moeten een bont gezelschap zijn geweest. Er werd veel geëxerceerd, vaak op blote voeten bij gebrek aan schoenen. Andere trainingsmogelijkheden waren er nauwelijks. Voor zover er iets aan militaire training werd gedaan bestond dit uit het illegaal gooien van handgranaten in de duinen bij Noordwijkerhout. Dit had twee voordelen. De aspirant-militairen leerden handgranaten gooien en tegelijkertijd werden de mijnen die in de duinen gelegd waren tot ontploffing gebracht. Tot op de dag van vandaag worden deze alternatieve trainingen met een mengeling van plezier en nostalgie opgehaald. De overgrote meerderheid van de mijnen in de duinen en langs het strand werden echter geruimd door gevangen genomen Duitse militairen. Ook werden wel eens militaire aanvallen nagespeeld in de duinen. Dat leverde veel hilariteit op maar niet zoveel militaire kennis.
Voor echte trainingen waren twee dingen nodig die in Noordwijkerhout ontbraken: instructeurs en materiaal om mee te trainen. Kaderleden, die de oorlogsvrijwilliger konden trainen, waren echter niet voorhanden. Al snel na de bevrijding werden, onder andere in Amsterdam, kadertrainingsscholen opgezet. Op deze school zou het allernoodzakelijkste onderwezen worden op militair en leidinggevend gebied. Naast militaire training zouden de kaderleden ook onderwezen moeten worden in taal, land, godsdienst en zeden van Nederlands-Indië. Ook uit Noordwijkerhout werden mensen naar deze training gestuurd. De eerste groep al in juni 1945. Het bezoek aan deze school was geen onverdeeld succes, volgens de verhalen haakten een aantal mensen tijdens deze cursus af. Verder werd getracht met Engelse instructeurs het gebrek aan Nederlandse kaderleden op te heffen, maar dat lukte maar zeer ten dele. In kleine ploegen werden ook militairen in spé gestuurd naar de Wildhoef in Bloemendaal. Op deze stormschool werd ook getraind. Favoriet was het springen, aan een touw, uit de derde verdieping van het gebouw. Dit gebeurde onder leiding van Koos Kortekaas.

Op 30 juli werd het Kennemerbataljon in wording bezocht door Major Clutton, een Brits officier toegevoegd aan de regionaal trainingsofficier van de Binnenlandse Strijdkrachten. Het bataljon bestond toen alleen nog maar uit medisch goedgekeurde en aangemelde vrijwillige leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en viel ook onder de bevelen van de Binnenlandse Stijdkrachten. Clutton was onder de indruk van de goede sfeer, de uitstraling en efficiency en de militaire houding van de mannen. Wel schreef hij dat er geen uniformen waren en dat schoenen een ernstig probleem vormden. In zijn officiële rapport nam hij op wat de leden van het bataljon vertelden over oefeningen op blote voeten, bij gebrek aan schoeisel. Ook noteerde hij de verhalen over het opblazen van mijnen met handgranaten in de duinen als

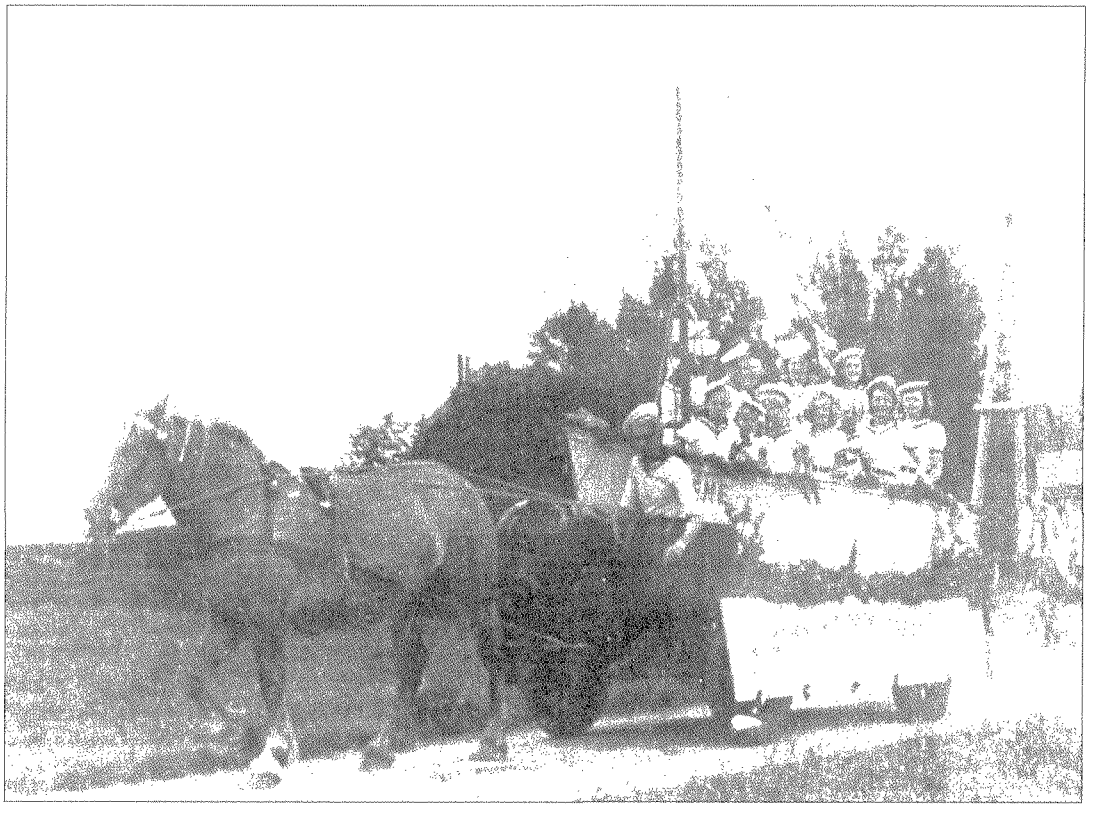

Wagen uit de bevrijdingsoptocht in Haarlemmerliede.

militaire oefening. Hij beschouwde dat niet als een optimale voorbereiding op militaire acties. Het aantal wapens was bedroevend. Er was een redelijk aantal buitgemaakte Duitse handgranaten en Duitse geweren met munitie, maar slechts 10 Brens, 50 stens en 25 Lee Enfields. Het bataljon telde op dat ogenblik meer dan 400 man, dus is een totaal van 85 mogelijke schietwapens niet al te best. Er werd wel met de Duitse geweren getraind, maar handig was dat niet. Als schietoefening kon het nog wel, maar het had natuurlijk nauwelijks zin om goed vertrouwd te met deze geweren te raken en ze snel in en uit elkaar te kunnen halen. De Engelse en Amerikaanse bewapening zat heel anders in elkaar en moest ook anders behandeld worden. Waar de militaire houding, die Clutton beschrijft, uit bestond is niet duidelijk, maar de kameraadschap onderling was, zo vertelt men nu nog, inderdaad heel groot.

POLITIEKE TOESTAND NA DE CAPITULATIE VAN JAPAN OP 17 AUGUSTUS 1945

Vanaf 17 augustus veranderden de oorlogsomstandigheden over de hele wereld drastisch. Japan capituleerde en Nederlands-Indië kwam volgens in de oorlog gemaakte afspraken onder het gezag van het South East Asia Command. De opperbevelhebber hiervan was Lord Louis Mountbatten. Engeland had niet veel op met de Nederlandse plannen om militairen naar Nederlands-Indië te sturen. Ze reageerden na de capitulatie dan ook uiterst terughoudend op de plannen van de Nederlandse regering om troepen in Azië te krijgen. Een van de

zaken die hierbij zeker meegespeeld heeft is dat Engeland niet wilde dat in Azië Nederland mee ging doen als geallieerde partner. De macht die ze hadden wilden ze niet graag afstaan of delen. Ook Australië gooide roet in het Nederlandse eten.
Oorspronkelijk was het de bedoeling geweest dat de net gevormde, niet getrainde bataljons oorlogsvrijwilliger via Engeland naar Australië getransporteerd zouden worden om daar hun opleiding in militaire- en tropenkennis te krijgen. Na de capitulatie van Japan waren er geen troepen meer nodig om Nederlands-Indië van de Japanners te bevrijden en was het dus volgens de Australische regering niet meer nodig om Nederlandse troepen te sturen. Ze weigerden dan ook pertinent om nog troepen toe te laten op Australisch grondgebied.
Goede raad was duur. Vele bataljons oorlogsvrijwilligers waren in oprichting of al opgericht en wachtten om verscheept te worden. De Nederlandse regering vond het bovendien van groot belang, net als bij de voorbereidingen voor de vorming van oorlogsbataljons tijdens de oorlog, dat Nederland als partner van de geallieerden erkend werd in Azië. Eind augustus werd daarom toch besloten om alles in het werk te stellen om troepen naar Azië te sturen. Het plan was om bataljons via Engeland direct naar Nederlands-Indië te sturen, dus niet meer via Australië. Er werd niet meer gerept over militaire trainingen voor oorlogsvrijwilligers. Vreemd genoeg waren de Engelsen wel bereid om Nederlandse troepen in kampen in Engeland op te vangen, ook al meenden ze, dat ze zelf Nederlands-Indië wel konden beheersen. Helaas waren ze zelf uiterst traag in het sturen van troepen naar Java. Pas op 29 september, dus meer dan een maand na de capitulatie, landden de eerste Engelse troepen bij Batavia. Het was slechts een kleine groep van 1.000 man en ze konden niet veel uitrichten.
De mensen in de Japanse kampen konden de kampen nog steeds niet verlaten, aangezien er niet genoeg troepen waren om hen te beschermen buiten de kampen. Als ze de kampen toch verlieten, liepen ze grote kans vermoord te worden. Maar er was niet genoeg materieel en mankracht om de mensen naar minder rampzalige plaatsen te vervoeren. De Engelsen handhaafden daarom alleen de status-quo en de mannen, vrouwen en kinderen moesten in de kampen blijven onder erbarmelijke omstandigheden.

De weinig enthousiaste houding van de Engelsen in Nederlands-Indië werd uiteraard bekend in Nederland. Velen hadden familie of vrienden in Nederlands-Indië en de nonchalante benadering door de Engelsen wekte dan ook grote boosheid. Het regeringsbesluit om hoe dan ook zelf troepen in Nederlands-Indië te krijgen werd hierdoor alleen maar gesteund door meer mensen in Nederland. Vanaf 18 september 1945 werden er troepen naar twee kampen in Engeland gestuurd. Hier zouden de troepen tropenuniformen krijgen en konden de laatste administratieve en financiële zaken worden geregeld. Er werd een troepentransportschip gecharterd om de oorlogsvrijwilligers naar Nederlands-Indië te verschepen. Op de eerste reis van dit schip, de Alcantara, ontstonden begin oktober 1945 grote politieke problemen. De oorlogsvrijwilligers mochten van de Engelsen niet aan land in Nederlands-Indië. Ze waren bang dat de Indonesiërs hierdoor geprovoceerd zouden worden, en overvallen op Britse militairen zouden gaan plegen. Tijdens de onderhandelingen over het al dan niet toelaten van Nederlandse militairen in Nederlands-Indië tussen de Engelse en Nederlandse legertop voer de Alcantara een aantal keren op en neer tussen Batavia en Singapore. Uiteindelijk, na elf dagen onderhandelen, bleven de Engelsen bij hun besluit om de troepen geen toestemming te geven om in Nederlands-Indië aan land te gaan. Uitgeweken werd toen naar Malakka, waar de troepen ver in de jungle werden weggestopt.

DE OPRICHTING EN ORGANISATIE VAN HET KENNEMERBATALJON NA 17 AUGUSTUS 1945

Terug naar het Kennemerbataljon. Uiteraard had de capitulatie van Japan op 17 Augustus

1945 ook gevolgen voor het Kennemerbataljon. Het oorspronkelijke idee van veel oorlogsvrijwilligers was om Nederlands-Indië te bevrijden van de Japanners. Dat was na 17 augustus niet meer nodig. Toch werd stug verder gewerkt aan de opbouw van het bataljon. Op 27 augustus 1945 werd een voorlopige officiële instructie uitgevaardigd om II-4-R.I., het Kennemerbataljon dus, formeel op te richten als eenheid van de Koninklijke Landmacht. Deze voorloper van de officiële oprichting was natuurlijk alleen maar de bevestiging van de bestaande toestand. Voor de militairen in Sancta Maria veranderde er niets. De officiële oprichtingsbeschikking van het ministerie van Oorlog volgde op 17 september. Het bataljon bestond toen uit leden van de Binnenlandse Strijdkrachten van de rayons Haarlem en Alkmaar, aangevuld met "gewone" Oorlogsvrijwilligers. De officiële plaats van legering bleef de Sancta Maria in Noordwijkerhout. Reserve 1e Luitenant C. van Kammen werd bataljonscommandant. Er werd getraind onder leiding van Engelse trainingsofficieren en verder werd er nog steeds veel gemarcheerd door de omgeving. Het opzetten van de administratie bleef een reuze-klus, evenals het foerageren (voedsel, kleding, militaire zaken) voor zoveel man. Toch was de sfeer uitstekend. Op 17 november ontving het bataljon hoog bezoek, prins Bernhard kwam om II-4-R.I. te inspecteren. Dit deed de leden van het bataljon enorm goed. Het bezoek was een groot succes, de parade en het defilé erna verliepen prima.

1e Depôt-Bataljon Noordwijkerhout

Menu

Wilhelmina-Soep

Aardappelen
Groenten
Vleesch

Appelmoes

Pudding
Abrikozen

IJs

Taart

31 Augustus 1945

Op Koninginnedag 1945 aten de militairen in de Sancta Maria een vorstelijk maal.

M. van den Heuvel, inspecteur der voor uitzending naar Nederlands Oost Indië. (N.O.I.) bestemde Lichte Infanterie Batalajons (LIB's), maakte dezelfde dag een "rapport betreffende de toestand bij II-4-R.I.".
Hierin schetste hij het volgende:

- De basis van het bataljon was gevormd door oud-B.S.-ers. Doordat een aantal mensen in de loop van de tijd medisch was afgekeurd of geen ouderlijke toestemming had gekregen was er een tekort van 250 man. Voor de aanvulling was een beroep gedaan op Oorlogsvrijwilligers die niet tot de Binnenlandse Stijdkrachten behoord hadden. Vrijwel al deze aanvullende Oorlogsvrijwilligers waren oud-militairen van vóór 1940. Aanvankelijk werden ze met enige terughoudendheid ontvangen, maar waren door hun eigen positieve houding al snel geaccepteerd.
- Maar 18 van de 707 mensen hadden tropenervaring. Er werden lezingen georganiseerd door het Koloniaal Museum over Indische onderwerpen die veel belangstelling trokken. Ook waren er aan iedereen Maleise leerboekjes uitgedeeld. Het effect hiervan was echter niet duidelijk. Er was wel interesse voor de lezingen, maar het nagenoeg ontbreken van mensen met tropenervaring zou misschien tot problemen kunnen leiden.

- Een groot probleem was het militair gezag. "Dit is ontstaan", zo meldde Van den Heuvel, "door de samenstelling en de wordingsgeschiedenis van het bataljon maar kan tot gevaarlijke uitwassen leiden. Er bestaat nog niet het rotsvaste begrip, dat elke order, hoe schijnbaar onbelangrijk ook, de militair heilig moet zijn. Ook is er het foutieve begrip dat de persoon van de meerdere eerbied behoort te krijgen en niet het door de meerdere vertegenwoordigd gezag."
  Wat hij bedoelde was het volgende: vaak werden oud-commandanten van de verschillende groepen uit het verzet nog steeds als het hoogste gezag erkend. Mensen werden nog steeds bij hun naam uit de illegaliteit genoemd en het doorvoeren dat de benoemde officieren het hoogste gezag waren verliep stroef voor diegenen die niet daarvóór al als illegale commandant erkend waren. Ook vond Van den Heuvel dat het begrip voor orde en netheid in de kazerne nog onvoldoende was. Van den Heuvel sprak echter de overtuiging uit dat deze problemen gecorrigeerd zouden kunnen worden door de leiding.
- Over de kleding en uitrusting meldde hij het volgende:
  De bovenkleding was compleet, maar in slechte staat (bedoeld wordt dat het gedragen Engelse militaire kleding is, die deels versleten was en deels nog de kogelgaten bevatte) en de onderkleding was helemaal ontoereikend. Ook schoenen bleef een probleem, boven maat negen was er nog steeds niets in voorraad. Het militaire materieel was tussen juli en november beter geworden en nu goed en compleet.
- De geoefendheid was wisselend.
  Ongeveer twee-derde van het bataljon (dus ongeveer 450 man) had een voldoende schietvaardigheid. Er was dus, en dat stond ook in het rapport, kennelijk behoorlijk geoefend tussen juli en november. Het officierskorps en de commandant werden als goed gekenschetst. Hun technische en tactische vaardigheden moesten nog verbeterd worden, maar het overwicht op de soldaten was prima. Dit was vooral het gevolg van het feit dat nagenoeg alle officieren al een leidinggevende positie hadden gehad in de illegaliteit.

De conclusie van Van den Heuvel was dan ook dat het bataljon geschikt was voor bewakingsopdrachten en eenvoudige gevechtstaken, b.v. verdediging van bepaalde objecten, maar dat aan tactische vaardigheid nog het een en ander verbeterd kon worden. Veel tijd om iets aan dit laatste te doen was er echter niet meer. Een week na het uitkomen van het rapport, op 22 november, marcheerde het bataljon ten afscheid door de stad Haarlem.
Op 28 november werden de officieren beëdigd, die drie dagen eerder officieel benoemd waren. Vervolgens mocht iedereen naar huis om afscheid te nemen, aangezien 30 november de datum van vertrek naar Engeland was. Dat was trouwens niet de eerste keer dat de militairen afscheidsverlof kregen. In de loop van de maanden is dit wel vijf keer gebeurd. Steeds ging het vertrek niet door. Maar nu was het dan toch echt zo ver!

VERBLIJF IN ENGELAND

Na een enthousiast vertrek op 30 november van station Leiden, ging de reis van Haarlem en Amsterdam naar Oostende.
Dit ging met enige haperingen. Een gedeelte van de trein bleef vlak na Haarlem staan, terwijl de rest doorreed naar Amsterdam. Deze wagons kwamen weer terug naar Haarlem en vertrokken na een nieuwe omweg over Amsterdam alsnog naar Oostende.
Er was niet genoeg ruimte in de trein, daarom gingen sommige mannen in de bagagerekken liggen om voor ruimte te zorgen. Alle ramen waren stuk zodat het weer, het was eind november, vrij spel had. Er was geen verlichting en een deel van de manschappen zat zelfs in beestenwagens. De aankomst in Oostende was dan ook een opluchting. De oversteek naar Engeland op de Princess Astrid geschiedde voorspoedig. Ook het transport naar het kamp East-

hampsteadpark bij Wokingham, het kamp waar het Kennemerbataljon naar toe getransporteerd werd, ging zonder hapering. In Engeland zou, volgens het vooropgezette plan, kleding en militaire uitrusting op peil worden gebracht, de tropeninentingen verzorgd en militaire trainingen gegeven worden. Het kamp in Engeland waar het Kennemerbataljon gevestigd was, was bepaald geen hemel op aarde. Er waren grote wrijvingen met de Engelsen over het stoken van kachels in de barakken, over het eten en over de kleding. Overdag mocht er volgens de Engelsen niet gestookt worden in de ijskoude barakken. Dus stookten de militairen illegaal, met kolen die ze 'achteroverdrukten'. Het rantsoen dat de manschappen kregen was absoluut onvoldoende voor de mensen die nog in slechte lichamelijke conditie waren door langdurige ondervoeding. Ook de kleding en het schoeisel, dat in Engeland aangevuld zou worden, bleken slecht, kapot of gewoon niet aanwezig. De ruzies hierover tussen de Engelse intendance en de bataljonsfoerageurs liepen steeds hoog op en bleven voortduren tot aan het vertrek van het bataljon op 31 december. De minister van Oorlog besloot op 6 december 1945 aan alle Nederlandse troepen die in Engeland gevestigd waren een kerstpakket te sturen. Deze pakketten waren oorspronkelijk bedoeld voor Nederlandse krijgsgevangenen in Duitsland. Ze waren nu over en konden dus wel dienen voor de soldaten in Engeland. Probleem was de administratieve toestand. Niemand wist meer hoeveel troepen waar lagen. De foeragemeesters kregen dus ongeveer zoveel pakketten als de leiding dacht dat nodig waren. Dit leverde uiteraard in de twee opvangkampen weer het nodige gekanker op.
Al met al waren de manschappen van II-4-R.I. blij dat ze op 31 december 1945 Engeland konden verlaten op weg naar Azië.

EINDELIJK NAAR DE OOST

Het transport over zee ging aan boord van het schip de Alcantara, samen met I-4-R.I. (samengesteld uit Oorlogsvrijwilliger uit het district Den Haag) en het 4e bataljon Stoottroepen. Aan boord van het schip was de toestand verre van ideaal. Tot op de dag van vandaag wordt er met afgrijzen aan de reis met de Alcantara gedacht. Het schip was veel te vol, er waren wel 3.000 man aan boord, zodat het soms leek of er geen enkel vrij plekje meer was op het hele schip. Velen waren zeezieken, dat was op het overvolle schip bepaald geen pretje! Het eten was onvoldoende en smakeloos, vele manschappen verveelden zich op het overvolle schip te pletter en er was absoluut onvoldoende reddingsmateriaal aan boord voor alle troepen. Een gedeelte van de officieren deed zijn uiterste best om de manschappen bezig te houden en af te leiden, maar de houding van een aantal andere officieren ten opzichte van de meereizende Engelse vrouwen riep nogal wat weerstand op. De beloofde aanvulling van het materieel in Sri Lanka was er niet, er waren geen postbestellingen voor de Nederlandse manschappen en het onderscheid tussen de manschappen en de officieren was in de ogen van de manschappen, maar ook in de ogen van een onafhankelijke rapporteur, veel te groot. Deels werd voor de problemen, die vergroot werden door de beroerde communicatie met de Engelse bemanning en deels te wijten waren aan Engelse voorschriften (voedsel, positie en ruimten officieren), nog tijdens de reis een oplossing gezocht.
De reis ging naar Malakka, aangezien de Engelsen nog steeds Nederlands-Indië gesloten hielden voor Nederlandse troepen. Maar Malakka zat vol met Engelse troepen, zodat de Nederlanders noodgedwongen in de rimboe werden geplaatst. Voordat ze van boord mochten in Singapore werden de troepen eerst zes dagen op het schip vastgehouden. Nadat de troepen dan eindelijk van boord mochten bleek het aanwezige transportmaterieel absoluut ontoereikend. Een groot gedeelte van de troepen sliep, in afwachting van de komst van een trein, op het station in Singapore. Het Kennemerbataljon werd in eerste instantie geplaatst in Chaah. De "legerbasis Chaah" was een leeg oud Japans vliegveld aangelegd door krijgsgevangenen. Het vliegveld bestond uit een grote vlakte van rode klei met niets erop. In no time werd

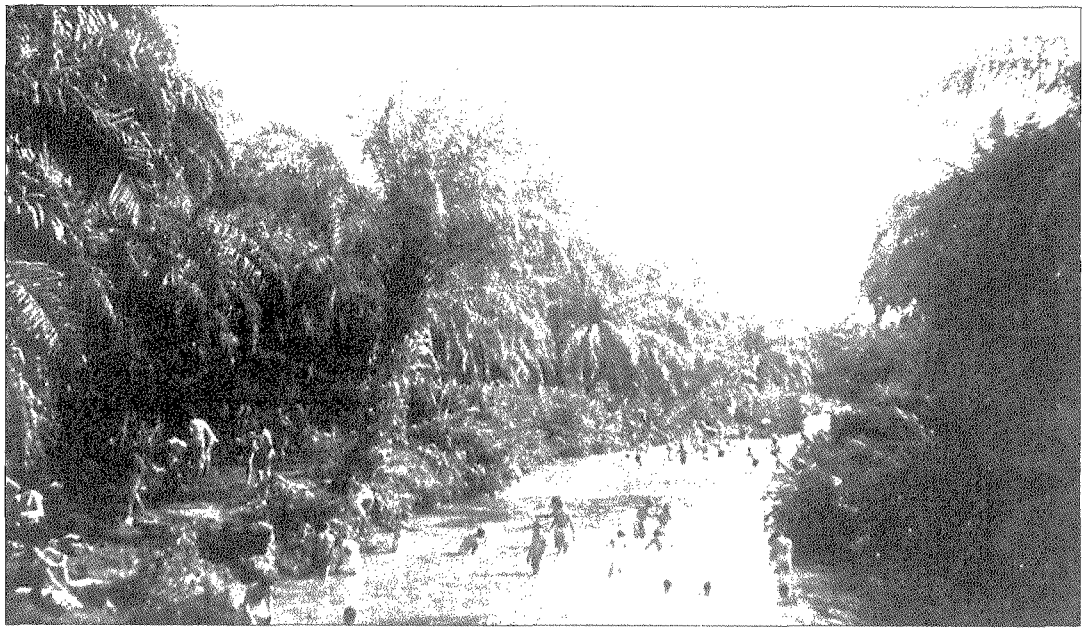

Rivier bij de legerbasis Chaah.

Onderweg van Chaah naar Mersing, van hel naar hemel.

geprobeerd een kampement te maken, maar dat viel niet mee. De tenten spoelden weg in de tropenregens, het voedsel was hopeloos en bij gebrek aan latrines braken ziekten al snel uit. De toestand was zo slecht dat verschillende militairen oedeem kregen. Gewassen moest worden in een rivier op een kwartier lopen afstand.
Niet dat dit wassen hielp, want voor je terug was zat je toch weer onder de rode klei, zo ongeveer het enige wat in Chaah in ruime mate aanwezig was. Gelukkig werd het bataljon al na tien dagen overgeplaatst naar Mersing, een plaatsje aan de Zuid-Chinese zee. Foto's laten een idyllisch plaatsje zien. Hier bleef het bataljon tot 26 maart 1946. Tot verdriet van velen viel hier de eerste dode van het Kennemerbataljon, Garralt Vinke. Hij verdronk in de Zuid-Chinese zee. Wat er gebeurde bleef onduidelijk. Mogelijk was hij te ver in zee gegaan en had geen kans meer gezien het strand te bereiken.

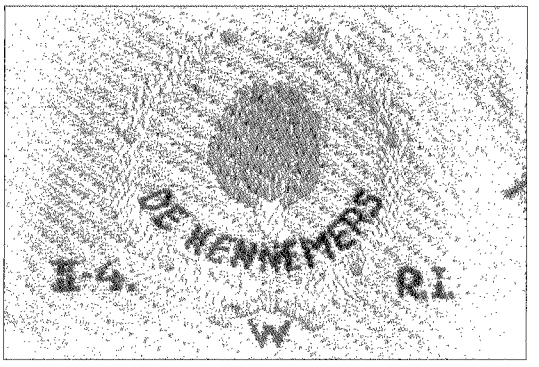

Afgekeurd insigne.

Tijdens het verblijf in Mersing werd het Kennemerbataljon op 15 februari 1946 in een officiële plechtigheid samengevoegd tot één brigade met I-4-R.I. en het 4e bataljon Regiment Stoottroepen (tot maart 1946) en I-11-R.I. (vanaf 4 mei 1946). Deze brigade kreeg de naam W-brigade. Tot 26 maart werd er door de mannen van het Kennemerbataljon gebouwd in het kampement, veel geoefend met militair materieel en in militaire tactiek. Toch werd er nog tijd gevonden voor ontspanning. De "Kennemer Klapper", het blad van het bataljon, werd opgezet. Het eerste nummer van dit "dag"blad werd verspreid op 17 februari 1946.
In het dagblad verschenen: mededelingen van de commandant, moppen, nieuwsberichten en verslagen van radioberichten uit Nederland, oproepen om mee te doen aan clubjes, verslagen van voetbalwedstrijden en andere sportevenementen, informatie over Nederlands-Indië, raadsels en achtergrondverhalen over Java.
In Mersing werd door de commandant een "gemeenteraad" voor het Kennemerbataljon ingesteld, met heuse gemeenteraadsverkiezingen. De eerste raad trad aan op 15 maart 1946. De leden van de raad wilden practische zaken geregeld zien, bijvoorbeeld de aankoop van sportschoenen in Singapore. Inspraak in het beleid zou deze raad, in tegenstelling tot een normale gemeenteraad, niet krijgen. Wel mochten ze wensen uiten en ideeën opperen.
Via de Kennemer Klapper werd ook gemeld dat mensen in Nederland via de radio zelf de groeten konden doen aan militairen in de Oost. Militairen konden hierover schrijven met achterblijvers. Deze moesten zich dan aanmelden en konden dan zelf via de radio hun boodschap overbrengen. Hiervan is heel veel gebruik gemaakt. Nog in Mersing, wordt op voorstel van soldaat Haasbeek, vertegenwoordiger in de raad namens de 2e compagnie, een prijsvraag mouwinsigne uitgeschreven. Dit voorstel kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Generaal Spoor, die eind januari 1946 de nieuwe legercommandant over het KNIL en de bataljons in Malakka werd, had een order uitgevaardigd om bataljonsemblemen te laten ontwerpen. Het ontwerp van soldaat Groninger, van de 3e compagnie, werd door de raad uitgekozen. Het stelde een blauwe tulp voor met daaronder in zwarte letters "de Kennemers". Het geheel zou moeten komen op een oranje ondergrond, met de aanduidingen II-4 en R.I. in beide hoeken, en in het midden de letter W (van de brigade waar het bataljon deel van uitmaakte). Dit insigne werd echter afgekeurd door de staf van generaal Spoor. Het nieuwe ontwerp was de Kennemer toren. Dit werd wel goedgekeurd.

Goedgekeurd insigne.

OP NAAR BATAVIA

26 maart 1946. Eindelijk was het dan zover. Ruim 10 maanden na het tekenen van de lange-verbandakte, waarbij men zich opgegeven had om als vrijwilliger over de hele wereld te worden ingezet, werden de manschappen ingescheept voor het uiteindelijke doel van iedereen in het bataljon - Nederlands-Indië. Niet dat het verschepen van een leien dakje ging. De Engelsen, eigenlijk niet gesteld op het toelaten van Nederlandse troepen in Nederlands-Indië, probeerden nog op de kade van Singapore de zaak te saboteren. Er was koortsachtig gewerkt op Malakka om de uitrusting voor het hele bataljon in orde te krijgen. En dat was, gezien de Engelse tegenwerking, een heel probleem. Toch waren de troepen toen ze op de kade van Singapore verschenen, voorzien van veel materieel, brandstof en zelfs grammofoons en platen. De manschappen zelf sjouwden hun spullen het ruim van het SS Salween in, het schip dat hen naar Nederlands-Indië zou brengen. Nadat al een groot gedeelte ingeladen was, beval de kapitein om de munitie en benzine van boord te halen, aangezien dat niet vervoerd mocht worden op een troepentransportschip. Daarop werden munitie en benzine uit het ruim van de Salween gehaald en in het ruim van het zusterschip de Samhain geladen. Maar wie schetst de verbazing van de aanwezige Nederlandse troepen? Ook de kapitein van dit schip vond het te gevaarlijk om een lading munitie en benzine aan boord te hebben. Goede raad was duur. Na onderhandelen met de Engelsen werd een soort compromis afgesproken. De benzine en munitie werd achtergelaten op de kade en zou worden overgedragen aan de Nederlandse liaisonofficier in Singapore. Deze zou zorgen dat het nagestuurd werd naar Batavia.

Op 30 maart 1946 kwam de Salween aan in de haven van Tandjong Priok. De hele brigade werd ontscheept en in twee delen in auto's vervoerd naar Batavia. De weg was zeer onveilig, maar er gebeurde gelukkig niets. Het Kennemerbataljon werd gelegerd in een oude KNIL-kazerne in Tanah Tinghi (=hoge grond). Tanah Tinghi lag aan de rand van Batavia. In de toegangshekken naar de kazerne zaten vele kogelgaten en op het terrein troffen de manschappen een pas gedolven graf van een Brits-Indische wachtpost aan, die kort tevoren ter plekke was gesneuveld. Mede daardoor was de eerste nacht in Tanah Tinghi er één om nooit te vergeten. Nerveus geworden door de kogelgaten en de gesneuvelde Brits-Indiër, opgeschrikt door het gerucht van mogelijke aanslagen en bang door de onbekende geluiden in en rond het kamp, brachten velen een onrustige nacht door. Er werd op van alles geschoten, honden, katten, kikkers, vuurvliegjes en wat dies meer zij.

Het gemis aan materieel werd in Batavia met grote creativiteit te lijf gegaan. Met spullen uit de Engelse legerdump en veel vernuft, werden complete Brengun-carriers in elkaar geknutseld. Ook werden Jeeps en andere voertuigen, met instemming van de leiding van het bataljon, van de Engelsen "geleend". De chassisnummers werden eruit geveild en de voertuigen opnieuw gespoten. Het verhaal gaat dat het bataljon zoveel rollend materieel had toen ze

Batavia verlieten, dat een gedeelte door andere voertuigen getrokken moest worden. Enkele van de in elkaar geknutselde Brengun-carriers hebben het tot het afscheid in 1948 uitgehouden!

De tijd in Nederlands-Indië wordt door de mannen van II-4-R.I. als moeilijk, enerverend, maar zeker zinvol ervaren. In het kader van dit artikel voert het te ver om in te gaan op de militaire acties waar het bataljon aan heeft deelgenomen. Eén uitzondering wil ik echter maken. Namelijk voor het standhouden in Tjiandjoer in juni 1946.
Op 27 juni 1946 droegen de Engelsen de stad Tjiandjoer en het gedeelte van de Grote Postweg (Batavia-Bandoeng) tussen Batavia en Tjiandjoer over aan de Nederlanders. Tijdens de overname door II-4-R.I. was een groot gedeelte van de Engelse bezetting al verdwenen. Vlak bij Tjiandjoer vertrokken de Brits- Indiërs onmiddellijk nadat een kleine groep verkenners daar arriveerde. Meteen werd deze groep verkenners door de vijand onder vuur genomen. De ruiten van de auto's sneuvelden en de verkenners moesten ijlings dekking zoeken. Tjiandjoer was in handen van de extremisten, dat was wel bekend, maar de verrassing over deze aanval was groot. 's-Nachts werd bekend, dat in de buurt van het station van Tjiandjoer een grote groep Chinezen door de extremisten was samengedreven. De bataljonscommandant, luitenant-kolonel Van der Meer, besloot om te proberen Tjiandjoer te veroveren en de Chinezen te ontzetten. Er waren van II-4-R.I. slechts 98 man aanwezig bij het gevecht in Tjiandjoer, afkomstig van de eerste compagnie en van de staf, de rest van het bataljon lag verspreid langs de Grote Postweg. Tegenover hen stond een troepenmacht van 1.000 extremisten. Door hardnekkig vol te houden, wisten deze 98 man stand te houden tegen de enorme overmacht tot twee dagen later versterkingen waren aangevoerd.
Een groot gedeelte van de tijd bracht het bataljon, verspreid over vele afgelegen posten, door in Pekalongan op Java. Hier werd veel, zeer veel patrouille gelopen. Bij het afscheid in mei 1948 werden tussen Nederlanders en Indonesiërs grote sportwedstrijden gehouden in Pekalongan. Enigszins weemoedig namen de troepen na zoveel tijd in Nederlands-Indië gezeten te hebben, afscheid van de baboe's, de kokkies en de Indonesische helpers.
Na een verblijf van ruim twee en een half jaar buiten Nederland keerde het bataljon in juni 1948 huiswaarts.

TERUG NAAR HUIS

De terugreis werd gemaakt aan boord van de Indrapoera. Gelukkig was het op dit schip niet zo vol als op de Alcantara op de heenreis. Aan boord werd een tijdschrift gemaakt voor de thuisvarende eenheden van zee-, land- en luchtstrijdkrachten. In deze "Scheepsklok" stond informatie over de plekken waar het schip langs voer en sportmogelijkheden aan boord. Ook werd vooruitgeblikt op de terugkeer in Nederland. Het hele Kennemerbataljon werd opgeroepen om op zaterdag 31 juli op een nog nader te bepalen plaats met zijn allen de gevallenen te herdenken. Ook het debarkeren werd uitvoerig doorgenomen. Er mocht geen familie bij de boot, per bus moest men ordelijk en netjes huiswaarts keren. Onderweg op de Indische Oceaan kreeg het schip motorstoringen, waardoor de reis terug ongebruikelijk land duurde, nl vijf weken. Zelfs de gezagvoerder meldde de ongebruikelijk lange reis. In zijn afscheidsboodschap schreef hij: "Nu het einde van deze, door allerlei onvoorziene omstandigheden lange reis in zicht is ..." De kranten in Nederland, die de vorderingen van de schepen uit Nederlands-Indië dagelijks meldden, hebben zelfs enige tijd de Indrapoera niet in hun schema opgenomen, omdat niet bekend was waar het schip zich bevond. Ongeveer twee weken was niet bekend wat er met het schip was gebeurd.

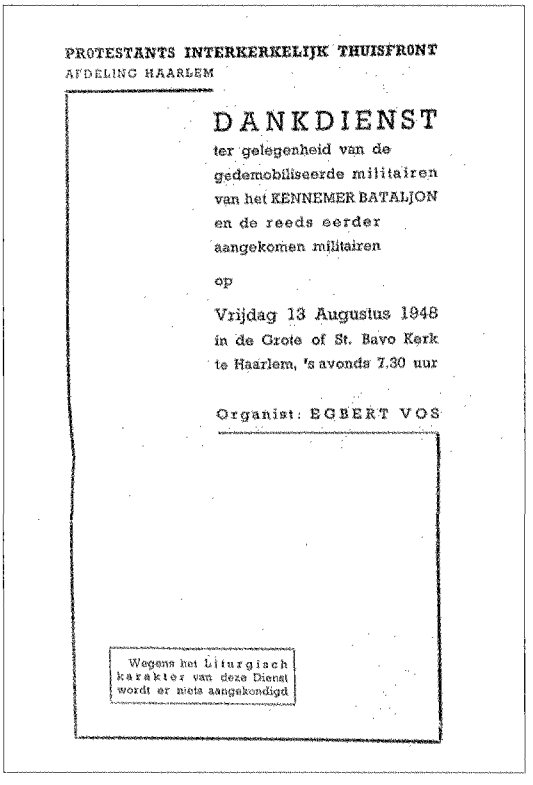

PROTESTANTS INTERKERKELIJK THUISFRONT
AFDELING HAARLEM

DANKDIENST
ter gelegenheid van de
gedemobiliseerde militairen
van het KENNEMER BATALJON
en de reeds eerder
aangekomen militairen

op

Vrijdag 13 Augustus 1948
in de Grote of St. Bavo Kerk
te Haarlem, 's avonds 7.30 uur

Organist: EGBERT VOS

Wegens het Liturgisch karakter van deze Dienst wordt er niets aangekondigd

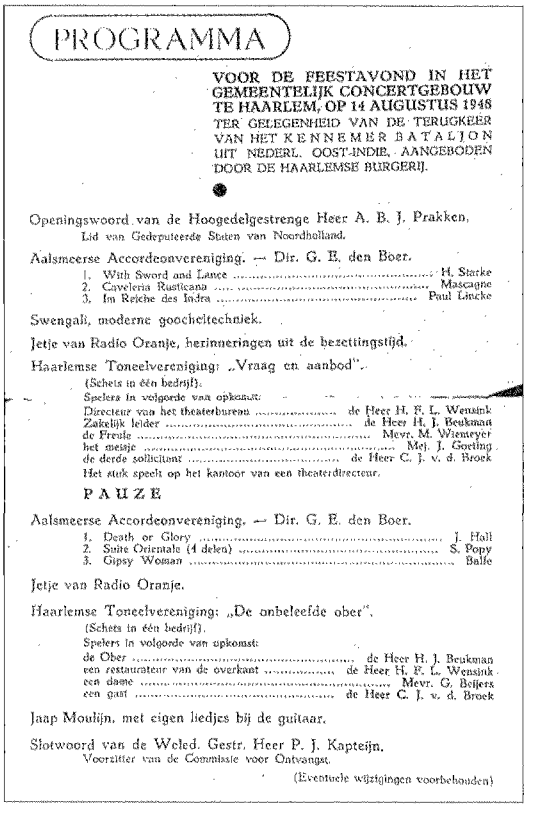

PROGRAMMA

VOOR DE FEESTAVOND IN HET GEMEENTELIJK CONCERTGEBOUW TE HAARLEM, OP 14 AUGUSTUS 1948 TER GELEGENHEID VAN DE TERUGKEER VAN HET KENNEMER BATALJON UIT NEDERL. OOST-INDIE, AANGEBODEN DOOR DE HAARLEMSE BURGERIJ.

Openingswoord van de Hoogedelgestrenge Heer A. B. J. Prakken,
Lid van Gedeputeerde Staten van Noordholland.

Aalsmeerse Accordeonvereniging. — Dir. G. E. den Boer.
1. With Sword and Lance ..... H. Starke
2. Caveleria Rusticana ..... Mascagne
3. Im Reiche des Indra ..... Paul Lincke

Swengali, moderne goocheltechniek.

Jetje van Radio Oranje, herinneringen uit de bezettingstijd.

Haarlemse Toneelvereniging: „Vraag en aanbod".
(Schets in één bedrijf).
Spelers in volgorde van opkomst:
Directeur van het theaterbureau ..... de Heer H. F. L. Wensink
Zakelijk leider ..... de Heer H. J. Beukman
de Freule ..... Mevr. M. Wiemeyer
het meisje ..... Mej. J. Goeting
de derde solicitant ..... de Heer C. J. v. d. Broek
Het stuk speelt op het kantoor van een theaterdirecteur.

PAUZE

Aalsmeerse Accordeonvereniging. — Dir. G. E. den Boer.
1. Death or Glory ..... J. Hall
2. Suite Orientale (4 delen) ..... S. Popy
3. Gipsy Woman ..... Balfe

Jetje van Radio Oranje.

Haarlemse Toneelvereniging: „De onbeleefde ober".
(Schets in één bedrijf).
Spelers in volgorde van opkomst:
de Ober ..... de Heer H. J. Beukman
een restaurateur van de overkant ..... de Heer H. F. L. Wensink
een dame ..... Mevr. G. Beijers
een gast ..... de Heer C. J. v. d. Broek

Jaap Moulijn, met eigen liedjes bij de guitaar.

Slotwoord van de Weled. Gestr. Heer P. J. Kapteijn,
Voorzitter van de Commissie voor Ontvangst.

(Eventuele wijzigingen voorbehouden)

Voorblad protestantse dankdienst op 13 augustus 1948.

Programma feestavond.

NA DE TERUGKEER

Zoals al in de "Scheepsklok" was aangekondigd, was het debarkeren in Rotterdam een zakelijke, sobere aangelegenheid. Geen juichende menigte langs de kade op 28 juli 1948, maar tafels waarlangs de militairen moesten lopen om hun dienstverband officieel administratief af te werken. Daarna per bus naar het huisadres. Voorwaar een rare thuiskomst na al die jaren! De kerken hielden dankdiensten voor de teruggekeerde oorlogsvrijwilliger. Niet in één oecumenische dienst, maar twee aparte, een katholieke en een protestantse dienst, helaas. Hoe hard dominee De Windt en aalmoezenier Vastbinder ook geprobeerd hadden om vanaf de Indrapoera een gezamenlijke dienst te organiseren, het is ze niet gelukt. In de katholieke Bavo mocht geen dominee achter het altaar en in de protestantse Bavo mocht geen pastoor op de kansel. Het probleem werd op Kennemerbataljon-wijze opgelost. Het hele bataljon woonde de dienst bij in de protestantse Bavo, trok naar de katholieke Bavo en woonde daar de mis bij. Op 14 augustus werd er tot slot een afscheidsparade gehouden, met een ontvangst op het stadhuis en feestavond in het concertgebouw. Een maand later volgde de complete eindafrekening. Het einde van een tijdperk was aangebroken.

Iedereen ging vervolgens hard aan het werk of de studie. Wel bleven velen in de jaren daarna onderling contact houden en zijn er in de afgelopen jaren een aantal reünies geweest en reizen naar de oude plekjes in Indonesië.

Of het verblijf van het Kennemerbataljon in Nederlands-Indië zin heeft gehad? Ik zou het niet kunnen zeggen. In ieder geval zijn ze, bezield van de beste voornemens en idealen naar Nederlands-Indië vertrokken. Bij terugkomst waren ze een groot aantal ervaringen rijker, maar illusies armer.

BIJLAGE 1:

LIJST van overleden leden van het Kennemerbataljon, 1946-1948

naam	plaats overlijden	datum
G. Vinke	Mersing (Malakka)	20- 2-1946
W. Goudsbloem	Batavia	12- 6-1946
M.B. Kroos	Patjet	3- 7- 1946
J.C. van Rossum	Tjiawi	16- 7-1946
M. Beverwijk	Tjiawi	16- 7-1946
D.N. Korf	Tjiawi	16- 7-1946
G.W. Seders	Tjiawi	16- 7-1946
G. Reyn	Tjoegenang	17- 7-1946
H.W. de Haan	Tjiandjoer	28- 8-1946
P. Trompetter	Tjiandjoer	27-10-1946
D. Hoek	Tjipanas	9-11-1946
J. Schuurman	Bandoeng	18-11-1946
H. Kamps	Tjibeureum	14-12-1946
J.A.B. Pietersz	Tjibeureum	20-12-1946
G.W. Huybens	Tjimahi	3- 4-1947
D.C.Proper	Bandoeng	24- 4-1947
A.H.M. Dieperink	Taloen	27- 8-1947
M. Timmer	Taloen	27- 8-1947
P.W. Flipsen	Rawakemboe	4- 9-1947
H. Nagelhout	Semarang	9- 9-1947
J.H. Alles	Pekalongan	9- 9-1947
R.J. v.d. Veen	Bandogan (vermoedelijk)	20- 9-1947
J.J. Kortekaas	Djalatiga	6- 1-1948
A. Steenhuizen	Djalatiga	6- 1-1948

BIJLAGE 2:

TIJDTABEL

30 mei 1944	Advies aan regering over vorming bataljons oorlogsvrijwilligers.
22 sept. 1944	Oprichting eerste aanmeldingsbureau in bevrijd Nederland.
30 nov. 1944	Onderscheid gemaakt in een korte en een lange verband-akte voor oorlogsvrijwilligers.
5 mei 1945	Bevrijdingsdag Nederland.
31 mei 1945	Eerste voorbereidingsmilitairen in de Sancta Maria in Noordwijkerhout.
1 juni 1945	Oprichting eerste compagnie van het latere bataljon in de bietenbak van de suikerfabriek in Halfweg.
30 juli 1945	Bezoek en inspectie door Major Clutton van het bataljon in wording.
17 augustus 1945	Capitulatie van Japan.
27 augustus 1945	Formele opdracht tot oprichting Kennemerbataljon als II-4-R.I.
17 september 1945	Oprichtingsbeschikking Kennemerbataljon.
17 november 1945	Bezoek prins Bernhard aan bataljon.
17 november 1945	Rapport van M. van den Heuvel over het bataljon.
22 november 1945	Afscheidsparade door Haarlem.
30 november 1945	Vertrek naar Engeland.
31 december 1945	Vertrek uit Engeland aan boord van de Alcantara.
22 januari 1946	Aankomst in Singapore, zes dagen aan boord blijven van het schip.
29 januari 1946	Ontscheping in Singapore en slapen op station in afwachting van transport naar Chaah in Malakka.
1 februari 1946	Aankomst in Chaah.
12 februari 1946	Overplaatsing van het bataljon naar Mersing op Malakka.
26 maart 1946	Vertrek naar Nederlandsch Indië.
30 maart 1946	Aankomst in Nederlandsch Indië.
21 juni 1948	Vertrek naar Nederland op de Indrapoera.
28 juli 1948	Aankomst in Nederland.
14 aug. 1948	Afscheidsparade, dankdiensten en afscheidsfeest.
sept. 1948	Eindafrekening en opheffing bataljon.

In dit artikel is consequent de naam Nederlands-Indië gebruikt. Dit was tot de grondwetswijziging van 20 september 1948 de officiële naam. Vanaf die datum werd de naam Indonesië. Ook gebruik ik de oude, toen in gebruik zijnde plaatsnamen in Nederlandsch-Indië.
Hierbij wil ik mijn hartelijke dank uitspreken aan mevrouw C.E.M. Strik-Zijlstra van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht en de heer P. Roos van het Centraal Archieven Depot van het Ministerie van Defensie voor hun uitstekende hulp. De inhoud van dit artikel kwam mede tot stand dank zij gesprekken met S. van der Aar, H. Butot, P. Meiboom, H. Redel en H. Smulders.

Gebruikte literatuur:

H.J. Ansems, Eén jaar "W"-Brigade, Tjiandjoer, 1947.
B.C. Cats, OVW bataljons naar de tropen, 1945-1946, in Ons leger, mei 1986, p 19-21 en juni 1986, 15-17.
H.J. Neuman, De W van Willem, Kroniek van een brigade, Purwokerto, 1949.
W. van der Poll, Kerels van de daad, Onze Oorlogsvrijwilliger in Malakka en Indië, 's Gravenhage, 1947.

H. Smulders, De idealisten die weinig wisten, in: Weekeinde (De Telegraaf/Nieuws van de Dag) 12 augustus 1995, p. 16-17.
Soldaat overzee, Hengelo 1947.
A. Voortland en W.G. de keizer, En nu . . . Indië, Maastricht 1944.

Gebruikte archiefbronnen:

Ministerie van Defensie, Centraal Archieven depot.

- B.C. Cats, L.I.B.'s in de tropen. Een overzicht van het verblijf van onze oorlogsvrijwilligers bij de Lichte infanteriebataljons in het Voormalige Nederlands-Indië, 1945-1949, Maastricht 1961; intern rapport over de Oorlogsvrijwilliger.
- Onderdeelsverslagen NOI 1945-1950, II-4 R.I.
- Nederlandse troepen in Engeland, Transit camp Woodfarm Malvern Wells, 1945-1947.
- Staf Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten, bundel 53-603, 612.
- Documentatie Binnenlandse Strijdkrachten, inv. Nr. 47, 376, 658, 679, 1073/2, 1112/2, 1509, 1971.

Particuliere collecties van H. Butot en P. Meiboom.

- Foto's.
- Kaarten.
- Kranteknipsels uit het Haarlems Dagblad.
- Tijdschrift "de Kennemer Klapper", het bataljonsblad, van februari tot juni 1946.
- Tijdschrift "de Scheepsklok" gemaakt op de terugreis naar Nederland, juni-juli 1948.
- Aantekeningen en verzamelde documentatie over het Kennemerbataljon.

Soldaat in de schoolbank

Het militair onderwijs in Nederland 1814-1950

Ter gelegenheid van het zesde lustrum van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie/Mars et Historia verschijnt niet alleen dit lustrumnummer, maar presenteren Museum Flehite te Amersfoort en de Vereniging ook een tentoonstelling over het militair onderwijs in Nederland in de periode 1814-1950. In die jaren veranderde het militaire onderwijs van karakter. Naarmate de tijd vorderde, werd het moeilijker om het militaire vak in de praktijk te leren en werden derhalve op alle niveaus hogere eisen aan de vooropleiding gesteld. De wapens werden sneller en nauwkeuriger, waardoor strategie en tactiek moesten worden aangepast, met ook weer gevolgen voor de opleiding. Het hanteren van wapens als geweren, kanonnen en torpedo's, maar ook het bedienen van stoommachines was levensgevaarlijk, als de militair niet geleerd was hoe hiermee om te gaan. Een volgende stap in de opleiding werd veroorzaakt door de introductie van technische vernieuwingen, zoals seintoestellen, onderzeeboten, vliegtuigen, pantserwagens, radar en sonar. Het 'paardenleger' en het zeilende oorlogsschip veranderden langzaam maar zeker in volledig gemechaniseerde organisaties.

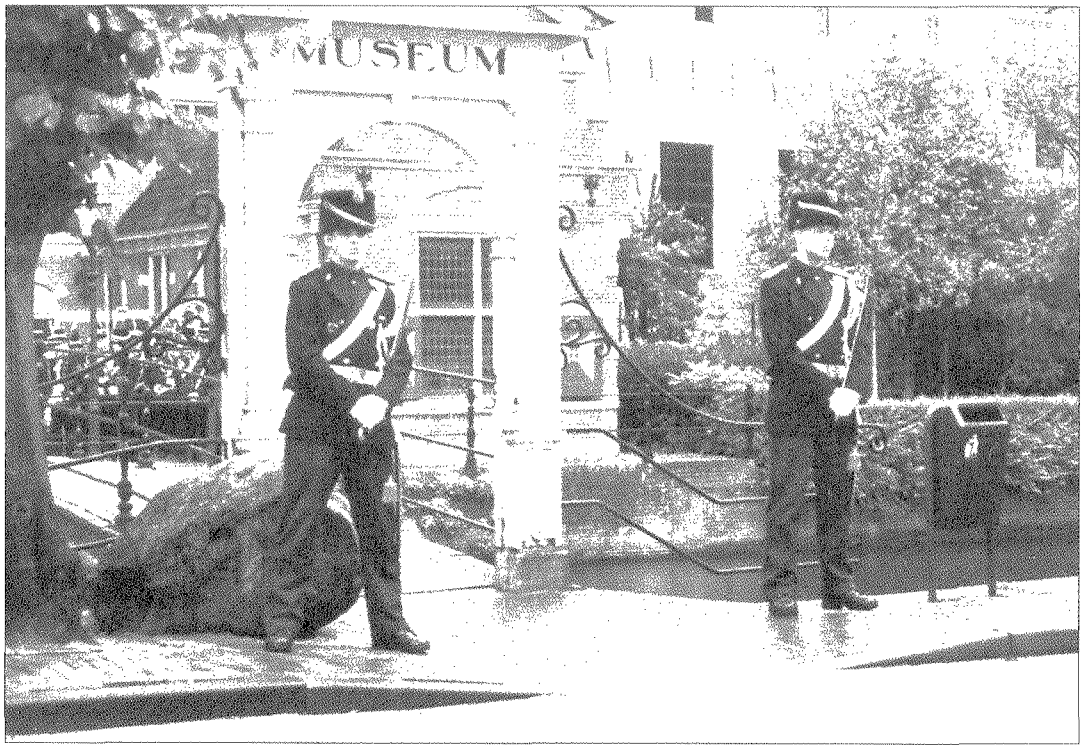

'Posten voor het geweer', in afwachting van Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden, die de tentoonstelling 'Soldaat in de schoolbank' zal openen.

De apparatuur en het daarbij behorende noodzakelijke onderwijs werden steeds duurder. De krijgsmacht probeerde daarom het personeel steeds langer vast te houden. Alleen de dienstplichtigen brachten in de krijgsmacht een korte tijd door, de anderen tekenden voor zes of meer jaren. Geleidelijk kwamen er opleidingen voor een steeds groter deel van het personeel. Rond 1875 was het al zo, dat iedere soldaat of matroos eerst enkele jaren bij afzonderlijke opleidingen doorbracht, voordat hij in groter verband ging oefenen. Naast de elementaire opleidingen voor matrozen en soldaten ontstonden dienstvak-gerichte opleidingen als de Marinemachinistenschool, de Normaalschietschool, de Verbindingsschool, de Monteursschool en de Vliegschool.
In 1828 werd de Koninklijke Militaire Academie opgericht, oorspronkelijk bedoeld voor de opleiding van officieren van land- èn zeemacht. Koning Willem I stond de Marine echter al in 1829 toe om een afzonderlijk Koninklijk Instituut voor de Marine op te richten voor alle toekomstige marine-officieren. Gaandeweg kregen cadetten en adelborsten meer studievakken en meer theorie. Daarnaast werden vervolgopleidingen met afsluitende examens steeds gebruikelijker. In 1868 bijvoorbeeld werd de Hogere Krijgsschool opgericht, waar talentvolle officieren ter voorbereiding op werk bij de Staf of in bevelsfuncties graag enige jaren verbleven.

1 oktober 1996, Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden betreedt in gezelschap van de burgemeester van Amersfoort het terrein van museum Flehite.

De tentoongestelde voorwerpen en documenten brengen de geschetste modernisering en professionalisering van de krijgsmacht goed in beeld.

Deze lustrumtentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door het Bureau Drukwerken van het Korps Luchtmachtstaf, Koninklijke Luchtmacht, Den Haag en de Stichting Fondsenwerving Militaire Oorlogs- en Dienstslachtoffers en aanverwante doeleinden (S.F.M.O.) te Tilburg. De activiteiten van de S.F.M.O. worden o.a. gefinancierd door uw deelname aan de Giroloterij en de Bankloterij.

De tentoonstelling in Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort (033-461 99 87) is te bezoeken vanaf zaterdag 28 september tot en met zondag 10 november 1996 (dinsdag tot en met vrijdag van 10 tot 17 uur, zaterdag en zondag van 13 tot 17 uur, maandag gesloten).

Inhoud

VOORWOORD
Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard der Nederlanden 7

INLEIDING
Drs J. Nuis 9

VOORLOPERS VAN HET KONINKLIJKE INSTITUUT VOOR DE MARINE. DE OPLEIDING VAN ADELBORSTEN TOT 1829
Drs. M.A. van Alphen 11

DE WETENSCHAPPELIJKE VORMING AAN DE KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE 1828 - 1890 - 1960
Dr W. Klinkert 40

DE HOGERE MILITAIRE VORMING VAN DE OFFICIEREN DER KONINKLIJKE LANDMACHT, 1868-1992
Dr W. Bevaert 43

DE DUITSCHE MATHEMATICQUE
Drs J.P.C.M. van Hoof 48

HET ONTSTAAN VAN DE MILITAIRE VLIEGOPLEIDING. DE EERSTE GENERATIE OFFICIEREN-VLIEGER
Drs R. de Winter 52

DE SUBALTERNE INFANTERIEOFFICIER ALS VORMER VAN DE SOLDAAT OMSTREEKS 1860-1870
Dr S.J. de Groot 96

DE MENING-GERICHTE ORGANISATIE
Dr M.C. Hoff 108

VOERDE NEDERLAND OOIT EEN 'OORLOGSVLAG'?
Kl. Sierksma 114

'FRICTIE IN DE MIDDELEEUWEN'. HET DÉBACLE VAN 1315
Dr R.P. de Graaf 117

DIPLOMATIEKE GEMAKZUCHT EN MILITAIRE HAAST. HET CONFLICT TUSSEN KAPITEIN-TER-ZEE G. FABIUS EN DE NEDERLANDSE GEZANT IN DE VERENIGDE STATEN, TH.M. ROEST VAN LIMBURG - JUNI-NOVEMBER 1861
Prof.dr dr G. Teitler 126

DE GROTE ONTSNAPPING UIT KRIJGSGEVANGENSCHAP (10, 11 EN 12 JANUARI 1944)
L. de Hartog 134

HET EMBLEEM VAN HET REGIMENT STOOTTROEPEN
B.C. Cats 144

SERVIË, L'HISTOIRE SE RÉPÈTE? DE ROL VAN SERVIË BIJ HET ONTSTAAN VAN DE EERSTE WERELDOORLOG
J.H.J. Andriessen 151

BUKU: EEN DORP STELT ZICH TE WEER
Drs M.J. Lohnstein 175

HET KENNEMERBATALJON, 1945-1948
W.E. Meiboom 185

SOLDAAT IN DE SCHOOLBANK.
Het militair onderwijs in Nederland 1814-1950 202

BESCHERMHEER:
Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

ERELEDEN:
drs B.G.J. Elias, F.J. van Lier, H. Muller.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter: drs J. Nuis. Vice-voorzitter: drs. R. de Winter. Secretaris: W.L. Plink. Penningmeester: mr W.J. Zaagman. 2e Secretaris: T.L.D. Postma. Leden: J. van den Berg, B.C. Cats, J.A.H. Engelman, H.F. Fabri, drs J.P.C.M. van Hoof, C.B. Nicolas, Adviseur: F.J. van Lier.

ADRESSEN:
Voorzitter: Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden 035-6946037
Vice-voorzitter: Koolwitjehof 29, 3124 BH Schiedam 010-4709516 (thuis), 070-3188632 (kantoor)
Secretaris: Midachten 53, 8162 CK Epe, 0578-612138
Penningmeester: Julianaplein 16, 2771 EE Boskoop 0172-212897

AFDELINGSCORRESPONDENTSCHAPPEN:
(1) a. 'Krijgsgeschiedenis, korpsgeschiedenis' olv drs J.P.C.M. van Hoof, Abrikozenstraat 224, 2564 VZ 's-Gravenhage 070-3251955
b. 'Middeleeuwen' olv drs R.P. de Graaf, Poortjesgoed 14, 3901 LC Veenendaal 0318-527780
(2) 'Tradities en ceremonieel' olv P. van der Burg, Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen 0343-517588
(3) 'Uniformkunde' olv F.A.Th. Smits jr., Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg 070-3873961
M. Talens, Salomonszegel 115, 7322 ET Apeldoorn 055-3661706
(4) 'Ridderorden en onderscheidingen', olv H.G. Meijer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray 0478-582992
B.W. Wagenaar, Burg. Nieuwenhuisenstraat 43, 1906 CJ Limmen
(5) 'Militaire emblemen' olv B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum 035-6913563
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage 070-3886566
(6) 'Wapens en munitie' olv G.D. Klein Baltink, Klooster 6, 7232 BB Warnsveld 0575-529156
(7) 'Militaire muziek' olv mr R.A. Schimmel, De Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage 070-3246568
(8) a. 'Versterkingswerken algemeen' olv drs J.P.C.M. van Hoof, Abrikozenstraat 224, 2564 VZ 's-Gravenhage 070-3251955
b.'Overzeese versterkingswerken met Nederlandse historie' olv drs J.R. Verbeek, Postbus 53554, 2505 AH 's-Gravenhage
(9) 'Maritieme geschiedenis' olv dr S.J. de Groot, Brederoodseweg 49, 2082 BS Santpoort-Z 023-5370769
(10) 'Napoleontica' vacant
(11) 'Tweede Wereldoorlog' olv E.H. Brongers, Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth) 045-5242962
(12) 'Militaire en civiele miniatuurfiguren' olv E.P.M. Heldens, Frans van Mierislaan 14, 1399 GD Muiderberg 0294-261168
(13) 'Vaandels en standaarden' olv W.L. Plink, Midachten 53, 8162 CK Epe 0592-357174
(14) 'Eerste Wereldoorlog' olv dr F. Snapper, Burg. Patijnlaan 136, 2585 BM 's-Gravenhage
(15) 'Koninklijke Marine' olv T.L.D. Postma, Kalfjeslaan 123, 2623 AD Delft 015-2612663
(16) 'Militaire genealogie' olv G. van Zuijdam, Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn 055-3553839
(17) 'Militaire folklore' olv F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo 0341-551983
(18) 'Militaire voertuigen en tanks' olv M.C. van der Hoog, Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage 070-3634391
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede 023-5291324
W. den Dunnen, Laurens Reaelstraat 32, 2595 XM 's-Gravenhage 070-3814892
(19) 'Koninklijke Luchtmacht' olv J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda 0182--534283
dr P.C. Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda 0182--535332
(20) 'KNIL' olv C.A. Heshusius, Van Alkemadelaan 350, Flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage 070-3248495
(21) 'Militaire bibliografie en tijdschriften' olv drs M.J. Lohnstein, Arnhemsestraatweg 46, 6881 NH Velp 026-3615484
(22) 'Militaire gedenktekens en monumenten' olv drs J.A. Bom, Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar 070-5118624
J. Albarda, Lindenheuvel 12A, 1217 JX Hilversum 035-6246815
(23) 'Korps Mariniers' olv B.E. Stuit, Hoenderhoeve 31, 3992 XK Houten (U)
(24) 'Gewapende burgers' olv A. Kok, Balistraat 86C, 2585 XW 's-Gravenhage 070-3466135